

BCECBIT

BCECBIT

CBIT

BCECBIT

4

BCECBIT

CBIT 1974

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

1974-4

(190)

КВІТЕНЬ

Рік видання
сімнадцятий

ВСЕСВІТ

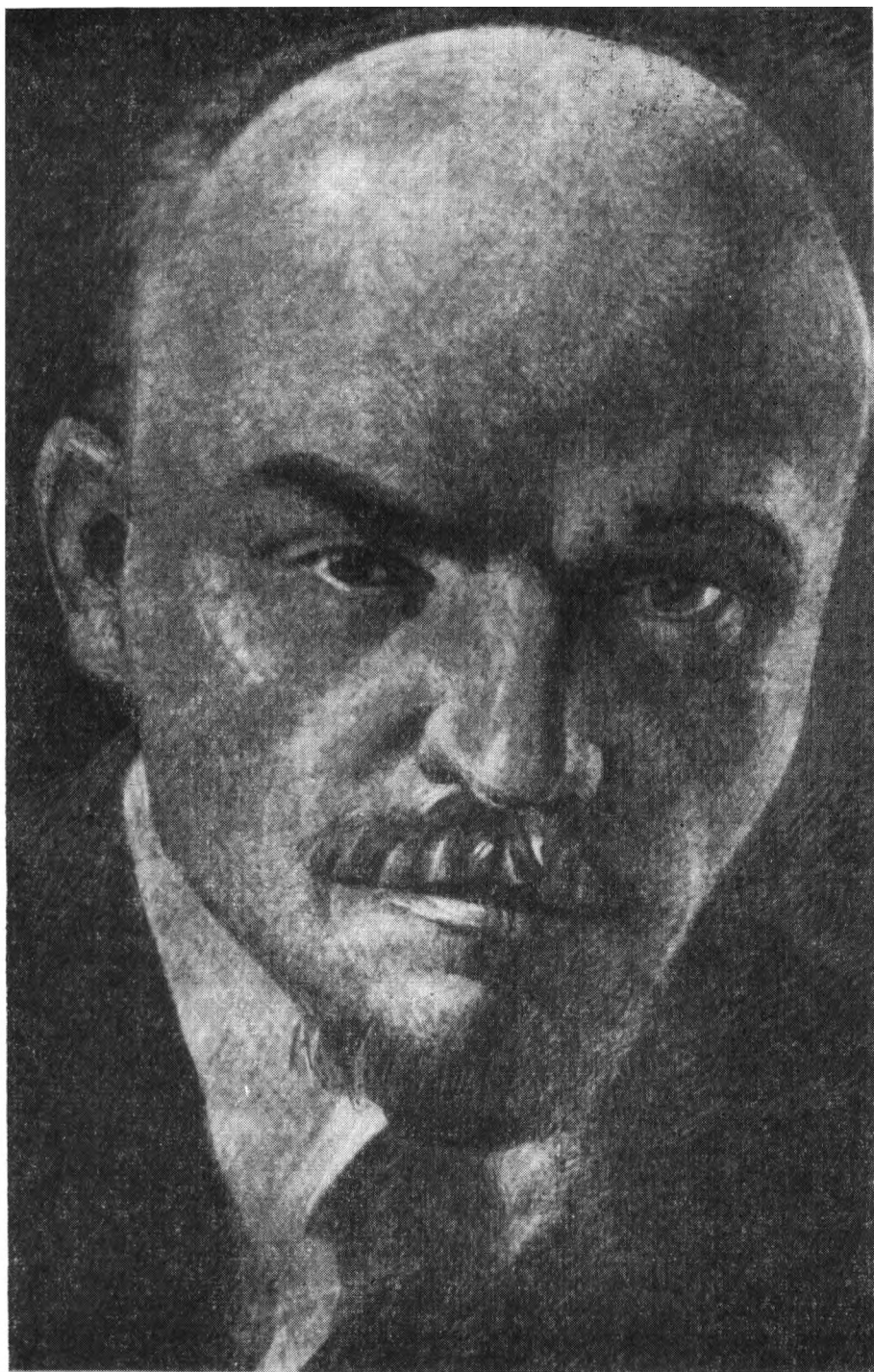
ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ
І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ
КРАЇНАМИ

Видавництво «Радянський письменник»

Київ

ЗМІСТ

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА	ПОЛЬСЬКА НОВЕЛА	
	ЄЖИ АНДЖЕЄВСЬКИЙ. Велика купа піску і мала	4
	КАЗІМЕЖ БРАНДИС. Добродій з ціпком	10
	ГЕНРІК ВОРЦЕЛЬ. Гріх Антонія Груді	17
	БОГДАН ГАМЕРА. Добра вода	41
	ЯРОСЛАВ ІВАШКЕВИЧ. Сніданок у Теодора	47
	ЮЛІАН КАВАЛЕЦЬ. Син	56
	ТАДЕУШ НОВАК. Ставок	62
	ЯН ПАРАНДОВСЬКИЙ. Енциклопедія	67
	ТАДЕУШ РУЖЕВИЧ. Ваза	71
	КАЗІМЕЖ ТРУХАНОВСЬКИЙ. Кіселінський ліс	74
	КОРНЕЛЬ ФІЛІПОВИЧ. Біла рука	90
	РОБЕР МЕРЛЬ. Мальвіль. Роман. (Закінчення)	94
ІЗ СКАРБНИЦІ СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ	ДЖОРДЖ ГОРДОН БАЙРОН. Дон Жуан. Поема. Пісня перша.	135
	ЛЕСЬ ГАРАСИМЧУК. Вічно жива тривога творчості	153
	МЕТЬЮ АРНОЛЬД. Байрон. Есе.	158
	ВАСИЛЬ ШЕВЧУК. Новітній чеський роман	165
	ЦЕЦІЛІЯ КІН. Нотатки про італійську літературу 70-х років	170
	НАТАЛЯ ОВЧАРЕНКО. Антиутопії Курта Воннегута	184
	ІГОР БРЕЧАК. Проти спільного ворога. (Julian Tobiasz. Na tytach wroga, Obywatele radzieccy w ruchu oporu na ziemiach polskich. 1941—1944. Wydawnictwo MON, Warszawa, 1972).	197
	ВАСИЛЬ ЛИСЕНКО. Сміх крізь сльози. (Янко Єсенський, Жених та інші новели. К., «Дніпро», 1973).	200
	УКРАЇНА І СВІТ	
	ЕЛЬЖБЕТА ВИШНЕВСЬКА. Василь Стефаник у Кракові	188
ШЛЯХИ МИСТЕЦТВА НА РУБЕЖІ ВОГНЮ	ІГОР БЕЛЗА. Великий будитель	192
	ЛУКА ТОПОЛЬНИЦЬКИЙ, ВОЛОДИМИР ЄВТУХ. Етнічні групи в США та їх опікуни	202
	ГЕННАДІЙ КОРОТАЄВСЬКИЙ. Чи загрожує людству «енергетичний голод»?	208
ПАНОРАМА «ВСЕСВІТУ»	ГАННЕЛОРЕ ХЕГЕІ. Молодість Ленінвароша	214
	Літературно-мистецька хроніка	218
	ЛУТ ДЕ ЛА АБА. Мехіко — друге місто континенту	223
	Падіння бастіонів	230
	ХОЛЬГЕР КРІСТІАНСЕН. Час вимагає реформ	232
	Звідусіль	236
	Веселі сторінки	238

В. І. Ленін.

Бела Уґіц (Угорщина).

ЕЖИ АНДЖЕЄВСЬКИЙ

Ежи Анджеєвський (нар. 1909 р.) — прозаїк, есеїст, сценарист. Автор романів: «Попіл і діамант» (1948), «Іде, стрибає по горах» (1963), повістей: «Лад серця» (1938), «Темрява вкриває землю» (1957), «Брами раю» (1960), збірок оповідань: «Ніч» (1945), «Золотий лист» (1955) та ін.

ВЕЛИКА КУПА ПІСКУ І МАЛА

Зиму шістдесят шостого — шістдесят сьомого років і весну я жив у Парижі, в студії на шостому поверсі старого будинку по вулиці Гізар, а тому часто, в різні години, заходив до найближчого бістро на площі Сен-Сюльпіс, поряд з вуличкою де Канетт, удень дуже тихою й начебто добропристойною, тож людині, не обізнаній з таємницями цього кварталу, не спало б і на думку, що пізно ввечері, коли площа з важким фасадом церкви та численними крамницями, де торгують предметами культу, поринає в сон, на цій дрімливій вуличці пробуджується нічне життя з його спокусами та нескромними розвагами.

Моє бістро провадило денне життя, з темними справами вулиці де Канетт, здається, нічого спільного не мало, було затишне і, за винятком полудня й надвечір'я, малолюдне, зручне для роздумів на самоті та інтимних зустрічей; крізь шиби зашленого фасаду з усіх його куточків, окрім невеличкої зали в глибині, відкривався вид на широку площу з фонтаном, платанами і високим темним церковним муром. Я любив стояти біля стойки і, попиваючи каву, пиво, *vin rouge*¹ або коньяк, споглядати цей пейзаж, особливо гарний, коли з-поміж свинцевих хмар, що, гнані передвесняним вітром, линули над площею, зненацька визирало сонце, і дерева та каміння на мить чітко вирізнялися в його холоднім сяйві. А біля стойки було тепло й затишно, сичала в клубах пари електрична кавоварка, з музичного автомата поряд неї лунала пісня Адамо «Падає сніг».

¹ Червоне вино (франц.).

В суботу бістро було зачинене, і я не так щоб дуже, але все ж трохи нудився, в певні години мені чогось бракувало. Чужі міста, навіть ті, які я непогано знаю і до яких звик, реально існують для мене лиш як декілька вулиць, що ними я день у день ходжу, та декілька ресторанів, котрі постійно відвідую. Я вже не ганяюся за враженнями, а пригод шукаю в добровільному обмеженні й повторюванні.

Востаннє на Сен-Сюльпіс я був на початку квітня, напередодні від'їзду, зайшов уранці випити чарку мартелю і ось тоді, вже за другою чарчиною, якою на прощання почастивав мене хазяїн, огрядний чоловіча в старомоднім пенсне, довідався про смерть Коленди. Це сталося першого квітня, зупинилося серце, на яке Коленда часто скаржився, хоча недуги, котрі завдавали йому стільки страждань і прикромів, пояснював не хворістю, а якимись туманними, нібито вищими причинами, що сягали в далеке, але й досі ще не поховане минуле. Помер він буцімто нагло, на роботі.

З Колендою я познайомився, мабуть, біля стойки, здається, напередодні Нового року, але за яких обставин, не можу пригадати, бо і зустріч у Парижі з земляком — річ звичайна і сам Коленда нічим особливим не вирізнявся, був пересічний, сірий, непоказний, і обличчя в нього було таке ж невиразне. З дня нашого знайомства ми принаймні раз на тиждень зустрічалися в бістро. Вдень він завжди пив кассі, а ввечері дрібними ковточками цідив м'ятну настоянку, інколи ми виходили разом, і тоді я проводжав його до невеличкої друкарні на вулиці Мабійон, де він працював метранпажем. Ми з ним багато про що переговорювали, а проте обличчя Коленди я не пам'ятаю, постать ще сяк-так, але обличчя геть зітерлося в пам'яті, не пригадую навіть, чорнявий він був чи білявий, що не лисий, то це певно, здається, сивуватий шатен, завжди ходив у береті; я запам'ятав лише його очі, запалені й сльозаві, він скаржився не тільки на спазми і гострі болі в серці, а й на хронічний кон'юнктивіт, тому я й запам'ятав його очі: маленькі, вицвілі, завжди пойняті сльозою, з червоними повіками; здається, і мордочка в нього була, як у кроля, а втім, я не певен цього, далєбі, не пам'ятаю.

Коленда не викликав у мене особливої симпатії, але й неприязні до нього я теж не почував, тоді я взагалі багато часу проводив на самоті, товариства не шукав, люди за мною також не ганялися; зустріч з Колендою в бістро була просто нагодою перекинутися де-сятком-другим фраз, що ні до чого не зобов'язували, бо й самі наші розмови не зобов'язували абсолютно ні до чого. Лише згодом я помітив, що Коленда, безперечно, свідомо, хоча манівцями й навпомацки, посувався до певної мети. А втім, я даремно сказав: «безперечно», цілком можливо, що мені тільки так здавалося; принаймні я не зразу збагнув, що мій співрозмовник немовби перебував водночас у теперішньому й минулому часі і, може, саме тому справляв враження людини дуже непевної себе, неначе ступав по обмерзлій кригою землі, яка на кожнім кроці вислизала йому з-під ніг. Але, як уже сказано, спочатку, і то досить довго, я не вловлював цієї хисткої роздвоєності, тож поводився з Колендою як людина, котра помічає двері лише тоді, коли їй дають у руки ключі, — явище у людських взаєминах досить часте.

Вже з першої зустрічі я міг зробити висновок, що Коленда не політичний емігрант, політика його зовсім не цікавила, як, зрештою,

і багато іншого: мабуть, він дуже рідко бував у кіно чи в театрі, принаймні я від нього про це ніколи не чув, у книжки теж навряд чи заглядав (щоправда, кілька разів я бачив у кишені його пальта «Парі суар»), у Парижі знав тільки квартал, де працював, та ще той, в якому жив, решта міста була для нього, немов далека чужа планета. Коленда був варшав'янин з діда-прадіда, народився, виріс і жив на Маримонті, аж поки восени 1942 року, попавши в облогу на вулиці, не опинився в Освенцімі, потім, під кінець війни, був у Бухенвальді і нарешті, вже недовго, в Дахау. Незабаром після визволення хотів повернутися на батьківщину, та коли довідався, що всі його близькі: батьки, брати й сестри, а також молоденька дружина загинули під час повстання², вирішив не поспішати з від'їздом; роботу за фахом міг знайти всюди, тож спершу працював у Мюнхені, а потім виїхав до Франції, до Парижа, заробляв непогано, одружився з французенкою, офіціанткою в кафе самообслуги на бульварі Сен-Мішель, нажив з нею двоє дітей, придбав скромну квартиру в районі Бастилії, а це зовсім не мало, коли зважити, що після війни він почав з нуля. До того ж Коленда, як я вже казав, не скидався на людину, що знемагає під гнітом переживань та болючих проблем; світ, який він собі створив і в якому жив: домівка, друкарня, бістро — оце, мабуть, і все, — не обтяжував його надто складними конфліктами, і він, так мені принаймні здавалось, мав підстави вважати, що йому пощастило, і був задоволений з життя.

Щось таке я й сказав йому одного разу, під час другої чи третьої зустрічі, коли він уже встиг розповісти про себе все найголовніше. Тоді Коленда відказав:

— Задоволений? Satisfait. Ah, oui, oui, je comprends³. Задоволений. Як вам сказати? Я тепер часто про це думаю. А от раніш не думав.

— Тобто коли?

— Avant la guerre⁴.

— Скільки ж вам було років, як вибухнула війна?

— Dix-neuf ans. Дев'ятнадцять.

— Небагато.

— Так, небагато. Але я не тому про це не думав.

— Значить були задоволені з життя.

— Ні, серце мав здорове.

Про серце він заговорив уперше, і я запитав, що з ним таке.

— У мене високий тиск, — одповів він.

— Дуже високий?

— Не можу спати, але це не через тиск.

— А ви звертались до лікаря?

— Для мого серця немає ліків.

«Типовий іпохондрик», — подумав я, а він допив своє кассі — була саме обідня пора, — і глянув на годинник.

— Il faut travailler⁵. Я довго пробудете в Парижі?

— Трохи побуду, — відповів я, бо й сам не знав, на який час іще залишусь.

Склалося так, що зараз після Нового року я на два тижні виїхав до друзів у село, аж під Арль, повернувся вже в другій половині січ-

² Повстання у Варшаві проти гітлерівських окупантів у 1944 р.

³ Задоволений. Ах, так, так, розумію (франц.).

⁴ До війни (франц.).

⁵ Пора на роботу (франц.).

ня і чи не того ж самого дня застав Коленду в бістро; він саме допивав кассі, але коли я запропонував йому вихилити за компанію зі мною ще чарку, відмовився.

— Je ne peux pas boire⁶, — сказав він. — Дружина перед обідом п'є вино, mais moi non⁷. Моя норма — одна чарка кассі, і то не щодня.

— Через тиск?

— Раніш я міг випити, голова в мене була міцна, але тепер вже ні. А в Польщі й досі багато п'ють?

— Мабуть що так.

— Мій батько, пам'ятаю, коли пив, то брав склянку з-під гірчиці. Банку.

— Банку. Я замолоду міг випити літр горілки, а то й більше, ну, за окупації, звісно, самогону, але п'яницею не був, сам один ніколи не пив, тільки в гурті з товаришами. Mais après la guerre c'est fini!⁸ Після війни вже не міг. А вас давно не було, я думав, ви виїхали.

Я пояснив, де був. Коленда замислився, кліпаючи своїми червоними повіками.

— Село. Я вже й забув, яке воно, справжнє село.

— А де ви проводите відпустки?

— Я не беру відпусток.

— Як? — здивувався я.

— Раніше брав, зразу після війни, але вже багато років не беру. Moi, je dois travailler⁹, бо коли не працюю, мені відразу стає гірше з серцем. Дружина з дітьми завжди на літо виїждять. Торік були у Бретані, тепер збираються до Іспанії. Ми маємо малолітражку, водить дружина, pas mal, moi non¹⁰, рефлексі сповільнені, не можу зосередитись.

— Мабуть, ви перевтомлені.

— Перевтомлений? Чим?

— Ну, роботою, та ще й без відпочинку.

— Ah, non, non!¹¹ Я найбільше втомлююсь, коли нічого не роблю.

— А що на це каже ваш лікар?

— Le docteur¹² Корто? О, він хотів би, щоб я доживав віку на дозвіллі, як рантьє. Останній раз я був у нього місяців зо два тому, і він мені прямо сказав: якби ви, мосьє Коленда, були розважною людиною, то чимскоріш продали б квартиру і купили в якому-небудь мальовничому містечку невеличку кав'ярню, хай би жінка порядкувала в ній, а ви б собі ловили рибу, ходили на прогулянки, гомоніли з сусідами, а ввечері посиділи б перед телевізором або зіграли дві-три партії в карти.

— Може, він і має рацію?

— Жермен теж так каже.

— От бачите!

На це Коленда відповів:

— Non, non, cher monsieur,¹³ я б так не зміг. Я мушу працюва-

⁶ Я не можу пити (франц.).

⁷ А я ні (франц.).

⁸ Але після війни — кінець! (франц.).

⁹ Я мушу працювати (франц.).

¹⁰ І непогано, а я ні (франц.).

¹¹ Ні, ні! (франц.).

¹² Доктор (франц.).

¹³ Ні, ні, добродію (франц.).

ти. Хоч яке вже в мене серце, нехай і хворе,— де ж би йому бути здоровим? — але ще стукотить, а якщо я покину роботу і тільки ловитиму рибу та гулятиму, то колись воно мене задушить. Non, non, cher monsieur, ce n'est pas la vie pour moi ¹⁴.

Крім останньої, це чи не єдина розмова з Колендою, яку я пам'ятав майже слово в слово, всі наступні, а їх протягом зими та навесні було чимало, розпливлися в моїй пам'яті, немов патьоки на стелі; пам'ятаю тільки, що в них раз по раз згадувалося серце, котре точить якась таємнича недуга, не пов'язана з хронічною хворобою; пам'ятаю хистку роздвоєність мого земляка між сучасністю й минулим, а також скарги на слабкі очі; часом заходила мова і про буденні домашні справи, та чи не найбільше ми говорили про погоду і паризький клімат. Коли б не остання наша розмова, хоч тоді я не думав, що вона буде останньою, певне, Коленда незабаром взагалі розтанув би в імлі забуття, я не міг уявити його ніде, крім площі Сен-Сюльпіс. Зрештою, більшість таких випадкових і короткочасних знайомств поділяє долю передержаних фотознімків.

Пам'ятаю, був вечір, ледь туманний, теплий і вогкий, повний весняних пахоців; я мав зустрітися з кількома знайомими на Сен-Жермен, але не пішов, бо багато пити не мав охоти, а в ту пору мені було важко спілкуватися з людьми без добрячої порції алкоголю; я хотів зарання повернутись додому й почитати монографію Пентера про Пруста, тому від невеличкого ресторанчика на початку вулиці Гренель, де часто обідав і звідки міг із заплученими очима добратися до площі Сен-Сюльпіс,— то була якраз одна з тих доріг, що ними я день у день ходив у цьому величезному лабіринті,— цілком машинально пройшов під ріденькою мжичкою кількасот кроків, майже радий, що після коротких ритуальних відвідин бістро, випивши дві, а може, три чарки коньяку, вернуся до себе на шостий поверх. Про Коленду я не думав, я не був настроєний на розмови, навіть такі, що ні до чого не зобов'язують, і якби ще з вулиці вгледів його біля стойки, то, мабуть, попростував би далі або повернув назад, щоб у найближчому бістро на самоті вихилити свою вечірню чарку мартелю. Та коли я ввійшов, відступати було вже запізно, ми мовчки привіталися, він, як завжди, був у береті: я замовив подвійний мартель; з музичного автомата линув голос Адамо; тільки розстебнувши просякле вологою пальто, я помітив, що перед Колендою стоїть не м'ятна настоянка, як звичайно ввечері, а велика чарка кассі.

— О! — мовив я, аби лиш не мовчати.— Ви зрадили свою звичку.

Тоді він підніс до губів бокатий келих, дрібненькими ковточками випив кассі, відставив келих і, ще частіше, ніж звичайно, кліпаючи запаленими повіками, озвався:

— Я взагалі не можу звикнути.

— До Парижа? — спитав я не уважно.

— Взагалі! Хочу звикнути — і не можу. Двадцять два роки ношу це в собі і ніяк не звикну. Як ви гадаєте, вже нема надії, що я колись звикну?

Я не сподівався такого признання, та не мав сумніву, що це щира правда: Коленда був не п'яний, але, безперечно, напідпитку. І в цьому стані послабленого самоконтролю він раптом розговорився:

¹⁴ Ні, ні, добродію, таке життя не для мене (франц.).

— Ну, скажіть, чому мене це спіткало? За що бог так мене покарав? Адже я з природи не мученик, я звичайнісінька людина, то чому зі мною таке скоїлось? Повірте, тисячі людей мають на сумлінні куди тяжчі гріхи, ніж мій, і їм нічого — звикли, живуть собі, серце в них не болить, безсоння не мучить. А я звикнути не можу. Чому, поясніть мені, за що? Коли ми познайомились, я вам сказав, що в сорок п'ятому хотів вернутись на батьківщину, але не вернувся, бо довідався, що всі мої близькі загинули,— то це неправда. А правда така: я б однаково вернувся, бо рідний край, навіть як і нема в ньому близьких, лишається рідним краєм. Я не вернувся,— слово честі, зараз Коленда каже чистісіньку правду, — бо боявся, що на батьківщині сумління мене дужче мучитиме, а як оселюся серед чужих, то все потроху загоїться, згладиться, і я звикну. І от бачите, батьківщину втратив, дружина моя чужоземка, діти вже французи,— і все це ні до чого, бо я так і не можу звикнути, весь час думаю й думаю про одне, воно стоїть переді мною, як мара. Ось послушайте: це трапилось в самому кінці, коли мене з Бухенвальду перевели в Дахау, я вже три роки пробув у таборах. Ми вантажили пісок на платформи, піску була ціла гора, я стояв за сонцем, але всю силу мою висотали табори, я геть знесилів, ледве на ногах тримався, ну, висипав яких п'ять чи десять лопат — хіба я знаю, скільки? А з другого боку вантажив росіянин, молодий, дужий хлопець, ми кликали його Ванею, він кидав і кидав пісок, мов машина, з його краю лежала купа піску, хоч він стояв проти сонця. Аж ось я здала побачив — іде наглядач, та й кажу росіянину: «Ти, Ваню, стоїш проти сонця, мабуть, у тебе очі болять, як хочеш, можемо помінятись». Він усміхнувся, перейшов на моє місце, «спасібо» мовив та й знов заходився вантажити. За хвилину надійшов наглядач, спинився, побачив, що переді мною велика купа піску, а з того боку, де стояв росіянин, маленька, тоді підійшов до мене, забрав з рук лопату і двома ударами лопати забив Ваню, потім вернувся до мене, віддав лопату, поплескав по спині за те, що добре працюю, і подався далі. А я через це маю хворе серце, не сплю ночами й не можу звикнути до життя. Ви, може, думаєте, я не знав, що наглядач уб'є Ваню? Ні, я добре знав, що він це зробить, бо якби не знав, був би не помінявся місцем.

Це була, як я вже згадував, моя остання зустріч з Колендою, відтоді я обминав площу Сен-Сюльпіс, коньяк удень і ввечері пив в інших бістро, а в те, куди вчашав раніш, прийшов тільки раз, щоб попрощатися з хазяїном, напередодні від'їзду і про всяк випадок опівдні. Дізнавшись про смерть Коленди, я зробив сумну міну і сказав ті кілька слів, котрі в таких випадках годиться говорити, але в глибині душі відчув полегкість, що вже ніколи й ніде не зустріну мого випадкового знайомого з бістро на площі Сен-Сюльпіс.

Переклала Олена МЕДУЩЕНКО

КАЗИМЕЖ БРАНДИС

Казімеж Брандис (нар. 1916 р.) — автор романів: «Нескорене місто» (1946), тетралогії «Між війнами» — «Самсон», «Антигона», «Троя—відкрите місто», «Людина не вмирає» (1947—1951), повісті «Громадяни» (1954), збірок оповідань: «Романтичність» (1960), «Оборона Гранади» (1966) та ін.

ДОБРОДІЙ З ЦІПКОМ

Це не був якийсь люкс. Ані блакитна стріла, ані експрес Москва—Шанхай. Це був пасажирський поїзд. Я вертався після виступу в 3. того самого дня. Вагони з окремими дверима в кожне купе, таблички «не плювати», запльована підлога, багажні сітки з часів битви під Сольферіно. Швидкість двадцять п'ять кілометрів на годину, або трохи швидше від олімпійського чемпіона. Ми ще користуємося засобами сполучення, які не встигають за сучасністю. Я сам не встигаю за сучасністю ось уже близько трьох з половиною років (рецензенти цілком слушно про це писали) і знаю, як це неприємно для оточення. Проте мушу зауважити, що я ніколи не довів когось до того, що вчинив добродій з ціпком.

Був спекотний день, і ми їхали в неймовірній тісноті. Я насилу проліз у купе, і на кожній станції людей прибувало. Пасажири всього світу поділяються на делікатних і рішучих. Делікатний питає, чи не знайшлося б одного вільного місця, а ті, хто має місце, відповідають хором, що все зайняте. Делікатний вибачається і йде далі. Інша справа з рішучим. Той ні про що не запитує. Входить, навіть не дуже цікавлячись, чи є місце, вішає плащ, кладе валізку на чужі речі, й іноді навіть скидає піджак. Усе це він робить швидко і впевнено, при гробовому мовчанні присутніх. А потім сідає. Рішучий завжди сідає, дарма що нема вільного місця, і ніхто чомусь не протестує. Якщо за хвилину делікатний пасажир боязко відчинить двері, рішучий уже в хорі тих, хто сидить, відповідає, що вільних місць немає.

Того дня найкультурніші билися кулаками. Купе брали штурмом. У нашому ніяк було навіть поворухнутися, люди висіли на східцях. І всі мовчали. На станціях нас лаяли ті, хто їхав на східцях. Обличчя в них були чорні від кіптяви. Вони відчиняли двері й кричали, щоб їм дали місце. Тоді вистромляв голову студент, який сидів на підлозі.

Нема місця,— казав він. Чорнолиці похмуро вмовкали, уздрівши наше купе. Потім лунав свисток, і ми їхали далі.

Крім студента, що сидів на підлозі, в купе були такі особи: блондинка з пишним волоссям, група підстаркуватих, але жвавих жінок з клуночками, один поручик, ще кілька жінок з невиразними рисами, молодий залізничник, що стояв на одній нозі, літня хриплива жінка, певна кількість ніг — кому вони належали, я не міг розібрати — в тому числі друга нога залізничника; а також добродій з ціпком.

Цей останній виглядав як справжній джентльмен. Припалі сивиною скроні, виголене обличчя, блакитні очі. Манери, як колись казали, сенаторські. Білий комірець і галстук-метелик. Пасажир цей навіть сидів досить зручно,— біля вікна, поклавши руки на ціпок. І при тому — не бачив нас. Це було просто неймовірно, а проте він нас не бачив. Він відмежувався від усіх, так би мовити, не сприймав нас. Я відчував, що своїм ціпком він визначив межу між собою й нами і пильнував її. В його погляді була холодна добродушність людини, яку нічого не дивує. За цілу дорогу він озвався один раз. А саме: повів ціпком у бік чорнолицих, які їхали на східцях, а потім — знов-таки ціпком — вказав на табличку, почеплену біля ручки. «Не висовуватись»,— прочитав він іронічно. На устах з'явилося щось подібне до поблажливої посмішки. Я завжди мав почуття гумору і зараз також посміхнувся. Але добродій з ціпком не помітив мене. Він розіклав на колінах чистеньку серветку і вийняв з пергаментного паперу бутерброд. Пожував губами ніби з відразою, не втрачаючи при цьому почуття власної гідності перед виконанням необхідної функції, що в народі називається їдою. Ми шанобливо позирали на нього. Із серветкою на колінах він виглядав досить-таки велично. Жінки з клуночками трохи зсунулися, йому стало вільніше, потім пошепталися між собою, розв'язали клуночки, й одразу запахло крутими яйцями. Поїзд перетинав сосновий бір. Студент з підлоги питав про станції.

Раптом ми зупинились, і сталося щось жахливе. З перону до нас намагалася вдертися юрба. Спітнілі чоловіки з дітьми на руках лізли на східці, голосно лаючись і щось вигукуючи. В той же час чорнолиці зробили спробу пробратися через другі двері й щосили шарпали ручку. Нарешті вибили шибку. Всі ми були пасивні учасники цієї події. Страшна сила вдавила нас у вікно. Коли це сталося, поїзд рушив.

— Це не Скаржиско було? — запитав студент з підлоги.

Але йому ніхто не відповів, бо зробився страшний протяг. Чорнолиці почали гукати у вибите вікно: «Нашого товариша поранено!» — Справді в одного з тих, що висіли, йшла кров: його перев'язали на ходу носовою хусткою.

Увесь цей час добродій з ціпком зберігав благородний спокій і навіть, здавалося мені, милувався краєвидом. Чорнолиці, в тому числі перев'язаний, спостерігали налитими кров'ю очима, як він загортав у папір залишки бутерброда. Він склав серветку і витер губи.

Поїзд свистів, минаючи блискучі озерця; селянські діти махали нам руками.

— Цікаво,— озвався студент.— Якось більше повітря, і взагалі приємніше.

— Бо ми вибили шибку,— пояснив йому хтось з глибини похмурим баритоном.— Ти з підлоги нічого не бачиш.

Студент трохи підвівся.

— Справді,— здивовано крутнув головою,— віє. Справжня підсушка для перманенту,— усміхнувся він до дівчини з білявим волоссям.

Усі розсміялися, окрім добродія з ціпком — той, мабуть, не почув дотепу.

Усі пожвавішали, хтось запитував у вікно чорнолицих, як почуває себе поранений товариш. Зав'язалася дружня розмова. Дама з уривчастим диханням розпитувала поручика, чи в нас сильна авіація.

— Товариство,— заявив несподівано залізничник,— треба встановити, хто вибив шибку.

Жінки з клуночками занепокоїлись, усі інші нерішуче мовчали.

— Встановити,— пролунав за хвилину баритон невидимого,— класове походження і чим займався батько в японську війну.

Студент намагався розрядити атмосферу, твердючи, що передусім треба встановити, чи в купе всі живі: найкраще піднесенням рук.

— Вам жарти,— занепокоївся залізничник,— а кондуктор жадає знайти винуватця. За вибиту шибку в вагоні хтось має відповісти.

Невидимий гречно запитав у нього, чи в дитинстві він не випав бува з колиски.

Залізничник почервонів, проте навіть не глянув на дотепника. Він звернувся до решти пасажирів і пояснив, що за вибиту шибку треба заплатити, бо інакше за неї відповідатиме кондуктор.

Після цього пояснення жінки з клуночками запали в дрімоту, а добродій з ціпком дістав з портфеля газету й почав її переглядати, стримуючи позіхи.

У купе відчувалась тепер якась ніяковість. Поїзд змінив напрям. Чорнолиці почали кашляти й кричати, що їх душить дим.

— Нема нічого простішого,— знизала плечима блондинка.— Треба скинутися на шибку. Кожний заплатить свою частку.

На ній була кретонова сукня в квітах, шию прикрашало зелене намисто. Всі з цікавістю поглянули на неї.

— Це ідея,— підтакнув невидимий.

Залізничник назвав приблизно ціну шибки, всі загомоніли, хтось намагався полічити людей, що їхали в купе.

— З кожного по три злотих,— оголосила коротко дівчина в намисті.

Студент захоплено глянув на неї і сказав, що без жінок ми загинули б. Після цього розбудили заснулих селянок, які намагалися чинити пасивний опір.

Інші заходилися длубатися по кишенях і портмоне, залізничника обрали скарбником.

Виникло питання, чи до складчини залучати й чорнолицих, але це одразу було визнано за нереальне. Розбуджені жінки з клунками під натиском поручика і студента з глухими зітханнями потяглись до інтимних місць свого вбрання.

— Прошу,— сухо промовила блондинка,— з мене три злотих.

Я випадково кинув оком на добродія з ціпком. Він спокійно читав газету. Іноді його погляд блукав по пасовиськах за вікном. Читаючи, він час від часу підводив голову, прикрашену срібним ореолом сивини. Я б дав йому, проте, не більше п'ятдесяти, і не виключено, що стільки мав і його ціпок. Я роздивився його уважно. Це був гарний ціпок з роговим набалдашником і золотим окуттям. Не знаю, чи нині ми випускаємо ціпки, але таких, певно, ні. Мені здається, тепер

ми випускаємо в основному закопанські ціпки. До ціпків я ставлюся з повагою, бо вони — ознака часу.

Раніше багато чоловіків носили ціпки. Я з тих, хто це пам'ятає. А ось уже скільки там років, як вони вийшли з ужитку. Якщо ти здивований, що якийсь дріб'язок, до якого ти звик, вийшов з ужитку, значить ти постарів. Це ознака твого часу.

— Скидаємось на шибку, — звернувся весело студент до добродія з ціпком. — По три злотих. Прошу.

Поїзд кілька хвилин стояв у полі, чути було стомлене чихання паровоза, якийсь пасажир встиг зійти перед станцією і тепер з валізкою простував межею до села.

Добродій з ціпком глянув поверх газети на студента.

— Трапилась, мабуть, помилка, — сказав він. — Наскільки я пригадую, я не вибивав цієї шибки.

Студент показав зуби в щирій посмішці і пояснив, що, власне, ніхто її не вибивав, просто вона сама розбилась. У кількох словах він нагадав про рішення, ухвалене в купе.

— Інакше довелося б платити кондукторові. Випадає не так уже й багато, по три злотих.

Під поглядом добродія з ціпком посмішка на його устах поступово згасала.

У купе стало тихо. Чути було, як у полі сюрчали коники. Всі здивовано дивились на добродія з ціпком.

— Прошу мені пробачити, — відказав він доброзичливо, — але я не маю звички платити за шибки, яких не вибивав.

Він повернувся до свого читання і знову ніби не бачив нас. Купе оніміло. Поручик, залізничник і студент витріщили очі, блондинка зблідла. У жінок з клуночками, мабуть, з'явилася ефемерна надія на повернення стягнених грошей — вони збуджено заворушилися.

— Кожен віддав свою троячку, — озвався невидимий, коли поїзд рушив. — А ви на бідняка не схожі.

Добродій з ціпком не визнав за потрібне продовжувати розмову. Він знову відгородився від нас холодним, спокійним колом своєї гідності.

Я зрозумів, що річ не в грошах. Його б стало на це. Однак так само його б стало й на те, щоб виявити вірність своєму ціпкові. Золоте окуття нижче набалдашника виблискувало на сонці. Він не хотів мати з нами жодних стосунків. Ми були по той бік його ціпка, поза тим світом, який його створив і передав йому свої закони. Йшлося не про три злотих.

— Мені важко це зрозуміти, — сказала обурено дама з уривчастим диханням. — Я вчителька-пенсіонерка. Всі знають, яку я маю пенсію. Кожний злотий у мене на обліку. Але в такому випадку я не змогла б відмовити, це було б не по-громадянськи.

— Мета тут благородна, — заявив студент, — щодо цього всі згодні.

Залізничник буркнув, що нема про що говорити.

— Усі стиснуті, адже ви самі бачите. Шибка розбилася через тисняву. У вас місце краще, ніж у нас, це факт. То хто ж має платити? Залізничний працівник? Але завдяки йому ви їдете.

— А хто побудував цей вагон? — утрутився поручик. — Ви? Хто веде паровоз? Хто обслуговує вагон? Людина праці! І ви ще хочете звалити на неї вартість розбитої шибки?

— Ну, будьте людиною! — озвався невидимий.

Жінки з клучками прошепотіли щось на тему про християнські і нехристиянські вчинки, тільки блондинка мовчала, гнівно стуливши уста. Чорнолиці, мабуть, чули уривки з нашої розмови, бо почали радити через розбиту шибку:

— Товариство! По шиї його!

Добродій з ціпком читав чергову подачу фантастичного роману в ілюстрованому тижневику.

— То ви платите чи ні? — запитав залізничник.

— Я вже викладав свої погляди на такі речі,— відмовив байдуже добродій з ціпком, не уриваючи читання,— і не маю підстав їх міняти.

Запала тяжка мовчанка, поїзд гуркотів по мосту. Студент потупився в підлогу, куйовдячи пальцями чуприну.

— Шкода стількох слів,— промурмотіла презирливо блондинка в намисті.— Зрештою, ми можемо назбирати ще три злотих для цього добродія. Прошу, від мене злотий.

У купе стався розкол на статі. Жінки сягали вже по дрібні, тоді як чоловіки заявили, що «цього не можна так залишити». Навіть студент, який знову поринув у ліричний захват, прошепотів сумно, дивлячись на дівчину, що почував би себе незручно, оскільки це суперечило б його принципам, на що блондинка відповіла гримасою. Тільки добродій з ціпком не взяв участі в суперечці.

Мовчання, що панувало тепер у купе, було промовисте й суворе. Наш поїзд наближався до Варшави. Я дивився на добродія з ціпком і чекав, що він почервоніє з сорому, а він тим часом сидів елегантний, незворушний, мов виріб із слонової кістки. «Чи він справді такий вольовий?» — роздумував я. Я не раз мав нагоду переконатися, що під час якоїсь боротьби у людей з'являються якості, їм доти не притаманні: наприклад, боягузи робляться відважними, а добряги — лютими, чи навпаки.

На Західному вокзалі трохи народу вийшло. В нашому ж купе ніхто й не поворушився. Блондинка в намисті, літня жінка з уривчастим диханням, нав'ючені жінки, поручик, залізничник і студент, а також певна частина пасажирів, з якими не довелося ближче познайомитися (в тому числі я), всі ми чекали здійснення справедливого вироку.

В тому, що такий вирок буде здійснено, ніхто з нас не мав сумніву. Ми вірили, що зло повинно бути покаране, воно проявило себе тут надто безсоромно, люди завжди були б добрі, якби тільки знали напевне, що зло є злом. Ми ж знали напевне. Нас міцно зв'язало одне з одним це святе переконання, це прекрасне відчуття справедливого гніву, це чудесне видовище добра і зла, відокремлених, відділених одне від одного, як овоч від лушпиння.

У Варшаві на Центральному ніхто не вийшов з нашого купе. Коли добродій з ціпком підвівся зі свого місця, ніхто не ворухнувся, щоб дати йому дорогу.

— Прошу пробачити, — сказав він, намагаючись розвести нас рукою.

Ми чекали, щоб восторжествувала справедливість.

— Хто з вас вибив шибку? — донісся голос кондуктора з перону.

Ми мовчали. Кондуктор повторив запитання. Перед нашим купе зібралася юрба роззяв, серед них чорніли обличчя закіптюжених. То

вони привели кондуктора. Показували скаліченого товариша, хтось домагався виклику «швидкої допомоги». З'явився міліціонер.

Ми з'юрмилися в купе, з перону на нас дивилася юрба, багато хто не розумів, про що йдеться, і я чув, як хтось питає, чи то була не іноземна делегація.

Міліціонер у кашкеті набакир окинув нас батьківським поглядом.

— Привіт! Хто з громадян розбив шибку?

Ніхто не озвався, і далі панувала тиша. Міліціонер, неприємно вражений, покрутив головою. Дістав з кишені великий блокнот і почав у ньому щось писати.

— То як? — буркнув він за хвилину. — Сама себе вибила?

— Пане начальнику! — крикнув хтось із чорнолицих. — Де там сама! Це он той тип ціпком бахнув! Адже одразу видно!

Ми здрейфили. Коло справедливості замикалося на наших очах. Це було прекрасно й страшно.

— Не турбуйтеся, — звернувся міліціонер до чорнолицих. Потім повернувся в бік купе.

— Це ви вибили шибку, громадянине?

— Нонсенс, — відповів хрипко добродій з ціпком.

— Прошу чемно відповідати представникові влади, — застеріг суворо міліціонер.

— Він сидів біля вікна! — закричали чорнолиці. — Ми чули, як він брехав у вічі пасажирам, пане начальнику. Товариша ось поранив!

Вони випхнули наперед перев'язаного, який усім своїм виглядом показував, що не зовсім ще опам'ятався після травми.

— Ви можете показати винуватця, громадянине? — спитав міліціонер.

Добродій з ціпком пояснив, що, очевидно, шибку вибили всі разом, коли вагон різко сіпнуло.

— Прошу вибачити, — озвалася раптом блондинка, — цей добродій сам собі суперечить.

Усі з цікавістю поглянули на неї, в тому числі й міліціонер.

— Прошу вас, сміливіше, — заохотив той, поправляючи кашкет. — Представника влади нема чого боятися.

Блондинка холодно звела брови.

— Хвилинку тому цей добродій думав інакше, — сказала вона спокійно. — Він твердив, що шибки не вибивали всі разом, зовсім навпаки. Є свідки.

— Авжеж, — кинув з глибини купе невидимий.

Сталося замішання, студент кричав, що може підтвердити письмово свідчення блондинки.

— Спокійно, — перервав міліціонер. — Ви можете показати винуватця, громадянко?

Знову запала тиша, натовп збільшився й погустів, всі вступили погляди в дівчину в намісті.

— Винуватця? — вона на мить завагалася, відкинула волосся з чола й коротко відповіла: — Звичайно.

— Прошу, — сказав міліціонер, підносячи до блокнота олівець.

— Ось винуватець, — показала вона на добродія з ціпком.

Я глянув на нього. Він сидів з витріщеними очима. Він ще нічого не розумів. Тільки переводив погляд з вибитої шибки на ціпок, який стискав у руці.

Міліціонер писав протокол, а ми здивовано дивилися на дівчину.

— Ваші документи?
— Я протестую,— забубонів добродій з ціпком.— Вам дали фальшиве свідчення. Я...

— Це з'ясується,— спокійно урвав міліціонер.— Є ще свідки?

Він звернувся до решти пасажирів. Студент, залізничник, поручик по черзі вказували на добродія з ціпком. В тиші чути було лише куд-кудакання в мішку однієї з селянок. Коли настала моя черга, я, мов загіпнотизований, махнув рукою у бік добродія з ціпком.

Міліціонер закінчив писати й окинув злочинця несхвальним поглядом:

— Прошу пройти зі мною!

Ми по черзі залишали купе. Студент вийшов перший і подав руку дівчині в намисті. Тільки добродій з ціпком сидів, наче прив'язаний, на своєму місці біля вікна.

— До побачення на Лешні,— гукнув йому студент, беручи під руку блондинку.

Тоді сталося щось несподіване.

— Аа-а! — заверещав добродій з ціпком. Замахнувся на студента і вибив другу шибку.

Переклала Оксана СКЛЯРЕНКО

ГЕНРІК ВОРЦЕЛЬ

Генрік Ворцель (нар. 1909 р.) — прозаїк. Автор повісті «Острів старої Теклі» (1956) та збірок оповідань: «Зимовий засів» (1955), «Вачу зірди Судети» (1960), «Парафіяни» (1960), «Найважча мова світу» (1965), «Вечори під липою» (1968) та ін.

ГРІХ АНТОНІЯ ГРУДИ

I

Обставини склалися так, що тої осені становище в господарстві молодого Груди видавалося просто розпачливим.

Напровесні з Гурних Мокшиск всі німці виїхали, і на дванадцяти-гектарному господарстві, де працювало шестеро робітників, лишилося тільки двоє: Антоній Груда і його дружина Тереза.

Перше, що відчували вони після від'їзду німців, була радість, — глибока, п'янка, аж паморочилося в голові і завмирало серце. Задумані й мовчазні, наче привиди, блукали вони поміж господарських будівель і ніяк не могли при звичаїтися до думки, що, крім них, тут нікого більше немає. В кімнатах порожньо, в шафах — самі тільки плічка, на обійсті жодної живої душі, а у великій кухні не чути голосу маленького Вальтера — й лише у відчинені вікна без угаву летяться спів жайворонків. Вони справді почували себе, як діти, що заблудилися в покоях великого замку, де й примару можна побачити, і скарб знайти. Зазирали в підвали, вилазили на горище, відчиняли комоди і завжди знаходили щось нове: «Це знадобиться, це також потрібна річ, а це віддамо зятеві, коли приїде».

Зять Атолій, з котрим вони давно вже листовно погодили, на яких умовах поділять це господарство, і котрий в останньому листі повідомляв, що неодмінно приїде разом з дружиною й сином на початку квітня, чомусь не з'являвся.

Зрештою, на четвертий чи п'ятий день після від'їзду німців вони одержали від нього листа приблизно такого змісту: Не гнівайтесь, приїхати не можемо. Здоров'я Касі останнім часом знову погіршало, працювати багато вона не змогла б, а крім того, люди не радять забиватися так далеко, аж у Сілезію, бо там Польща не втримається, краще вже пильнувати своєї хатини та свого клаттика поля.

Прочитавши листа, Тереза роздерла його на клатті.

— Боягузи! Я знала, що вони так зроблять! Бач, — люди їм радять... Отакий він — без чиєїсь підказки ані руш. Та нехай собі, це навіть краще! Знайдемо когось, хто працюватиме не гірше за них.

Проте вона помилилася, бо не тільки не знайшли нікого, хто працював би краще за зятя, а взагалі не могли знайти бодай якогось робітника. Німців виїхало більше сотні, і село просто збезлюділо. І до якого з переселенців не зазирнув би Груда, кожен скаржився, що роботи достобіса, кожен сподівався на приїзд родичів або знайомих.

Тож Грудам нічого не лишалось, як засукати рукава і гнути спину від зорі до зорі та тішити себе думкою, що рано чи пізно, а помічник з'явиться, бо ж переселенці зі сходу, з усіх кінців Польщі, усе ще прибували. І справді, час від часу до них приходили якісь люди, переважно молодики з гострими очима й неприємними обличчями; проте ці шукали не роботи. То були вкрай деморалізовані окупацією спекулянти, шукачі легкої наживи, знахабнілі торговці швейними машинами, моторами, сепараторами, перепродувачі фальшивих коштовностей — покидьки суспільства, що паразитували на велетенській міграційній хвилі 1945—1946 років. З цими людьми Груди не хотіли водитися, приймали їх неохоче, посилаючись на зайнятість та на різні господарські справи.

І от під час тієї невпинної біганини поміж домом, оборою і полем, у них виник героїчний намір, про який вони не зважувалися навіть говорити вголос і який можна було б сформулювати так: «Самі впораємося. Покажемо, що там, де працювали шестеро німців, дадуть раду двоє поляків. Це буде щось небачене, і задля цього варто все витерпіти й вистраждати».

В перші тижні ота сила роботи, оте невпинне гарування сповнювало їх радістю. Вони нагадували п'яного, що кидається в озеро, аби переплисти на другий берег, весело й залюбки бореться з хвилями, не знаючи, що посеред дороги він знесилиться й почне тонути.

Вечорами їх мучив біль у кістках, але вранці вони знову бадьоро бралися до роботи. Коли б у той час до них прийшов якийсь чоловік і запропонував їм свою допомогу, вони зустріли б його, як нахабу, що хоче зазіхнути на їхнє щастя.

У їхній пам'яті ще не стерлися спогади про поневіряння за часів окупації, про німецькі табори праці; вони й досі ще відчували нестачу їжі й тепла, і на тлі тих спогадів кожен шматок хліба пахнув медом, дерева в саду, здавалося їм, родитимуть тепер райські плоди, а оборя з худобою були замкненим світом, безпечним, як Ноїв ковчег. Їхній будинок, що стояв на відшибі, за кілометр від села, а також велика стодола і стайня утворювали чотирикутний комплекс будівель зі сліпучо-білими стінами й червоними дахами. Старі яблуні затіняли подвір'я, білі свічки каштанового цвіту світилися під самісінькими вікнами, і все це тонуло в соковитій зелені довколишніх лук. Неповдалік на пагорбі темнів похмурний ялиничник, а з другого боку, аж ген униз, старі ряснолисті дерева позначали звивисту стрічку дороги, потік, село.

Щоранку, ледве сонячне проміння золотило лісову колонаду, Антоній гнав свою худобу в гори, на пасовисько, поділене на загороди. Корови залишали на росяній траві чорні сліди, осот ще спав, задубілий від холоду, але Антоній знав, що за годину його квітки

розтулять жовті щічки пелюсток і вабитимуть замурзаних жовтим пилком джмелів. Повертаючись додому, він знов і знов захоплювався красою залитої сонячним дощем глибокої долини, що тяглася далеко на північ, селами, з-посеред яких ніби стріляли в небо вежі костолів. Він почувався так, ніби завис у повітрі, а що не мав крил, то з насолодою ступав по стежині, яка збігала схилом гори, і з кожним кроком упевнювався, що в нього твердий і безпечний ґрунт під ногами. Жито вже викидало туге колосся, а по ще гнучкому, ніжному ячменю ранковий вітерець котив дрібні хвилі. І картопля вже посходила — справді приземна рослина, що міцно сиділа в землі.

Так бувало сонячної днини, і зовсім по-іншому виглядало все, коли западала похмура ніч.

Якось увечері Груда пішов у село. Коли вертався, вже споночіло, і він насилу розрізняв дорогу й обриси поблизьких пагорбів, тож час від часу блискав кишеньковим ліхтариком. Коли вийшов на вершину пагорка, мимоволі зупинився. Не побачив попереду ні будинка, ні дерев; марно вдивлявся в чорну велетенську улоговину. Коли ж натиснув на кнопку ліхтарика, тугий сніп світла затремтів на конюшині, а тоді урвався, ніби над прірвою.

Раптом на дні тієї прірви блимнув самотній вогник — отже, там дім, і в нім живе людська істота на ім'я Тереза. Майже тієї ж миті з глибини безодні долинув протяжний зойк:

— Анто-о-ось! На по-о-о-міч!

Серце в нього оглушливо закалатало. Освітлюючи ліхтариком дорогу, він кинувся бігти і, нарешті, захеканий вбіг на подвір'я.

На порозі, на тлі темного отвору сінешніх дверей стояла Тереза.

— Що сталося?!

Відповіла вона не одразу. Якусь мить ще стояла непорушно й насторожено, ніби боялась наполохати тишу. Тоді сказала:

— Не знаю, не знаю... Здається, тут хтось був.

— Де?

— Не знаю... Десь тут, біля будинку, а може, в stodолі. Леда гавкала й гавкала, потім втекла до кухні. А я погасила світло й стала на порозі, і мені здавалося, що я чую чиїсь кроки. Але, може, то мені тільки причулося. Не знаю, не знаю...

Антоній обійшов усе дворище, зачинив браму на засув, замкнув стайню і, заспокоївшись, увійшов до кухні. Тут вони почувалися безпечно й щасливо в своїй самоті. На вікнах завіси, ясне світло лампочки, сука Леда і вогонь, що потріскував у плиті, — все це було їхнім гніздом, що немовби висіло десь високо вгорі, мало не в космічному просторі.

Розподіл праці між ними стався якось сам собою. Протягом дня Антоній працював у полі, а Тереза вдома, вранці і ввечері разом поралися в оборі. Працювали фанатично, затято, віддаючи всі свої сили й час. В полудень, коли інші селяни відпочивали після обіду, Антоній схоплювався з-за столу і біг на город, а Тереза бралася мити посуд. Інші ще вилежувалися на травичці, коли Груда з конем і волом уже п'явся нагору, до косарки, що лишилась на луці. Косив сам, а це було нелегко, бо часто мусив зупинятися й відгрібати вбік скошену траву.

Сонце пекло дедалі дужче, докучали оводи, але Груда година по годині ходив поряд з косаркою і нічого не бачив, окрім крупів тварин, і нічого не чув, окрім монотонного дзенькоту ножів косарки.

Якось увечері, повернувшись з поля, де він підгортав картоплю, Антоній зайшов до стодоли набрати для коня січки. Мимохідь глянув на молотарку, і щось його вразило у вигляді тієї машини. Була вона не така, якою повинна бути, ніби якась гола. Тільки за хвилину усвідомив, що на ній немає головного трансмісійного паса, а також отих менших, бічних. Квапливо вийшов із стодоли й попрямував до кухні.

— Терезко! — гукнув з порога, — ти що, десь заховала паси від молотарки й двигуна?

Тереза підвелася з-за цебра, в якому перемішувала картопляне м'ясо для свиней.

— Ні, — відповіла вона, простягаючи поперед себе вимащені майже по лікті руки, — нічого я не ховала.

— Ну, тоді були паси та загули, — сказав Антоній таким голосом, наче все господарство пропало.

— От бачиш! Це сталося, мабуть, того вечора, пам'ятаєш? Я таки чула, що хтось ходив. І що ж тепер буде?

— Хіба я знаю?! Сам тільки пас од двигуна коштує п'ятнадцять тисяч злотих, і невідомо, де його дістати. Саме дров треба б нарізати на циркулярці, і немає чим. От мерзота!

Набурмосений і злий, Антоній вийшов з кухні, але дивна річ: не паси, а Тереза не йшла йому з думки, Тереза, що стояла над цебром. І так само, як хвилину тому в stodолі його чимось вразив вигляд молотарки, зараз він помітив щось незвичайне у своїй дружині. Вперше в її стрункій постаті зауважив щось таке, що нагадало йому сільську бабу. Він не розумів, у чому та бабськість виявилася: у вимащених по лікті руках, у згорбленій спині, чи в обличчі, на якому відбилася журба, безпорадність і ще щось, чого він ніяк не міг собі висловити.

II

В долинах уже з тиждень збирали хліб, а в Гурних Мокшисках жнива тільки починалися.

Вчора, як тільки підсохла роса, Груда виїхав із жнивваркою в поле і за шість годин викосив майже два гектари жита і ячменю. Машина працювала справно, ножі з легеньким брязкотом підтинали стебла, набік летіли незв'язані снопи — за машиною лишалася колюча стерня і спопеліла земля. Жито можна було, йдучи за жнивваркою, одразу ж в'язати, але хто ж це зробить? Тереза на тому кількагектарному полі видавалася безнадійно самотньою, вона зовсім губилася серед снопів. Сподіватися на чийсь допомогу вони не могли, бо збіжжя дозрівало всюди в Мокшисках і переселенці поспішали впоратися із жнивами, поки стояла липнева спека. Куди не глянь, скрізь кипіла робота—торохтіли жнивварки, тут і там поблискували коси, жінки в'язали снопи і ставили «бабки».

Ні, сподіватися на чийсь допомогу Груди не могли — згори припикало сонце, на гарячій землі лежало сухе колосся, а поблизький ліс, мовчазний і байдужий, сам себе освіжав і для себе кидав тінь.

Сьогодні вранці Антоній квапливо скосив жито і ячмінь на невеличких ділянках, а коли, стомлений і зморений спекою, прийшов на сніданок, то написав тільки молока, а їсти нічого не схотів.

— Але ж ти мусиш! — кричала на нього Тереза. — Уже й так геть висох, став схожий на тичку для квасолі. Увечері заріжемо кролика або курку і матимемо м'ясо. Я б усе оте порізала, бо тільки годуй його, годуй, людина як раб коло тієї худоби!

Вона хотіла вимити посуд, та Антоній не дозволив.

— Ходім уже! Які в тебе руки стали, геть подряпані, замотай їх старою панчохою.

Вони випустили з обори корів, що вже починали ревти, й погнали їх на пасовисько. Найбільше мороки вони мали з Гелькою. Ця стара корова по кілька разів на день перелазила через дротяну огорожу, що оточувала пасовисько, й робила шкоду на довколишніх нивах, або просто тікала до обори. Вим'я в неї завжди було подряпане колючим дротом, а одна дійка — зовсім скалічена, через що корову майже неможливо було доїти.

Нараз Тереза зупинилась і глянула у бік дому.

— Антек, біжи налякай його! Он, кружляє над яблунею! — вона показала на яструба, що ширяв над садом.

Антоній спроквола попрямував до садиби і свистом прогнав хижака.

Яструби й лисиці останнім часом стали справжнім лихом, проти якого Груді були безсилі. Одна за одною гинули курки, і тільки по розсипаному десь коло дому пір'ю вони пізнавали місце, де сталася куряча трагедія. Воно наче й невелика шкода, але в поєднанні з усім іншим це вибивало Грудю з колії, заважало спокійно працювати в полі. Щодня щось псувалося. Ламалися граблі або вила, корови рвали ланцюги, лускали гнuzдечки, стиралися гальмові колодки на возах і розсихалися ободи коліс, затуплялися коси, пилки й сокири, лопалися заклепки. З дня на день збитки росли, зіпсованих знарядь ставало все більше, а часу, щоб їх лагодити, не було. Марно Антоній сам перед собою виправдувався: «Важко, не потягну, на дванадцяти гектарах повинно працювати п'ятеро робітників». Те, що він не встигав усього поробити, дратувало його, різні дрібні справи, як щури, лізли з усіх закутків хазяйства. «Після жнив усе полагоджу», заспокоював він себе в думці, хоч і знав, що після жнив треба буде одразу ж лушити стерню і молотити збіжжя на насіння, а потім виконувати ще безліч інших невідкладних робіт.

Про все це він навіть не говорив Терезі, знаючи, що і вона по вуха загрузла в роботі, не мала часу випрати білизну, спекти хліб, зварити обід. Він занепокоєно спостерігав, як вона стає чимдалі нервовіша, уїдливіша, раз у раз спалахує гнівом. Наче це зовсім не та Тереза, що кілька місяців тому. Часто лаялася, не дуже добираючи слова, коли готувала їжу, не дбала про чистоту, а на його запитання, чому не миє рук, коли приходить з обори, відповідала, що це не місце, що тут немає клямок, за які беруться тисячі рук, тож заразних бактерій нема і хвороб можна не боятися. Це навело його на думку, що й сам він тепер не так часто миє руки й купається, виправдовуючись перед собою тим, що тут і справді все своє, чужі руки нічого не торкаються, а земля, трава й солома — чисті. І, зрештою, коли ж купатися, якщо спати лягають вони об одинадцятій, а о четвертій вже знову підхоплюються? Він відчував, що так довго тривати не може, бо не можна в ім'я власного добробуту уподібнюватися тваринам, втрачати інтерес до всього, що досі вважали гарним, цінним. Його

гризли думки про те, що не все зробив так, як належало, не подбав, щоб якось полегшити життя собі й дружині. А можна було. Кілька тижнів тому до Клодска прибула група людей, що шукали незайнятих господарств, тож треба було поїхати туди і взяти за співвласників якусь родину. Але не схотів, шкода було втрачати сонячний день, бо ж саме сушили сіно.

Тут, у селі, тинявся без діла один чоловік, на ймення Міхал Самостшельний, але то був страшний п'яниця і, казали, навіть злодій, котрого люди гнали від себе, тож не варто й думати про нього.

Серед того клопоту, різних страхів і недобрих передчуттів часом спалахувала в нього надія, що все уладнається. Хай ось тільки збере збіжжя з поля. Це головне. А потім якось упорається з осінніми роботами, а там настане благословенна зима, вкриє снігом поля, і дім знову стане теплим, затишним гніздом.

Зігрітий тією надією, він повернувся в поле й лагідно озвався до Терези, але вона лише буркнула щось у відповідь, тож і він мовчки взявся до роботи.

Пекло дедалі дужче, небо було безнадійно бліде, довколишній світ здавався якимсь чужим і ворожим. Водночас із наростанням спеки все гучніше сюрчали коники у траві, і це сюрчання ніби відлунювало в їхньому мозку.

По той бік села, на південному схилі, що з такої висоти здавався майже вертикальним, фігурки людей і тварин, всупереч законам фізики, повзли вгору, як мухи по стіні; там хтось із кіньми й жнивваркою їхав униз, а тут здавалося, що він спускається ліфтом. Вузькі смужки лісу і групки беріз майже не давали тіні — сонячне проміння пронизувало крони дерев до рудої, спраглої землі, путівці вилися по ній, наче русла висохлих річок.

Близько одинадцятої години Груді закінчили в'язати скошене вчора жито і взялися за ячмінь, сподіваючись до завтрашнього полудня впоратися і з ним, щоб потім перейти на малі ділянки. Простиглу вже пшеницю і майже достиглий овес вони намагалися не думати. Тереза дедалі частіше випростовувалась і поглядала на власну тінь, мов на стрілки годинника, раз по раз зиркала то на костюльну вежу, сподіваючись почути спасенний дзвін, то на стернясте поле, що розросталося в її очах до розмірів пустелі.

— Ти тільки глянь, що вона робить! — вигукнула зненацька Тереза, вказуючи рукою на пасовисько.

Навіть не озираючись, він знав, що має на увазі Тереза. Звісно ж, Гельку. Стара корова йшла собі по грядках картоплі, поскубуючи молоде бадилля. І видно було, що вона не голодна і скубе те бадилля тільки, так би мовити, з коров'ячого обов'язку. За хвилину вона скочила зі схилу на дорогу й рушила додому. Угледівши своїх хазяїв, Гелька на мить зупинилася, розмірковуючи, чи встигне втекти, перш ніж вони заступлять їй дорогу. Мабуть, вирахувала, що вийде переможцем у цьому змаганні, бо враз кинулася бігти.

— А, хай їй біс, — махнув рукою Антоній, — нехай. Хоче до стайні, бо там прохолода. Пунктуальна bestія, — додав він, зачувши дзвін з костюльної вежі.

Обоє перестали працювати, не відчуваючи ніякісінької радості від обідньої перерви. Дзвін бемкав неприязно, ніби заздалегідь по-

відомляв про пообідню працю і нагадував, що багато ще спливе спекотних днів, перш ніж зміниться його тон.

— Я піду на пасовисько, подою Зірку й Риту, — сказав Антоній, — а ти приготуй щось поїсти. Що сьогодні буде на обід?

— Найшвидше засмажити яєчню...

— Ох, яєчня і знову яєчня... Коли вже ми їсти будемо по-людськи?

Доїння корів, годівля свиней, готування обіду і, нарешті, сам обід — все це забрало три чверті години. Антоній закурив. Тереза обмотала руки старими панчохами і, замкнувши двері, вони вийшли за ворота.

На полях ще нікого не було; над ланами висіло гаряче марево й полуденна тиша.

Вони глянули одне одному в очі, й Антоній раптом відчув, як болісно здушило йому горло. Обпалене сонцем, обвітрене обличчя дружини було таке нещасне й змучене, що серце його враз запеклося кров'ю. Одвів від неї погляд, ковтнув слину і, глибоко зітхнувши, сказав:

— Терезо, спочинь трохи, полеж у затінку.

— От добре... Хоч п'ять хвилин. Але й ти також.

Вони простяглися долілиць під каштаном, припали до холодної трави. Уже вдруге за сьогоднішній день Антоній з болем думав про Терезу, про себе і загалом про їхнє майбутнє життя на цьому господарстві. Він уже усвідомив, як підриває власне здоров'я людина, що тривалий час працює над силу, усвідомив, що надмірна праця нівечить душу, обертає людину на худобу. І, власне, задля чого, задля якого добра вони так насаджуються? Що може бути важливіше за Терезу, найріднішу людину?.. З гіркотою думав про шахраїв і комбінаторів, що роїлися на ринкових площах Клодска, Валбжиха, Вроцлава, заповнювали залізничні вокзали, поїзди, кав'ярні, пивнички. Всюди їх повно, живуть собі, як у тилу, а Тереза озлобляється, марніє, щоб забезпечити хлібом отих паразитів.

— Ох, Антось, подумай тільки, як було б гарно, якби ми мали тільки чотири гектари землі...

— Я також не раз про це думав.

— ...і тільки дві корови, і невеликий будиночок з верандою... Ми б своєчасно все попорали, а в обід мали змогу відпочивати в затінку. Боже, як подумаю, що завжди буде так, як оце зараз...

— Ну, ні, настане зима, й тоді...

— А тоді знову весна і літо, і так без кінця. А там ще дитина знайдеться... Але, може, вже підемо? Бо це ще гірше отак лежати, людина розслаблюється, потім важко встати.

Та не встигли вони підвестися, як Тереза вгледіла щось цікаве.

— Поглянь-но... — вона показала рукою у бік лісу.

З березового гайка саме вийшов якийсь чоловік з торбинкою у руках. Було щось незвичайне в його рухах, у нервовій ході, здавалось, чоловік, той ледь стоїть на ногах від утоми й напружує всі сили, щоб дійти до наміченої мети.

— Хто ж це такий? — здивувався Антоній.

— Іде до нас, — відказала Тереза. — Але чого він якийсь такий... П'яний, чи що?

— Га, вже знаю! — вигукнув Антоній. — Це ж отой Міхал!

Так, це був Міхал Самостшельний, гіркий п'яниця, людина нещасна й нікчемна, всі жаліли його й обминали, наче зачумленого. Торік він зайняв невеличке господарство двох старих німців у верхній частині села, а коли цієї весни німці виїхали, він одступив комусь напівзруйноване господарство за кілька літрів самогону й відтоді підробляв у тутешніх хазяїв. Але ніде не затримувався довше, як тиждень-два, бо по кількох днях праці — треба визнати, праці старанної — в нього починався кількадечний або тижневий період запою. Тоді він нічогісінько вже не робив, спав або тинявся по селу, вечорами стовбичив разом з такими, як сам, десь під крамницею або у знайомих, що гнали самогон. Але найгірше було те, що за пляшку горілки він зважувався навіть на дрібні крадіжки, а вкрадену річ — якісь лахи або господарське начиння — продавав за безцінь, часом просто за чвертку самогону. Цікаво, що згодом, звісно в нетверезому стані, він сам приходив до обікраденого господаря і признавався в своїх гріхах; через це місцеві жителі ставилися до нього поблажливо. А якщо, бувало, когось обікрадуть, а він казав, що то не його рук діло, йому вірили беззастережно. Звідси і сільський афоризм: «Коли б усі злодії були схожі на Міхала, добре жилося б на світі».

Ось він уже наближається, ступає непевно і наче боком, посувається, як дрейфуючий корабель, якого зносить течія, але уперто, ніби бажаючи попередити, що не кудись в інше місце, а саме до цього обійстя, до цього господаря, до Антонія Груди, лежить його шлях. І одразу видно, що настрої у нього блаженний, і він ніби аж помолодів, навіть як на свої тридцять п'ять років. Обличчя його — виснажене, худе, давно не голене — сяяло.

Щасливо посміхаючись, Міхал поклав на землю торбинку з грибами і випростався перед Терезою.

— Моє шануваннячко... — промовив він, нахилиючись до її руки. Вона не відсахнулася, видно, її зацікавив цей чоловік.

— Куди це ви ходили?..

— По грибки, шановна пані... Це дає мені таку насолоду, що аж не знаю... Я б цілими днями... вірите, пані, для мене це життя. Тільки ж, хай йому грець, сухо, не хочуть рости. Якщо бажаєте, пані, беріть... — він підсунув торбинку з грибами до її ніг.

— Але без горілочки не обійшлося, правда ж? — засміявся Антоній.

Самостшельний погордливо глянув на нього, і на губах у нього заграла промовиста усмішка. І справді! Він урочисто витяг з кишені наполовину випиту пляшку і простягнув її Антонію.

— Прошу... Мені не шкода, бо й для мене люди не шкодують. Коли я маю, то завжди... Будь ласка, ну, будь ласка...

Антоній весело глянув на дружину, ніби кажучи: «Бачила?», а вголос промовив:

— Гаразд, один ковток не зашкодить.

Самостшельному й на думку не спало почастивати Терезу. Він, очевидно, вважав, що пити горілку — це привілей самих тільки чоловіків, тож навіть з чемності не варто щось таке пропонувати жінці. Можливо, в цьому ігноруванні Терези інстинктивно проявилася його неприязнь до жінок за оті незліченні лайки й прокльони, що сипалися з їхніх вуст на його завжди задурманену алкоголем голову протягом кількох останніх років.

Він скромно одвернувся і, не торкаючись губами пляшки, влив у рот свою порцію горілки, після чого, ніби передчуваючи новий приплив блаженства, по-дитячому всміхнувся і сказав:

— Ху-у... я вже чвертку вранці вихилив, а оцю... я собі в лісі потроху... Страшенно люблю, щоб ви знали, лісом бродити... Пташки щебечуть, тут грибок, там грибок, а коли здибаю їх більше, знімаю шапку й кажу: «Привіт, хлопчики, як ся маєте?» Я люблю життя, кажу вам...

Отак він досить довго розповідав про своє вельми щасливе життя, а коли щойно випита горілка вдарила йому в голову, повів далі трохи по-іншому:

— А що я часом у когось щось поцуплю, то люди мені вибачають. Ну, зроблю шкоду, але такий я уже вродився... Кажу ж вам, я б для людей усе... Але буваю і негідником. Ну, негідник та й годі. А хіба я винен? Якого ти мене створив, господи, такого й маєш!.. Чого ж тобі від мене треба?.. Ти створив горілку? Створив! Ну, то й сам винен. Я мушу пити, бо то дар божий. А коли не маю за що, тоді... цап-царап! Візьму тут крихту, там крихту... Бог мені свідок, мушу. Брате... — він нахилився до Антонія, — в тебе я також... Оті паси я поцупив. Ну, поцупив і край. Хоч убий мене, я мусив. А ти, ти сам винен, бо не заховав... Заждіть, я вам допоможу пов'язати оті снопики. Ху-у, ось тільки трішечки отут... — він повалився на траву, тоді ліг горілиць, щось пробурмотів і заснув.

— Та хай собі лежить, негідник, до вечора він не встане, — сказав Антоній, подаючи Терезі руку й допомагаючи їй підвестися. — Ну, бачила, мені навіть на думку не спало, що то він паси... Не дурно люди женуть його від себе.

Тереза, як побита, насилу пересувала ноги.

— Але він смішний. Признався, і що ти йому зробиш? Ой! — зойкнула вона, схопившись за стегно. — Казала ж тобі, краще не лежати, тепер усе тіло болітиме.

Сяк-так вони допленталися до стерниська, де шаліли коники, роїлися дрібні мушки, снували мурашки, сонечка. Але Антоній і Тереза не бачили їх і не чули, хоч і схилялись до землі, немовби для того, щоб придивитися до їхнього веселого, кипучого життя.

Довкола ще стояла полуденна тиша, на полях ані душі, тільки стирчали крила жниварок, ніби то якісь потворні комахи не могли одірватися від землі; поблизькі дуби і буки немовби вартували край лісу, затуляючи своїх голчастих побратимів від гарячих хвиль, що котилися з полів.

III

Четвертий день люди, що працювали в полі, чули, як без упину стукотить молотарка й гуде мотор у stodолі Антонія Груді. Коли виснажені спеком односельці приходили до Терези взяти глечик кисляку, вони з подивом зауважували, що біля машини, яку мали обслуговувати четверо людей, працює тільки двоє.

Тереза квапливо розв'язувала снопи і жбурляла їх на поталу ставим зубам. Часом вона запихала в горлянку барабана такі великі порції, що машина не могла їх проковтнути і ревла, як бик, протягло

застережливо — й тоді Антоній здіймав над головою руки і кричав:

— Помалу, помалу!..

Млинки діяли бездоганно. Один гнав по трубі до бокового за-сіку полову, другий викидав зерно до віялок. Сита хилиталися й лопотіли, як решето в руках скаженої баби, тіпалки, підстрибуючи, підкидали солому й заштовхували її під прес.

Груда вже й не потів. З пересохлим горлом і запорошеним носом в'язав спресовану солому й відкидав полову на другий кінець току. Час від часу він підбігав до віялок, відтягав убік повний мішок жита і прилаштовував порожній, після чого вигортав з-під машини, чистив сита і знову біг до преса, в'язав солому й люто відкидав її геть, геть! Велика купа соломи перетворювалася в стіг, мішки з зерном громадилися, наче піраміда, столу виповнювали курява, шум і метушня; ніби страхітливий гедзь, унизу в сараї гув мотор.

Машина працювала чудово.

А Тереза й Антоній працювали в такт машині. Коли б обоє раптом оглухли, або зненацька стихла машина, вони застигли б на місці, як танцюристи, коли вмовкає музика. Вони молотили вже четвертий день і страшенно поспішали, бо Вавра позичив їм пас до мотора всього на кілька днів. Щоб не марнувати часу на готування якихось страв, на сніданок їли омлет, в обід — випускню яєчною, а на вечерю — ріденько зварені яйця. Вранці вони насилу підводилися, спершу мало не рачки лазили по ободі, та коли починав грати мотор, а машина відбивати свій шалений такт, у їхні тіла бозна-звідки вливалася сила, мов вода у вичерпаний колодязь.

І, коли б не музика мотора і не владний ритм праці біля молотарки, вони, очевидно, не припустилися б помилки, котра пізніше дорого їм коштувала.

В полудень на подвір'ї з'явилася дівчинка, дочка Ваврів. Без зайвих слів, як то буває в дітей, вона одразу повідомила, що мама прислала її за огірками і наказала віддати оцього листа, учора листоноша залишив його в кооперативі.

Антоній махнув Терезі, щоб на хвилину перервати працю, а дівчинці сказав:

— Іди, Зосю, на город і нарви собі огірків. А-а... це від зятя!

Відійшов разом з Терезою подальше від гуркотливої машини й заходився читати листа:

— «Люба невістко, весною я писав вам, але відтоді в нас багато чого змінилося. Сташек прогнав з дому мою сестру Юзю, і вони ніяк не можуть дійти згоди, тож Юзя перейшла до нас, ми її прихистили, і вона живе тепер з нами. А в Касі здоров'я краще, вона вже виходить у поле й копає картоплю. Любий Антосю, і ти, Терезю, якщо у вас ще немає компаньйона, то ми могли б до вас приїхати і нехай би все було так, як ми домовилися раніше. Могли б разом працювати, бо ж і я знаюся на цьому ділі, а Кася допомагала б біля дому. Як там ваше здоров'я...»

— Ну, і так далі... — Антоній нетерпляче й допитливо глянув на дружину.

Вони, взявшись у боки, стояли одне проти одного і дивилися одне одному в замурзані обличчя, наче танцюристи, яких диявольська музика кличе до танцю. Тіпалки й дерев'яні рами сит ритмічно вистукували: тук-тук, тук-тук, тук-тук, залізні рамена преса ков-

зали по рейках туди й назад і своїм монотонним гупанням спонукали людей до праці.

Тереза й Антоній мовчали. Але обом їм вчувався розпачливий голос, який намовляв їх здійснити подвиг: «Ми поляки, ми піонери, дивіться на нас, дивуйтеся!»

— Ну, що ж... — Тереза ніби скинула з плечей якийсь тягар, — як хочеш... Але ж і спритники. Тепер, коли найтяжчі роботи вже позаду, хочуть приїхати, а в жнива де були? Знаю я їх, приїдуть, пересидять тут зиму, а весною драла дадуть, бо роботи багато... Але коли ти хочеш...

— Воно, звичайно... — Антоній нервово постукував згорнутим листом себе по губах, — найважче копати картоплю й буряки, а цього добра в нас цілий гектар.

— Ну, то й що? Допоможемо Ваврам, а Ваври нам, і якось викопаємо. Звісно, якщо ти відчуваєш, що не подужаєш...

— Хто, я? — обурився Груда. — За мене не бійся. Йдеться лише про те, що...

На мить він замовк, обмірковуючи, як би сформулювати оту найважливішу думку, котра вже давно мучила його і котру можна було висловити просто: «Ми гинемо, помалу обертаємося на тварин». Але як же це скажеш, коли, власне, вона, Тереза, дає йому зрозуміти, що не піддається, і що йдеться тільки про те, чи витримає він. А може, і з сестрою вони не дуже... Тож він сказав зовсім не те, що хотів:

— ...таж я не зможу багато помагати тобі по дому, а сама знаєш, що на тебе чекає о цій порі: городина, капусту й огірки квасити, варити повидло, сушити фрукти, білизну прати... Уяви собі...

Вона тільки махнула рукою, ніби кажучи: «Я вже до цього звикла», і нетерпляче рвонулась до машини, точнісінько як та мати, що почула крик своєї дитини. Антоній затримав її:

— Вже ж полудень! Зробимо перерву.

Він пішов у сарай зупинити мотор, що харчав, ніби вже конаючи; молотарка вторувала йому дедалі жалісливішим, тихішим схлипуванням і нарешті замовкла. Тоді й Груди обм'якли, знесилено поопускавши руки, ніби мотор не лише в молотарці, але і в них самих перестав крутити якісь коліщата. Оглушені раптовою тишею, вкрай зморені, вони хвилю роздумували, з чого починати, звідки взяти нових сил, щоб упоратися з роботою, що чекала ще на них — тим важчою, що виконувати її вже доводилося без шаленого супроводу машини.

Сьогодні вранці вони не виганяли худоби на пасовисько, бо знали, що в полудень не матимуть сили піднятися нагору й подоїти корів. Але конюшини треба було для них укосити, тож Антоній зняв з кілочка косу, а Тереза пішла на кухню.

За якийсь час Антоній вкотив на подвір'я тачку з горою конюшини, поставив її біля стайні, і тут почув важкі удари палиці і верескливий, лютий голос Терези:

— Ах ти ж каліка нещасна! Ах ти ж гадюка!.. Нечиста сило! Стоятимеш ти спокійно? Стоятимеш! Стоятимеш! Стоятимеш!..

Антоній, роздратований і злий, пригадав ураз, що таке траплялося дедалі частіше. Тереза безжально била корів. Він увійшов до стайні і різко гукнув:

— Терезко! Нащо ти б'єш її?

Вона опустила палицю, дивлячись собі під ноги.

— А чого вона тупцює? Я не можу її видіти.

— Ти ж сама винна, вона боїться тебе. Коли ти заходиш до стайні, корови мало не на стіни лізуть!

— Але... — вона знову глянула кудись під ноги, — який же ти розумний. Куди б поділася твоя витримка, якби тобі довелось коло цих паскуд ходити...

Антоній промовчав. Правду кажучи, він також бив худобу. Бив вола під час оранки, а коли той на завороті переступав через постороню, то як його пужалом по ногах, хоч і знав, що в такий спосіб ніколи не відучить тварину від цього «злочину». О, тепер він не мав охоти, як бувало колись, бавитися з тваринами, гладити їх, пестити — ці створіння стали йому байдужі, часом він навіть відчував до них ворожість, бо не давали себе повністю уярмити, висотати з себе всі сили. Дедалі частіше в нього з'являлася думка: «За що я їх годую? Коли вже люди отак мучаться, то чому худоба має жити на дармовому хлібі?»

І дедалі частіше його мучила думка, що світ — це страхітлива пастка, в яку необережно потрапляє людина і вже не може видряпатись...

Тож вони нашвидку попоїли й запустили мотор. Залящали передаточні паси, застогнала молотарка, спершу вона невиразно щось гомоніла, а потім розходилась, розгулялась, шалено застукотіла: тук-тук, тук-тук, тук-тук, розносячи по навколишніх полях славу про подиву гідну працьовитість Антонія Груді і його дружини Терези.

IV

Ні, довше він не міг терпіти! Кинув на землю батіг і віжки й затуманеними очима глянув на небо. З його горла крізь зціплені зуби вихопилося звіряче виття — крик розпачу і безсилля. Крізь пелену імли й болю світ видався йому розпеченим. Скошені луки, іржаві поля і село, там, унизу, — все-все було ніби червоне, хворе від спеки. Вкрай знесилений, Антоній повалився на землю. «Нехай іде все під три чорти...», — вилаявся він і заціпенів; лише раптові напади головного болю, від котрих, здавалося, от-от трісне череп, виводили його з того заціпеніння.

Тварини, змучені так само, як і він, стояли біля косарки й не хотіли навіть скубти траву. Вороний кінь, що весь ліснів од поту, звисив голову і важко дихав; віл, також спітнілий, втягував і надимав бoki, з рота в нього текла слина. Луг у цьому місці був такий нерівний, що косарка раз по раз сповзала, лишаячи вузьенькі смужки нескошеної трави, тварини ж не мали сили весь час завертати й підтягувати машину вгору. Вони були змучені не так працею, як нелюдським поведінням чоловіка, котрий в останні дні мов божевільний шарпав вуликами і трощив на їхніх спинах пужална.

Минуло кільканадцять хвилин, Груда підвівся на лікті й заплямавав, відчувши на губах неприємний гіркий присмак, який не можна було ні виплюнути, ні проковтнути.

У голові невпинно гуло, все довкола, здавалось, було повите червоним серпанком, який викликав неспокій і розпачливі думки. Вже і ліс наче не був лісом, лука лукою, а поле полем — все це зараз було для нього стінами велетенської в'язниці, а сам він — в'яз-

нем, засудженим на довічні тортури. Він з мукою дивився на повнісінький віз отави, що спускався путівцем. Ну як же тут не працювати, як усе це занехаяти, коли люди довкола орють, сіють, обробляють поля по всій Нижній Сілезії! І свідомість того, що люди звозять уже суху отаву, тоді як він іще тільки косить, не давала йому спокійно лежати. Перед його очима все ще стояв жахний червоний крайобраз, посеред якого велетенський віз з копицею отави спускався в село. І був той віз подібний до потворного павука, а путівець тягся за ним, наче м'язга, вичавлена з його нутроців. Справді, віз немовби уособив муки Антонія Груді, став символом його господарської поразки.

Віз уже з'їхав до села, зник поміж будинків, але павучий слід, що лишився по ньому, нагадав Антонієві про інше, про його дружину, Терезу. Він ненавидів її в цю мить. Спільні злигодні замість єднати роз'єднували подружжя. Він і вона були наче двоє хворих, яких поклали на одне ліжко: кожен рух одного завдавав болю другому. Антоній звинувачував у душі дружину за всі ті муки, що вони терплять зараз, бо це через неї він одмовився від допомоги зятя, точніше, вона перешкодила йому написати зятєві листа. Так, вони хотіли довести людям і собі, а може, сонцю й хмарам, що пересунуть межу людських можливостей. «В поті чола твого...» Тільки ж він давно вже перестав потіти. В роті сухо і гірко, ноги понабрякали, в голові гуде, а в серці — трутизна. Якось він натякнув, що вони даремно не викликали зятя; вона тільки крутнулась і буркнула у відповідь: «Ти тут господар, а не я». Звісно, що господар. Але ж і відьма... Горщики товче від люті, що самі не відсовуються їй з-під рук, а лається так, що аж вуха в'януть. Всі сили свої і внутрішній вогонь він віддав боротьбі з землею. І сьогодні, коли раптом відчув, що сили його вичерпалися, він не серцем, а зболеним мозком почав шукати порятунку. Все ще душив себе, що, коли сьогодні перепочине, сила його відновиться і завтра він знову коситиме. Але хіба то відпочинок! Він лежить на лужку, а неспокій і тут гризе його. Можна повернутися додому, тільки ж там казиться ота відьма. Нема відпочинку, нема куди тікати від цієї клятої землі й жінчиної уїдливості. Коли піде дощ і залле сіно, вона знову сичатиме: «Ти ж господар!»

А проте щось треба робити, щось вирішувати, бо інакше... Відкладати більше нікуди. Зараз він мусить встати, якось доплентатися додому, а ввечері піде в село...

Щоб зайвий раз не нахилитись, він підповз на колінах до коня, взяв батіг і віжки в руки, звівся на неслухняні набряклі ноги. Знав, що коли смикне за віжки і тварини рушать, то й сам якось піде...

Антоній все віддав би, щоб не застати дружини вдома.

Але він напевне застане її і ще на порозі почує в'їдливий голос: «Чому ти не приготував учора бочки? Чому не полагодив хвіртку? Чому не нарубав дров? Ти, мабуть, хочеш, щоб я здохла від роботи!»

Маючи намір ще з'їздити за свіжою конюшиною, він лишив тварин за стодолю, а сам подався до хати напиться.

Терези на подвір'ї не було. Мимоволі стишив ходу, ніби хотів непомітно зайти і вийти з будинка. В сінях на мить зупинився. Тиша — не чути ані її тупцяння, ані брязкоту кухонного начиння. Двері в кухню розчинені навстіж. Обережно ступив уперед і зупинився на порозі.

Тереза була в кухні.

Вона сиділа за столом, налігши на нього грудьми. Руки безвладно розкинула, голову втягла в плечі. Час від часу вона здригалася від ридання, вже придушеного, без сліз, схожого більше на спазми, ніж на плач.

Такої Терези він ще не бачив. І хоч який він був здивований, звернув увагу на дружинині руки, оті руки, котрих давно вже не торкався, давно не цілував. Були натруджені, обвітрені і все-таки гарні. Ліва рука лежала на столі, права звисала, ніби велика квітка, й коли дружина плакала, вона тремтіла, наче під поривами вітру.

Він справді не знав, що діяти, — озватися до неї чи потихеньку зникнути. І не знав, як реагуватиме Тереза, побачивши його: вихлюпне на нього зливу образливих слів чи розридається ще дужче, чекаючи співчуття. Обидві перспективи були для нього неприємні: був ситий донесхочу її уїдливістю, а на співчуття не мав сили.

Потихеньку вийшов на подвір'я, і тут раптом усвідомив, що мусять зробити якийсь рішучий крок. Зрозумів нарешті, що ситуація, яка створилася в його домі, в його господарстві, стає просто нестерпною, і треба шукати порятунку.

V

Надвечір із заходу насунули хмари й поволі, ніби вістуючи, що надходить осінь, затягли половину неба. Клодська долина стала схожа на велетенський тунель, над яким незабаром уперіщить дощ, і Гурні Мокшиска залле водою.

Груда вже з годину сидів у пивниці й з незвичною для нього безтурботністю смакував пиво. Він щойно відіслав зятеві грошовий переказ, а також трохи плутаного листа. Виправдувався в ньому перед зятем, буцімто не міг його викликати до себе раніше, бо на господарстві вже працювало двоє чужих людей і негарно було б лишити їх без роботи. Але тепер ті люди знайшли собі інше господарство, тож:

«...приїздіть негайно. Роботи матимемо досить до кінця осені, а взимку оформимо в Клодску поділ господарства, припаде кожному з нас по шість гектарів. Про гроші не турбуйтеся, поки що посилаю вам на переїзд і дрібні видатки, а на все інше дам, коли приїдете».

Завтра листоноша з Мокшиск Дольних забере лист і гроші, а через кілька днів Терезин зять напевно приїде сюди з родиною. Та коли б у цю мить нагодилася якась людина, що шукає роботи, коли б знайшлася така істота в селі, Груда, не роздумуючи, забрав би її до себе. Забрав би навіть двох, трьох і не шкодував би для них нічого, аби тільки не відмовилися йому допомогти. Сьогодні таке вирішення справи здавалося йому мало не одкровенням, і він просто не міг збагнути, чому раніше не зважився на цей крок. Адже ще місяць тому він міг викликати зятя, міг також привезти якусь родину з клодського відділення ДРК¹. Що ж перешкоджало йому зробити це? Надмірна зайнятість? Бажання швидко розбагатіти? Коли б йому закинули щось подібне, він категорично заперечував би це. Бо молодість відзначається тим, що вона щедро розтринькує не лише гроші, а й свою силу, здоров'я. Часто буває, що працею своєю вона на-

¹ Державна репатріаційна комісія.

живає багатство, і тільки домігшись свого, усвідомлює, що не кінцевий результат важив для неї, а саме зусилля, бажання показати свою силу, довести, на що вона здатна.

Щось подібне діялося і з Антонієм Грудю, але з ним діялося і щось значніше, що тільки сьогодні отак бурхливо виявилось. Він не турбувався вже ані про дім, ані про сіно, неспокій залишив його, розсіявся, як дим. І що найважливіше — червоний полиск зник з предметів, що його оточували, світ уже не був примарний і страшний, але не став і звичним — в його очах люди, речі і тварини виглядали якось по-святковому. Коли він дивився у вікно на сільську дорогу, на заклопотаних людей, що кудись поспішали, то пригадав не знати чого давньоримську вулицю, яку бачив у якомусь кінофільмі. Що було спільного між давньоримською вулицею і мокшинською дорогою, цього він пояснити собі не міг. Може, тільки підсвідомо відчував якусь аналогію: історична значущість моменту, кінець чогось — і чогось початок.

Тутешні люди вже призвичаїлися до свого нового оточення. Уже вгризлися в цю землю, освоїли її, тільки будинки — важкі, кам'яні — і досі видавалися їм чужими. Адже ще так недавно, здається, ще тільки вчора, все тут було по-іншому. Інші люди ходили цією дорогою, бриніла інша мова, інші думки й почуття сповнювали цей простір. Груда тієї вчорашньої дійсності не забув. Він так рідко бував на людях, що не мав змоги осягнути всієї буденності сільського життя. Бачив тільки святковість — і йому було приємно сидіти в залі пивнички й спостерігати за людьми, що ніби одразу вписувались в історію.

Надворі потемніло. Дощ зашелестів у листі, ліниво подзьобав курну дорогу, а тоді, ніби його підіграла блискавка і гнівний гуркіт грому, враз сипонув як з відра, рясний і холодний. Груда з насолодою дивився на далекі гори, обриси яких маячили за пеленою дощу і на яких лежала його скошена отава. Ух, і лле там зараз! Аж груди розпирає, коли дивишся! Злива змиває червоний полиск із піль, зволожує висушену землю. Закінчується проклятуще літо, починається осінь. І вже немає тієї хворобливої червені, попливла разом з водою в долини.

— Добровечір, пане...

Груда озирнувся й побачив усміхнене обличчя Міхала Самостшельного.

— О! — радісно вигукнув Груда, ніби чекав саме на нього, — сідай, брате, сідай. І не зви мене «паном», бо я бідніший за тебе.

Самостшельний теж, видно, цілий день шукав товариства, бо квапливо скористався з запрошення, а на слова Груді про «бідність» відповів усмішкою, сприйнявши це як жарт.

— Що питимеш? — запитав Антоній. — Пиво чи... Е, що там у хворого здоров'я питати... — він важко підвівся з стільця і, охкаючи, подався до лавки. За хвилину він повернувся з пляшкою горілки.

— Мабуть, ти сьогодні ще не пив... Але що з тобою, чоловіче? Невже ти отак і будеш, без кінця...

Самостшельний, усім тілом повернувшись до пляшки, болісно усміхнувся, та Груда не розумів, що треба одразу ж налити, що, зволікаючи з цим, він знущається з цього бідолахи.

— Ну, розповідай, що поробляєш? — весело запитав Груда. — Певне, нічого. Я розумію, розумію: «Якого ти мене створив, господи,

такого й маєш», — чи не так? А я і сам не знаю, яким мене створив господь бог. Я не п'яниця, але... Ну, за здорову зиму!

Вони випили, і Груда повів далі:

— Я не п'яниця, але інколи приємно буває випити. Справді приємно. Одразу перестає все боліти, і невідомо звідки береться сила. Твоя правда, це дар божий. Хоча, хто його знає! Ну, ще по одній... А пам'ятаєш, чоловіче, як ми торік випивали? Га, от були часи! Ніхто нічого не робив, тільки з хати до хати на самогон. А німці дивилися на нас, як на божевільних і, мабуть, думали, що слов'янам таки капут! Пам'ятаєш, як на гулянці я наказав німецькому оркестру грати «Ще Польща не загинула», і вони грали, аж гай шумів, а вся зала... Га, ото були часи!

Самостшельний, звичайно, слухав Груду, але куди уважніше він дослухався до своїх відчуттів — перші хвилі алкогольного дурману заливали його мозок, сковували тіло...

— Налий, пане, налий ще...

— На, пий. Гадаєш, мені шкода для тебе? І не кажи мені «пан», бо я бідніший за тебе. Смієшся? Нічого ти не тямиш. Тобі здається, що як чоловік має гроші, то вже й пан. Неправда. Я там, нагорі, — рвучко простягнув руку до вікна, в бік свого господарства, — живу гірше за невільника. Каторжник, що сам себе прикував до тачки. Але більше, брате, я терпіти цього не хочу. Сам себе розкую.

Самостшельний притакував йому, ніби добре розумів, про що йдеться. Зрештою, про що б Груда не казав у ту хвилину, він притакував би йому сліпо, беззастережно.

— Так, брате, сам себе розкую, — говорив далі Антоній владним голосом. — Хе-хе... люди гадають, що праця облагороджує людину. Розумієш? О-бла-го-роджує. Дідька лисого! Праця вбиває! Обертає людину на худобину. Розумієш? На худобину. І коли б мені зараз хто сказав, що лінуватися гріх, я б... Неправда. Надриватися до сьомого поту — ото гріх! І, даю слово, коли піду до сповіді, а жсьондз запитає, який мій найбільший гріх, я йому скажу: «Закатував себе працею. Закатував себе й дружину. Зробив з Терезки стару шкапу. Це мій гріх!» Але тепер — край. Більше цього не буде.

Раптом Антоній знерухомів, задивившись у вікно, за яким вже нічого не було видно. Тоді нахилився до Міхала й владно запитав:

— Ти хочеш жити?

Самостшельний аж сахнувся, трохи запитливо глянув на Антонія і не відповів.

— Ну, кого я питаю — хочеш жити?!

— Ей, ти... — Самостшельний злякано відсунувся від столу, ско-са зиркнув на пляшку й заскиглив: — Налий ще, налий...

Груда різким рухом наповнив чарку.

— На, негіднику, пий! — і підсунув тому горілку.

Обидва вихилили чарки. Самостшельний боязко позирав на Груду, поки той знову grimнув:

— Відповідай: жити хочеш?

— Ти ж знаєш... — забелькотів Міхал. — Я б усе... Я б не знати що...

— От і добре, — перебив його Груда. — Підеш зі мною.

— Тобто як? — злякався Самостшельний. — Оце зараз?

— Ach, du dummer Kerl... ти, дурню. Не бійся, ще встигнеш набратися, я візьму ще півлітра. Тільки не тут, бо інакше не дійдеш,

а я тебе на плечах не потягну... Хе, я одразу збагнув, що підеш. Матимеш у мене все, що схочеш. Їжу, одяг і все інше. Мені зараз не гроші в голові, я тепер прагну чогось іншого. А тебе я не боюсь. О, думаєш щось поцупити в мене? Ні, брате, нічого з того не вийде! Я з тобою справлюся. На, пий!

Вони випили.

До крамниці набивалося дедалі більше людей, дехто зазірав і до пивнички, доброзичливо киваючи Антонієві. Нарешті прийшов солтис Борецький, з котрим Антоній не раз минулої зими випивав, не раз лаявся і цілувався. Солтиси 1945—1946 років здебільшого відзначалися буйною вдачею, а тому частенько вступали в конфлікт із правом. Борецький ще не дійшов до тієї небезпечної межі, проте вже котився вниз по похилій дорозі, яка за рік-два могла привести його до в'язничної брами.

Солтис зайшов до пивниці з двома типами, в яких «торгував» два мотори, а що такі справи без могорича не залагоджують, то невдовзі на столі з'явилася горілка й закуска.

Він сердечно привітався з Антонієм і потяг його до свого столу.

— Е ні, брате, — відмовився Груда, — я мушу з ним... — він показав на Самостшельного.

— Ти що? Береш його до себе? — здивувався Борецький.

— Беру.

— На роботу?

— Авжеж, на роботу.

— Ну й дивак. А я думав, ти стріляний горобець... Хіба що ти якось із ним...

Вони розмовляли голосно, не зважаючи на Самостшельного, який, блаженно усміхаючись, куняв за столом.

Трохи згодом Антоній з Міхалом попід руки вийшли з пивниці і звернули з шосе на дорогу, що вела вгору, до господарства Груді. Сіая дрібний дощ, і було зовсім темно, тож Антоній раз по раз світив під ноги кишеньковим ліхтариком і говорив, говорив. Передусім про Терезу.

— Негідник я, лишив її саму й подався, вона... Але прийду і скажу: «Ось тобі, жінко, поміч, і зять також приїде, і твоя сестра, а ти перепочинь трохи, хоч на світ божий подивися. Так, подивися, випростай спину». А з тобою буде так: у суботу ввечері п'єш, скільки хочеш. Неділю матимеш вільну і приходитимеш до тям. Спатимеш до понеділка. Але в понеділок зрана... О, брате, я вже пильнуватиму за тобою. Я тебе, мерзотнику, припну ланцюгом до плуга!

— Припни, — белькотав Самостшельний. — Їй-бо, припни. Можеш мене в кайдани, можеш... Та я геть усе, ти навіть не повіриш. Давай ще ковтнемо...

— Почекай, ковтнеш, але трохи далі, бо я не... Ну, гайда, мерзотнику, адже я тебе не буду... Терезці скажу, щоб очей з тебе не зводила. Ти гадаєш, що втечеш у село! Нічого не вийде! Я вже якось справлюся з тобою.

— Закуй мене, брате, закуй... — мовив язиком Самостшельний, спотикаючись на кожному горбочку. — Можеш мене в кайдани, геть усе можеш... Дай ковтнути.

Знову під дощем рушили далі. І ще довго в темряві лунали їхні голоси, ще довго світло ліхтарика, ніби мандрівний вогник, спалахувало вище й вище, поки не зникло за горбами.

Кілька днів підряд дощові хмари пливли й пливли з боку Клодска, клубочилися, затягали все від Столових гір до Чеської Копи. В таку неgodу людям здається, що так уже буде завжди і що такий самий потоп заливає весь світ. Судетська Височина стала схожою на якийсь первісний імлістий край — густі лісові випари несли в собі примарний дух папороті і хвоща кам'яновугільного періоду.

О такій порі приємно тинятись серед господарських будівель, лазити по сараях і горищах, приємно часом вийти в поле лиш задля того, щоб глянути на буйну гичку кормових буряків та на всихаюче вже картоплиння. І приємно подумати, що робити тут нічого — городина ще не доспіла і без упину ллє дощ.

Як же багато може зробити людина за кілька днів!

Груда і Самостшельний передусім навели лад у stodолі, поскладали солом у стоги, що сягали аж до гонтової покрівлі, по якій періщив дощ, присипляючи ос в їхніх кулястих хатках. Чисто вимели тік і порозставляли на місця машини, тоді полізли на горище, щоб поперекидати лопатами, провітрити збіжжя, перепустити через трієр насінне зерно.

Наступного дня подалися до майстерні, попереносили туди різне поламане й пошкоджене знаряддя й заходилися лагодити. Працювали мовчки — інколи вітер дмухав крізь шпарки між дошками і плювавсь дощем, десь за стіною без упину плюскотіла вода, а трохи далі починалося поле, повне мокрого шелесту, закоцюблих ящірок і жайворонків, притиснених до землі дощем.

В майстерні і прилеглий до неї повітці був справжній склад запасних частин і необхідних у господарстві речей: старі коси, підкови, ланцюги, ясеневі колоди і жердки для дишел, розвори, товсті дошки й тонкі, сувої дроту. Дивлячись на все це, Антоній, може, всоте з подивом згадував отих німців, котрі тут колись господарювали. На кожному кроці переконувався в доцільності й раціональності всього, починаючи від таких дрібниць, як гострі шипи, що надівалися на взуття під час ожеледі, і кінчаючи шестипільною сівозміною: конюшина, пшениця, овес, картопля, ячмінь, жито. Навіть корови телилися тут раціонально, не всі одразу, а з кількамисячними інтервалами, можливо, й діти народжувалися через певні проміжки часу — Вальтерові було чотири роки, Рейнгардтові — трохи менше року...

— Знаєш що, Міхале, длубайся тут собі, відремонтуй оті граблі, а я зазирну до Терезки.

Самостшельний тільки кивнув головою і шмигнув носом, бо мав нежить, може, від холодного молока, яке останні два дні весь час дуддив. Обличчя його нагадувало гумову кульку, з якої випустили повітря.

Відтоді, як задощило, в душі Антонія й Терезки ніби почалася відлига. Спочатку вони майже не розмовляли, кидали якесь слово — «так», «звичайно», «гаразд», далі мовчки кожен робив своє діло. Зрозуміло, що Антоній, не працюючи в полі, намагався якомога більше допомогти Терезі. Нарубав і наносив їй дров, накопав картоплі, полагодив поїлку для корів. Потім, раз по раз зустрічаючись десь на дворищі чи в оборі, вони дедалі частіше почали звертатися одне до одного; інколи, наче злодії, ловили себе на тому, що крадькома по-

зирають одне на одного, але тут же вдавали, що їм до всього байдуже, і діловим тоном говорили:

— Знаєш, сьогодні треба Бридулі дати більше молока.

— А ти бачила, вона вже починає їсти травичку.

Якось в полудень, угледівши, що Тереза хоче зняти з плити казан з картоплею, Антоній підхопився, кинув «облиш» і сам зняв його. З якою вдячністю вона глянула на нього і як зашарілася!..

— Знаєш, Терезю, треба, мабуть, пригнати корів, надто довго вони на дощі.

— Ну, то сходи за ними, скоро вже обід.

Він накинув на себе брезент і вийшов. Дощ не припинявся, лутівець перерізали невеликі струмочки, на кущах шипшини блищали мокрі сіточки павутиння, поблизький ліс просякнув водою від коріння аж по шишки на верхівках ялин.

Антонієві часом здавалось, що з гори, на яку він сходив, перед ним відкривається не тільки широкий горизонт, а й перспектива у майбутнє. Там, унизу, серед будівель, стіни, загорожі й всілякі машини пригнічували його, обмежували діапазон його мислення. А звідси він бачив усе своє господарство, що вступало в новий історичний період, ішло в майбуття разом із ним, з Терезою й дітям, яке незабаром мало народитися. Тут, на цій горі, йому легше було також думати про такі категорії, як народ, легше було уявити собі контури цього краю, перенесені на карту. Бо й справді, краєвид відкривався широкий, аж до Клодської долини. Там, у дощовій даліні, лежали села, що донедавна ще мали подвійні назви: Гойєсверда — Завоя, Ферльорене Вассер — Конти, Мілленау — Міланув, Врашкау — Врашкув, Таргау — Таргувек і так далі, на північ і на схід... ау... ау, аж до Бреслау, Глогау, Кракау, Варшау — назви, що звучали важко, як гуркіт бомбардувальників.

З протилежного боку лука й пасовисько широкою затокою врізалися в ліс — осовілі мокрі корови стояли біля дряної загорожі й пережовували якісь коров'ячі спогади. Коли Груда розчинив ворота, першою рушила Рита, бо їй кортіло якнайшвидше добратися до своєї Бридулі, а за нею пішли всі інші: Гелька, Валя, Грета, віл Ганс, кобила Лотті і двоє дурних баранів, які, звісно, не знали, що з весни в них нові господарі.

Антоній глянув на покоси отави, над якими він бідкався два дні тому. «Ще висушу її і звезу, Міхал допоможе. Колись же вщухне дощ. Га, червоної куряви вже немає, все мокре й зелене, як у травні!»

А вдома приємна несподіванка: на обід його улюблений український борщ і кнедлі зі сливами. Потім чай у кухликах з написом: «Kaffee mit Milch»² і печиво в полумиску, теж із якимсь написом. Придививсь до того напису, прочитав і весело зиркнув на Терезу.

— Поглянь: «Bitte um Knochen»³. Наче коли б цієї штуки не було, то ми кидали б обгризені кістки у соусницю! Тепер я розумію, чому вони програли війну. Ми програли її свого часу тому, що взагалі не користуємося полумисками для кісток, а вони — через оцей напис.

— А, краще взагалі не згадуй про них, — нервово кинула Тереза.

² Кави з молоком (нім.)

³ Будь ласка, сюди кістки (нім.).

— Чому? Все минулося, їх уже тут немає.

У тім-то й річ, що для Терези не зовсім минулося, спогади і досі не давали їй спокійно жити. Наприклад, арешт брата котрого вона так більше й не побачила. Запам'ятався їй, власне, не так сам арешт, як момент, коли вони заходили в хату, несучи з собою крижаний січневий дух. Холодні блискавиці СС, і черепи на шапках, і страшне слово «Освенцім».

Самостшельний був невеселий, посміхався якось вимушено й кивав головою. Антоній розумів його стан.

— Ну, нічого, Міхале, завтра субота, увечері принесу півлітра, і ти вдовольниш свою душу.

Краще б він не згадував про оте «завтра», не нагадував Міхалові, що є ще безнадійно довге «сьогодні».

В сінях загарчала сука Леда, потім вибігла надвір і знехотя загавкала.

— Старий Мебіус, — сказала Тереза, глянувши у вікно.

Антоній теж підійшов до вікна, і тепер вони обоє дивилися на подвір'я. Там стояв старий німець у непромокальному плащі, з каптуром на голові й палицею в руці. Стояв і дивився кудись у розчинені ворота стодоли. Вони добре знали його, бо був тут уже двічі, і знали, що, крім трьох місцевих родин польського походження, це був єдиний справжній німець, котрий лишився в селі й не хотів їхати на захід. Може, тому, що минулої зими у нього вмерла дружина і була похована на тутешньому кладовищі? Знали також, що один із синів старого загинув під Сталінградом, а другий ще не повернувся з полону.

— Піди запитай, що йому треба, — сказала Тереза.

— Та нічого, нічого йому не треба, — відказав Антоній і вийшов на подвір'я.

— Guten Morgen, Herr Mebius! ⁴

— Morgen, Morgen, — буркнув у відповідь старий, стукнувши палицею об брук.

Тепер він дивився у бік стайні, де видно було тільки кінський зад. Леда обійшла німця довкола й обнюхала ноги, а він глянув на неї і запитав:

— Na? ⁵

Антоній не знав, як почати розмову з цим чоловіком — пам'ятав-бо, що влітку він приходив сюди двічі й нічого йому не треба було, ні про що не питав, стояв собі на подвір'ї так, як сьогодні, і тільки дивився, дивився. Ось він задер голову, водив очима праворуч і ліворуч, ніби видивлявся на когось чи на щось у вікнах другого поверху.

— Ja, Ja... ⁶ — сказав він нарешті, опускаючи голову, й краплі дощу впали з каптура на землю.

Леда обійшла його ще раз, видно, хотіла познайомитися ближче, але він вже не звертав на неї уваги.

— Ja, Ja... — мурмотів старий, потім, не дивлячись на Антонія, кивнув йому на прощання головою, повернувся й пішов геть.

Антоній провів його поглядом аж за сад, за останню сливу, гілки якої були аж чорні від угорок і вгиналися під їхньою вагою.

⁴ Доброго ранку, пане Мебіус (нім.).

⁵ Ну? (нім.).

⁶ Так, так (нім.).

— Ja, Ja... — замислено повторив за старим німцем Антоній.

— Ну, що там? — почув він за спиною Терезин голос. — Що він хотів?

— Нічого... Прийшов та й годі. А знаєш, Терезко, треба щось робити з тими сливами, зривати, сушити...

VII

Минув цілий тиждень, настала субота.

Міхал Самостшельний тримався непогано. Минулої суботи він справді напився до нестями і в неділю до полудня вилежувався, але в понеділок став до роботи. Викосив з Антонієм ділянку отави, потім заходився сушити стару, скошену Антонієм минулого тижня. Бо з неділі небо прояснилося, і сонячні промені стирали вологу з піль і лук. Три дні Міхал ходив за тим сіном, перевертав, виставляв на вітер і сонце, тож у п'ятницю можна було вже звозити його. А в суботу Міхал згрібав сіно на другій ділянці, щоб увечері забрати і його.

Проте йому вже просто не сила було терпіти. Кілька разів він виширав з-за пагорба, дивився на дім Груді, тужливо поглядав на село, що лежало перед ним, як на великій карті. Вже минулого тижня він пересвідчився, що останній день — найдовший, а в останній годині час ніби взагалі зупиняється. Груда обіцяв прив'язати його ланцюгом, але не прив'язав. Шкода — прив'язаний це прив'язаний, знав би, що не може піти звідси, і край. А так дорога вільна, треба тільки, спускаючись, обійти дім околичною дорогою.

Він більше боявся Терези, ніж Антонія, а Тереза довгенько вже пораяється на городі. До жінок він взагалі відчував глибоку неприязнь, мабуть, тому, що вони не могли його зрозуміти. Не могли збагнути, яку насолоду дає людині алкоголь. Скільки разів він пояснював їм: «Отак, як ви любите цукерки і шоколад, я не можу жити без горілки». Але вони не розуміли, просто не розуміли, казали, що цукерки смачні, солоденькі, а горілка гидка.

А Терезі справді було не до Міхала і його пияцьких мук.

У вівторок надійшла звістка, що Кася, зять і Казьо приїдуть наприкінці тижня, й почалася страшна метушня в домі і біля дому: пралася постільна білизна, натиралася підлога, милися вікна, все вичищалося й прибиралося в кімнатах другого поверху. Особливо в тих двох, де мали оселитися нові переселенці. Тереза хотіла показати, яка з неї гарна господиня. Бо хоч і погоджувалася вона на рівний розподіл господарства, але навіть на мить не відмовлялася в душі від ролі головної господині і справжньої хазяйки дому.

Зриваючи на городі помідори, — стиглі — на томат, а зелені — маринувати, — вона з задоволенням думала, як візьметься за консервування овочів і фруктів. Вони ще мають вісімдесят порожніх банок, то хто ж їх наповнить, як не вона, хто зуміє заготувати все на цілу зиму так, як це робили німкені? Адже не Кася, бо ж вона нічого в тому не тямить, а тільки їстиме та й малого Казю годуватиме... Що ж, нехай їдять, і нехай при цьому вчиться, тільки хай і не думає тут керувати...

— А-го-ов!

То гукає Антоній. Повертається з села і вимахує якимсь папірцем. Мабуть, знову лист.

Взялася в боки і, трохи здивована, дивилася на нього, бо він не йшов, а біг з гори, видно, таки відпочив за час тієї сльоти, коли не працював у полі.

— Сьогодні! — крикнув він, вимахуючи листом. — Сьогодні придуть! — повторив, підійшовши до неї. — Тільки невідомо, яким поїздом, може, тим, що о першій, зараз запрягаю і їду. Ото тільки по кобилу треба сходити на гору. Піду і Міхала приведу, нехай тобі щось допоможе. Треба ж і обід пристойний зварити, та й взагалі...

— То нехай Міхал видоїть Риту і Грету, візьми одразу відра. Стривай, чого так летиш... І скажи йому, щоб напоїв Бридулю.

— Гаразд, гаразд.

І вмить зник. Незабаром він повернувся верхи на кобилі, лишив її на подвір'ї, а сам побіг на кухню.

— Нема його! — сказав Терезі.

— Кого?

— Ну, Міхала! Пропав.

— Може, пішов по гриби?

— Я теж так гадаю, але по мариновані, до корчми.

Тереза пильно подивилась на нього, щось розмірковуючи, тоді сказала:

— Ну, то й що, тебе це засмучує? Нехай взагалі не повертається.

В свою чергу, Антоній задумливо подививсь на неї, але нічого не відповів. Пішов запрягати Лотті, прилаштував на возі два сидіння, потім свиснув Леду і рушив.

— Піди видій корів! — ще гукнув Терезі.

До залізничної станції в Мокшиках Дольних було чотири кілометри. Спершу треба було трохи піднятися вгору, а тоді весь час униз і вниз дорогою, що нагадувала великий знак запитання, як дивитися на неї знизу, від залізниці. З цієї дороги, так само, як і з свого поля, Антоній міг милуватися краєвидом розлогої долини і пасмом гір, що громадилися одна за одною аж до далекого Снежника і Чеської Копи, зарослої чорним мохом лісу. Одне його весь час дивувало: на гірських схилах не видно було людей, а він же знав, що вони там мусять бути, що вони працюють, метушаться, длубаються в землі, бо ж ці околиці щораз міняли свій колір. Ще недавно були зовсім зелені, потім пополовіли, пожовтіли — то достигало збіжжя, тоді посіріли — то стерня. А тепер чорніла рілля — люди там уже працюють, дбають про врожай наступного року.

Коли він під'їжджав до Мокшик Дольних, розлігся паровозний свисток — поїзд із Клодска прибув на станцію раніше за Антонія.

Ось вони. Приїхали. Стоять біля вокзалу і якимсь безпорадно усміхаються — може, хвилювалися, чи приїду, чи одержав я листа. Коли подивився на їхній багаж, пригадав, що він з Терезою прибув сюди із значно скромнішим багажем, власне, з порожніми руками.

«Як ся маєте, що чувати, як здоров'я тестя і тещі, як там взагалі під Тарновом?» Десятки запитань, на які неможливо дати вичерпної відповіді. Зять такий самий, як і був, — розважливий, забарний, з випнутим підборіддям, через що обличчя його завжди ніби усміхнене і водночас по-старечому в'їдливе. А Кася?.. Копія Терези, хіба що скромніша, простіша, і вже одразу впадає в око — при надії. «Ну, ну, сімейка буде, видно, чимала, а я хвилювався про майбутнє, про поміч у господарстві!» А Казьо — гарне хлоп'я. Йому вже, мабуть, років чотири...

Поки стояли на станції, зять з усіх боків оглянув віз, кінську упряж, торкнувся вуздечки.

— А знаєш, зятьок, — звернувся він до Антонія, — це краще було б стягнути дратвою, а не скобою. Скоби швидко відлітають і псують ремінь, а дратва — ні.

— Знаю, я не мав часу возитися з дратвою, скобою швидше, — відказав Антоній і подумав: «Дріб'язковий, видно, придивлятиметься до всього». — Добре, що ти на електриці знаєшся, бо в нас щоразу треба щось лагодити, здається, і з мотором не все гаразд.

— Ну, звичайно, але...

Оці постійні зятєві «але», найбільше його хвилювало, як воно буде далі з приватною власністю — садибами, крамницями, говорив про збитки, заподіяні війною... Антоній слухав і не хотів заперечувати, відчував, що не годиться сваритися із зятєм отак з першого дня, хоч у нього й крутилося на язичку: «То чого ти сюди приїхав, сидів би краще під Тарновом і тримався своєї халупи». Але він заговорив про інше:

— Ви собі спочинете з дороги, а я ще по сіно з'їжджу. Хіба що завтра...

— Адже завтра неділя, — нагадала Кася.

— Ну то що?

— Е-е, знаєш, у неділю по сіно? Я такого ще не чула...

На роздоріжжі перед костьолом Антоній замість їхати додому, звернув до села.

— Зайду до крамниці, може, цвяхи є.

Насправді ж не цвяхи були в Антонія на думці. Він і сам не знав, чому, розмовляючи із зятєм, і словом не згадав про свого непутячого помічника. Був переконаний, що стріне його десь біля крамниці. Щоправда, той міг податися і до котрогось із самогонників, але навряд, крамниця мала більшу притягальну силу.

І справді, Міхал був там. І ви тільки погляньте на нього! Сьогодні вранці він скидався на печене яблуко, а зараз був повновидий, рум'яний, ніби аж сяяв. Стояв коло прилавка в товаристві горілчаних братів, що частували його, і з запалом розбазікував:

— Роботу я завжди знайду. Даю слово, піду й запишусь на завод! Хіба я дурний, щоб з ранку до ночі гибіти в полі? На заводі відпрацював свої години, і ти вільний, минули ті часи, коли робили на капіталіста.

Раптом він ніби язика проковтнув. Чи то заплутався з отим капіталістом, чи, може, його заскочила тиша, що враз запала в крамниці. Глянувши туди, куди дивилися його горілчані брати, Міхал побачив біля дверей Антонія Груду.

— Ага... — невизразно мугикнув він, тоді рішуче потягся до чарки, що стояла на прилавку, й вихилив її. — Ага... — повторив він і, дивлячись на Антонія, знітився. — З сіном я упорався, висушив його... Все в порядочку, позгрібав, як треба... Ху... все зробив...

— Гаразд, Міхале, біля крамниці стоїть підвода, коли хочеш, сідай і поїдемо.

— Можу й поїхати, хіба тільки ще чогось... геє... Ти ж обіцяв...

В цю мить до крамниці зайшов солтис Борецький, котрий останнім часом частіше залагоджував різні справи тут, аніж удома.

— Антось, привіт! — галасливо поздоровкався він з Грудою. — От і добре, що я тебе зустрів. Слухай-но, як там твій окс⁷?

— А чого це він тебе цікавить?

— Мусиш його здати за рознарядкою.

— Ти збожеволів! Ви забрали в мене коня й дві корови, а тепер ще й вола? Чоловіче, в мене дванадцять гектарів, то як же я оброблю їх одним конем?

— Зрозумій і ти, староста визначив нашому селу здати тридцять голів худоби. Все йде в Щецінське воєводство, бо там господарства геть знищені, а переселенці все прибувають і прибувають.

— Ага, прибувають! — вигукнув Груда. — От бачиш, і до мене також прибули. Друга родина.

— То вони до тебе? — здивувався Борецький. — Я ж бачив, що хтось чужий, тільки не придивився до коня...

— Авжеж, завтра прийдемо до тебе, залагодиш прописку. А віл мусить у нас лишитися.

— Гм, гм! — солтис ляснув пальцями, переступив з ноги на ногу. — Ну, побачимо, ще поговоримо...

Міхал уже виліз на воза і вмовився на задньому сидінні біля Касі, до якої він, хоч і не знав її, вже підслесливо усміхався, бо одразу відчув у ній ворога, істоту, що любить цукерки, але терпіти не може горілки.

Проте вона зовсім не відчувала до нього неприязні. Не раз бачила п'яних, колись навіть її чоловік набрався і мовов таке, що аж вуха в'янули, тож зрештою... Їй не подобалися тутешні будинки. Масивні, двоповерхові, і в кожному живе одна тільки родина, хоч кожне господарство нагадувало фільварок. І взагалі, все тут якесь надто велике — немає хаток з верандами й палісадниками, як під Тарновом. І зять Груда теж якийсь чужий. Немов заведений, весь час із кимось розмовляв, у крамниці й перед крамницею, потім розповідав щось її чоловікові про оцього п'яного Міхала та про якісь справи, не дуже для неї зрозумілі, про якийсь Щецін, про рознарядку, про післявоєнну розруху. А коли вже виїхали на путівець, він обернувся до неї, так щоб і вона чула, й повів далі:

— Так-так, багато що доведеться міняти на цих землях. Що добре було за німців, не завжди годиться для нас. Шестипілля, загалом, штука непогана, але, можливо, нам вигідніше буде поєднувати цукрові буряки з льоном... Подумаємо і про овець, лугів у нас досить... А знаєш, Касю, яка рада Терезка, що ви приїжджаєте! Прибрала для вас дві кімнати нагорі, ліжка, постіль, геть усе!

Їй дуже кортіло запитати, чи матиме вона й кухню, бодай невеличку, де могла б порядкувати собі, та якось незручно було про це питати. Зрештою, через кілька хвилин вони будуть на місці, бо вже виїжджали на гору. Казьо захоплено роздивлявся на довколишні ліси, на скелі, і на червоні дахи села, а вони все піднімалися вгору, вище й вище.

— Дядьку, а суніці ростуть в отому лісі?

— Ого-о! І суніці й малина, багато-багато малини! Тепер вона вже обсипалася, але наступного року підемо з тобою в ліс, і я покажу тобі, де вона росте. А ото, гляньте, вже наш дім!

Переклала Воліна ПАСІЧНА

⁷ Віл (нім.).

БОГДАН ГАМЕРА

Богдан Гамера (нар. 1911 р.) — поет, прозаїк, публіцист. Автор книжок: «Наприклад, Плева» (1950), «Людські відчуття» (1951), «Слідами танків» (1952), «З гвинтівкою» (1959), «Час зречень» (1960).

ДОБРА ВОДА

— Кажеш, вудка та риба — то замало для великої пригоди? Залежно як на те подивитися. Ти, певно, читав Хемінгуея, авжеж? Я вже не кажу про «Старого і море», але оповідання про неслухняного Ніка, про його мандри з вудкою читав?

— Читав. І не раз читав. Але, мій любий, то ж Хемінгуей, і там якісь дикі води.

— Саме так. Це Хемінгуей, «це Америка, це край Ю-Ес-Ей», там усе може трапитися, а в наших краях нічого подібного не буває, правда? А я, бачиш, мав на рибалці велику пригоду, можливу тільки у нас.

— Зловив та-ку-у рибу?

— Ні.

— Величезна щука затигла тебе в воду, а ти схопив її за вухо і викинув на берег...

— Впіймав маленьку верховодку.

— І що з того?

— Коли хочеш послухати, то розповім.

— Слухаю, слухаю з великою увагою.

— Можеш і без уваги, то вже твоя справа. Бери закурюю. Знаєш, що наші води спустошені. Безгосподарність, стічні води, браконьєрство. За допомогою громадськості в окремих місцевостях досягнуто помітних зрушень на краще, але, щоб добитися докорінного зламу в цій справі, потрібно ще багато років. І поки що відкриття доброї води, де клює риба, — сенсація. Один з моїх колег знайшов таку воду. Не буду розповідати де саме, бо тебе це не дуже цікавить. А мені він наговорив про неї таких див, що я вирішив неодмінно там побувати. Матеріал для репортажу знайдеться будь-

де, а коли ще при цьому пощастить хоч раз по-людськи повудити...

— І пережити велику пригоду...

— Ну, на щось особливе я зовсім не сподівався. Між іншим, всяка риболовля — то пригода, тільки залежить, як хто на це дивиться. На місце дістався без особливих труднощів, зате знайти саме ту водойму, про яку розповідав колега, було не так просто. «Кривий рів», «Канали», «Добра вода» — всі ті назви, певно, попридумували мій знайомий або місцеві рибалки. Для всіх людей то були просто рови. Нарешті, знайшовся такий, що взявся мені допомогти. Показав, де канали, де кривий рів, та мене найбільше цікавила добра вода.

— Чи бачите оті чотири вільхи неподалік?

— Бачу.

— Це там. Однак не йдіть туди, бо то такий рів, що й гумові чоботи не допоможуть. І не перескочите. Треба звернути на стежку — і праворуч.

Подякувавши, я з нетерпінням рушив. До річі, все сходилося з поясненнями цього товариша, він не сказав лиш, скільки часу забере дорога туди.

— Але там обов'язково застанете дідуся, — докинув мій інформатор. З його тону я зрозумів, що та додаткова фраза має особливе значення.

— Якого дідуся? — обернувся я.

— Є тут у нас такий дідусь, котрий у цю пору завжди сидить над доброю водою.

— І я посиджу разом з ним.

— Овва! Це не так просто.

— Чому? — Все більше брала мене нетерплячка, проте показати йому спину й піти було б нечемно.

— Відразу запитає: «Рибальський квиток маєш, синку?»

— Відповім, що маю.

— «А правила знаєш, синку?»

— Знаю.

— «Тоді котися, синку, за двадцять метрів звідси!» — крикне дід і зарежоче. — А коли ви відійдете за двадцять метрів од дідушевого місця, то вловите там хіба що верховодку.

— Верховодка та ж риба.

— Або йоржа.

Я махнув рукою й пішов, хоч ця людина таки трохи зіпсувала мені настрій. Мабуть, тільки тепер я пригадав, що й мій товариш також щось говорив про чудного дідуся, але тоді мене цікавила риба, а не дідусі, і я одразу викинув те з голови. Що ж, нічого не вдієш, коли вже приїхав. А може, з тим дідусем вдасться якось поладнати? Перебрав у пам'яті все, що мав при собі з рибальського причандалля, бо то дуже прикра річ, коли вже над водою виявиться, що забув щось. Приблизно те саме відчуваєш, якщо дівчина не прийде на побачення. Уявляєш собі?

Йдучи вологими луками, зичив дідусеві нежиті, шлункових спазмів, ломоти в костях, взагалі чогось такого, що затримало би його вдома. А його місце я легко знайшов би, бо воно, напевно, добре витолочене.

Добра вода виглядала багатообіцяюче. Комиші, водяний стрі-

лолист, в'юнок болотяний, що під урвищами підходив аж до самого берега. А посеред заростей чисті плеса, наче залишені навмисне.

Діда я побачив здалеку. З його пози вгадав, що риба не клює. Розумієш, це відразу видно. Так само, як у кіно, коли по глядачах бачиш, цікавий фільм чи ні. Якщо рибалка воссїдає над водою, як в академії, то це означає, що з рибою кепсько. День випав, здається, не дуже вдалий, пекло, та до вечора було ще далеко, перед заходом сонця, може, почне брати. Знаєш, терпіння й оптимізм — то головне, без цього немислимий справжній рибалка. Дідусь навіть вухом не повів, коли я підійшов і зупинився за кілька кроків од нього. Може, глухий? Я ступив ще ближче й сів. Він ані рух.

— День добрий, — сказав я майже пошепки.

— День добрий, — так само тихо відповів дід.

— Як там рибка?

Аж тепер він повернув до мене спокійне зморшкувате обличчя.

— А рибальський квиток при тобі, синку?

— Я без нього не прийшов би.

Окинув мене довгим поглядом.

— Ну, то присядь...

Я з полегкістю зітхнув. Ніби хлопчак, якому вибачено незапечену провину, і заходився готувати риболовецькі снасті.

— Як сьогодні риба? — спитав я вже трохи сміливіше.

— Не дуже.

— А взагалі тут?

— Всяк буває. Інколи ловиться, а часом тільки дрібна верховодка.

— Ви з Варшави?

Він похмуро зиркнув на мене, проте в очах його я помітив зацікавленість.

— Звідки знаєш, синку?

— Так... просто вгадав, — збрехав я, бо пояснення, що мені досить було почути оте «дрібна верховодка», навряд чи задовольнило б його.

— А ти, синку, теж з Варшави?

— Так.

— І аж сюди за рибою?

— Наговорив мені один товариш, що тут така добра вода, то й вирішив спробувати щастя.

Далі розмова не пішла. Я приготував обидві вудки, прикинув на око глибину, закинув одну на дно, іншу — на «дрібну верховодку», запалив сигарету і все те мовчки. Дід тільки покрутив головою, коли я простягнув йому сигарети.

Краєчком ока я зауважив, що він сіпнувся до своєї вудки. Кинув погляд на його поплавець — не видно. Натягнута жилка гостро різала воду. Вколола задрість, спортивна задрість. Чи не могло те бидло вчепитися мені на гачок, на підтвердження того, що говорив товариш? А дідусь спокійно підмотував «жилку» на катушку. Видно було, що він рибалка досвідчений. За якусь хвилину біля його ніг виринула голова в'язя. Дідусь дістав підсаку й точним рухом підхопив рибину. В'язь чималенький, з кіло! Ще один напад задрощів, а потім вже надія: а може, і в мене щось буде!

Я глянув на свої поплавці, а тоді втупився в дідуса. Ця людина мене дуже цікавила. Дивно! Мені часто траплялося сидіти отак над водою поряд незнайомого рибалки; перекинешся кількома словами щодо риболовлі і замовкнеш. А зараз мені весь час здавалося, що мушу йому розповісти щось цікаве.

Дідусь обережно зняв рибину з гачка, витягнув з води підсаку, власне, тільки її верхню частину. Спритно пересадив у сітку свою здобич, опустив її у воду, а затим взявся наживляти вудку. Тепер, крім отого дивного бажання щось розповісти йому, в мені пробудилась газетярська цікавість. Такий тип може часом багато знати, може багато про що розказати. Та що вдієш, коли він такий небалакучий. Не стану ж я йому закидати вудку в душу. Та, врешті, маю головний об'єкт своєї зацікавленості — поплавці. Стоять мертво, то правда, але ж ніхто не знає волі божої. Якби той старий пішов собі, перекинувся б я на його місце!

— Давно я був у Варшаві, — промовив дід. — В сорок п'ятому.

— Ого! — Мій вигук пролунав надто голосно. — Це значить, що ви не маєте уявлення, як вона нині виглядає. Де ви мешкали?

— На Волі.

— Знаю Волю, як власну кишеню, але сьогодні не пам'ятаю, що було на Волі в сорок п'ятому.

— Руїни, — буркнув він.

— Авжеж, руїни, руїни, скрізь були руїни, і тепер тільки й пам'ятаєш, що скрізь були руїни. Але коли й де що було, де й коли що споруджено, — все це майже стерлося в пам'яті. Були руїни, нині є чудове місто, і коли людина хоче щось пригадати, то мусить вдаватися до альбомів чи хронік. Е-е, сьогодні Воля, прошу вас, траса В-3, велична, освоєна.

— Забагато говориш над водою, синку, — лагідно зупинив він мене. — І надто голосно.

— Люди добрі! — вигукнув я. — Над водою не розмовляй, бо лякається риба, вдома не розмовляй, бо дружина розмовляє. Але ж колись треба виговоритися...

— Хіба то погано, що вдома дружина розмовляє?

— А добре?

— Спробував би без дружини.

Він сказав це таким тоном, що моя вдавана веселість згасла, мов блідий вогник.

— О, спробував би без дружини, синку, — повторив дідусь. — Я мав дві, власне, одну... Але можна сказати, що й другу. А тепер не маю жодної. Було в мене троє дітей, а тепер самотній. Та перша, та єдина, загинула на Волі, під час повстання. І діти.

— Мій батько теж загинув під час повстання.

— От бачиш, синку. Батько часом відлупцює, та коли його нема... Дружина базікає, діти пустують, та коли їх нема... Не раз хотілося до місяця завити... Чи читав коли, як виє людина? Ні. А я вив. Двічі. Вперше там, на Волі, на руїнах. То була могила моєї дружини і моїх дітей. А вдруге через п'ять років, на порозі своєї хати. Дивився на місяць і вив. Часом людині тільки й залишається.

Він змовк, а я зажурився. Після такого вступу не потягнеш свого співрозмовника за язик, а якщо той сам більше нічого не скаже, то втратиш неоціненне. Я так думав.

Та незабаром він заговорив знову:

— І ще до того собаку забив...

Я наготувався слухати: відчув, що він мусить виговоритися. Найшло на нього.

— Так собака в порівнянні з усім... — докинув я обережно, щоб підтримати розмову.

— Ба! Не завжди, синку. Собака і собака — так само, як людина і людина. Бачиш, синку, коли під час повстання загинули дружина й діти, коли я повив на руїнах, під якими вони лежали, то пізніше ліз туди, де найшвидше можна було дістати залізного гостинця. І нічого. Скінчилося тим, що фон Коморовський побалакав собі з фон Желевським і отих, котрі не залишилися під руїнами, вивезли, знищили, немов щурів, видаушили, немов вошей. Ти того, синку, не зрозумієш, ніхто того не зрозумів, бо лише в концтаборі те можна було зрозуміти. Найгірше, що не було кінця. Трусився над кожною крихтою, аж поки дочекався тих, з червоними зірками, і знову зміг відчутися людиною. Добрів, синку, до Варшави, і що? Хоч би була могила дружини й дітей. А нічого нема, тільки руїни та дух тліну. Повернувся нікому непотрібний, і собі також.

— Навіщо? — втрутився я обережно. — Можна було зостатися і взятися до роботи.

— Тільки не там! — жажнувся він. — Боявся, розумієш, синку, боявся. Бо коли братися до тих руїн, то лише там, на Волі. А якби з-під того груддя витягнув шматок її сукенки або черевичок дитини... Боявся, розумієш? Ну, розумієш?!

— Розумію.

— Ось бачиш. Тому повернувся і пішов якнайдалі. Та був ще не старий, життя кликало. Життя — то паскудна сила, синку. Зустрів жінку, таку ж, як і я, що теж собі повила. Добра, лагідна душа. І так якось... навіть не брали шлюбу, бо вона хотіла в костьолі, а я ні... Зрештою, хіба шлюб єднає людей? Знайшов помешкання і роботу, і поволі стало ніби прояснятися. Життя — то паскудна сила. Здається, що все поламане, а воно якось зростається, відроста... Покохав її. Покохали одне одного, і дуже. Це правда, що до тої на животі повз би, але що ж — тої не було. Прибився до нас пес. Гарна вівчарка. Дружина назвала його Блеком. Дивно, але не хотіла сказати, чому саме так. У свято, а часто й після роботи я вискакував по рибу, бо тоді, синку, ще було що ловити, не так, як нині. А вона тішилась, коли щось приносив додому.

Якось, а то було в п'ятдесятому, в серпні, вертався з рибою пізнього вечора. Стукаю в двері, не відповідає. Ми тоді мешкали в невеличкому будиночку, з городом. Блек гавкає, а дружина не відповідає. В кімнаті світиться і замкнено зсередини. Стукаю дужче, може, заснула? Дарма. Виламав двері, пес підскакує до мене, метляє хвостом, а морда в крові. Заходжу в спальню, а моя лежить під вікном з перегризеним горлом. Купила собі, синку, смугастої тканини на піжаму. Того вечора закінчила шити і приміряла. В тій піжамі й лежала, з перегризеним горлом.

Я слухав з таким відчуттям, наче й мені роздерто горло. Дідусь монотонно вів далі:

— А Блек крутить хвостом, дивиться в очі, чекає, щоб похвалили. Наш любий Блек. Чи не завив би ти, синку?

Зупинився на мить, наче даючи мені час обміркувати відповідь.

— І я змушений був його забити, — кинув, нарешті, похмуро. — Мусив! А знаєш, синку, за що?

— Та... воно зрозуміло, — вимовив я.

— Так, за дружину. Але чи можна було його за це винуватити? Чи його це вина? Люди його так навчили. Мав би бути розумнішим від людей, повинен був бачити, що таким не варто довіряти. Мав бачити, що й підлі люди є на світі. Авжеж, то тільки пес, звичайно. Але який?

— То був есесівський пес.

— Так.

— Небезпечний.

— Що мені небезпечний! — Він сіпнувся знову. — Так, небезпечний — його хотів забити міліціонер. Але я сказав: ні, я сам. Знаєш, за що? За те, що дивився мені в очі, крутив хвостом і чекав на похвалу. За те, що мене, мене вважав за такого, як оті, що його вчили. За те, синку.

Він знову замовк. Незабаром став змотувати вудку. Я розумів його. Можливо, це вперше дідусь виказав, яке страшне горе гнітить його, і тепер хоче побути на самоті. Спершу я зрадив, що звільняється рибне місце, але відразу ж подумав, що не зможу перейти туди. Може, то й дурниця, але мені тоді здавалося, що то було б святотатство.

Дідусь витягнув сітку з води. Тепер я зміг роздивитися, що в ній. Кілька гарних в'язів, лящ, мов пательня, кілька верховодок. Дістав з сітки ляща. Уважно глянув на нього, а коли риба енергійно замотила хвостом, обережно пустив її у воду. Вийняв в'язя — і сцена повторилася.

— Що ви робите?! — не витримав я.

— Те, що бачиш, синку, — відповів дід спокійно.

— Наловили, а тепер випускаєте?

— Риба довірлива, синку. Поки не побувала на гачку, летить на будь-яку приманку. Коли ніколи не ловились ані її тато, ані її мама і дідусь, то летить. Чув, синку, про спадковість? Покоління покоління передає свій життєвий досвід. І нащадки тих, хто вже мав такий досвід, на будь-яку приманку не полетять. Та люди вигадують щоразу нові приманки. Треба риб вчити, синку, щоб набиралися досвіду і передавали його нащадкам. Залишу собі тільки покалічених, а здорові хай собі йдуть, вже мудрішими, ніж були. Отак, синку.

Краєчком ока я побачив, що з одним з моїх поплавців щось діється. «Певно верховодка. Маленька верховодка», — байдуже подумав я.

— До побачення! — дідусь підвівся.

— До побачення, — відповів я сердечно. Підсік рибу, викинув на берег. Верховодка, навіть не погана. Але коли б навіть золоту рибку впіймав, не знаю, чи відвернула б вона мої думки від сутулої людини, що неквапливо йшла від берега.

Скільки років мати намагалася виплекати в моїй уяві шляхетний образ батька, але ніколи я не відчував того сердечного тепла, що свідчить про справді велике почуття. Чому ж тепер я відчув це тепло?

Переклав Петро МАХ

ЯРОСЛАВ ІВАШКЕВИЧ

Ярослав Івашкевич (нар. 1894 р.) — поет, прозаїк, есеїст, видатний громадський діяч. Автор багатьох поетичних збірок, драматичних і прозових творів. Серед них історичний роман «Червоні щити» (1934), п'єса «Від будова Блендомежа» (1951), повість «Дівчина і голуби» (1960). Найзначніший твір Я. Івашкевича — роман-трилогія «Честь і слава» (1956—1965 рр.), перекладений українською мовою.

СНІДАНОК У ТЕОДОРА

Одного дня старий Замойло, зітхнувши, зняв телефонну трубку й подзвонив синові. Пана радника він не застав, сьогодні той взагалі не мав бути в посольстві.

«Певно, занедужав, — подумав Замойло. — Я вже десять днів у Парижі і нічогосінько про нього не знаю. А Теодор хворий, та ще й, може, тяжко!» — раптом злякався старий.

Він зійшов униз, взяв таксі й помчав до Теодора на квартиру, що містилася недалеко від Авеню де Пассі. Двері відчинила досить неохайна покоївка; вона працювала колись у Блендомежі й відразу впізнала гостя.

— Ой боже ж мій! Старий граф приїхали! — скрикнула з чисто польською щирістю.

— Що, граф хворий? — запитав старий, скидаючи пальто.

— Хворі? Та ні, нівроку...

— Чому ж він не пішов на службу?

— Тому що сьогодні сніданок...

— Сніданок?

У цю хвилину в передпокій («хол») впливла Теодорова дружина, дуже огрядна, ясноволоса, вродлива. Старий Замойло по-своєму любив цю невістку. Втім, не за якісь позитивні риси, бо їх у неї не було, а тому, що вона стала для нього ніби живим свідченням того, що в Теодора ще лишилися людські почуття. Вона була другою жінкою в сина. Теодор розлучився з першою, французькою аристократкою, своєю далекою родичкою по бабі де ла Форс, щоб оженитися на канцеляристі однієї з другорядних місій, де він тоді працював. Пані Замойло була надто обмежена, щоб цей шлюб не запаморочив їй голови, і надто погано «вихована», щоб свіжонабуті великопанські замашки не виявлялись у неї на кожному кроці. А втім, до свекра вона ставилася зичливо: він імпонував їй.

— Що, у вас сьогодні званий сніданок? А я так не до речі.

— А ви давно з Блендомежа, тату?

— Та вже кілька днів.— Старий не назвав дати свого приїзду — йому було соромно, що він так довго не навідувався до дітей.— Я дзвонив у посольство, але Теодор туди, здається, зовсім не приходив.

— А то ж як? Такого дня? — із щирим здивуванням мовила невістка. Звали її Ядзя.

— Я ж не знав цього,— мовив Замойло, все ще стоячи в передпокої.

Було близько дванадцятої. До сніданку лишалася, мабуть, яка година. У вітальні ще був розгартіяш. Із суміжної з нею їдальні долинав дзенькіт чарок. Теодор у кабінеті вкладав цигарки й сигари в оздобні цигарниці та скриньки. До батька привітався холодно, але не тому, що мав серце на нього, а просто був страшенно зайнятий. На щастя, Ядзя була вже готова і могла розважити гостя. Старому аж лице пашіло — він почував себе тут зовсім зайвим. Неквапливо розповідав обом про варшавські бали, про Блендомеж, про родинні справи, про «цю бідолашну Ружу», і Ядзине удаване співчуття трохи дратувало його. Теодор не мовив ані слова; через якийсь час подзвонив, викликаючи лакея.

— Коньяк є? — спитав його суворо.

— Так, ваша ясновельможність.

У цю мить задзеленчав дзвоник і увійшов новий гість. Господиня відрекомендувала його свекрові. То був аташе посольства Свіджинський. Теодорове обличчя проясніло.

— Пане Станіслав, така неприємність, без вас я тут не дам ради. Уявіть собі, пані Фернандес захворіла. Бракує одної особи.

Збентежений пан Станіслав показував очима на старого Замойла, водночас люб'язно всміхаючись до його невістки. Йому довелося кілька разів повторити ці знаки, аж поки Теодор нарешті зрозумів.

— Ну звичайно! Як мені це не спало на думку? Ти залишишся з нас на сніданок, правда, батьку?

Замойло вагався, прийняти це запрошення чи ні. Але Ядзя з сердечної простоти випалила:

— Та лишайтеся, батечку! Нам саме бракує однієї особи, чілійка захворіла.

— Ти зробиш нам велику приємність,— сказав Теодор дипломатично, стараючись пом'якшити жінчині слова.

— Безперечно, якщо це вам потрібно...

— От тільки цей світлий костюм! — Теодор зміряв батька від голови до п'ят пильним, суворим поглядом.

І Замойло в цю мить подумав, що не хотів би бути в шкурі синових підлеглих.

— Мені здається, що світлий костюм улітку, за сніданком...

— Та він і не такий вже світлий,— доброзичливо докинула Ядзя.

— От бачиш. Наскільки я ще знаюся на правилах етикету...— мовив колишній камергер.

— Так, але це сніданок дуже важливий. На ньому буде генерал Рібо. Всі прийдуть у темних костюмах.

— Ну, то, щоб зарадити лихові, вдягни і ти щось світле, — з легким нетерпінням сказав Замойло синові.

— Я?! — злякався Теодор.— Ніколи в світі! Un monsieur ¹...

— Нічого не вдієш, значить, я буду не un monsieur, а quelqu'un ².
Вирішуйте самі: або я лишаюсь у вас у світлому костюмі замість хворої чілійки, або йду звідси. І бувайте здорові.

— Ну що ви, татусю, — вигукнула Ядзя, раптом переходячи на звичний для неї тон простої друкарки, вельми вульгарний, але, по суті, добродушний, — та ми б вас нізащо не відпустили! Ви ж, мабуть, уже цілий тиждень в Парижі, а до нас і не заглянули. Хіба ж так годиться? Звісно, ви лишаєтесь.

Замойло прикликав на поміч усю свою вихованість, щоб приховати легке роздратування. Піднісши до губів невідстичну руку, він зі старомодною галантією поцілував її. І в цю мить згадав розкішні прийоми в Парижі та Петербурзі, які йому випало бачити на своєму віку, ще замолоду.

«У цих бідолах голова пішла б обертом, якби вони їх тільки побачили, — подумав він. — Бідний мій Теодор, вона типова парвеню...»

Пан Станіслав, повний, лисуватий, дуже старанно вдягнений (хоч зав'язувати краватку він очевидячки не вмів), стежив за розмовою, переводячи свої вирячкуваті блакитні очі з одного співбесідника на другого. Було видно, що його прикро вражають і суворість Теодора, і недоречна безпосередність Ядзі і, нарешті... світлий костюм Замойла. В присутності генерала Рібо це сприймалося б як скандал!

— А як же ми їх розсадимо? — він запитливо глянув на Теодора.

— Отож-бо! Тепер новий клопіт: як розсадити!

— Якщо графа посадити праворуч від господині, — швидко промовив Станіслав, ясна річ, грасируючи, — то генерал буде ліворуч.

— Що ви таке кажете! — з жахом скрикнув Теодор. — Генерал не може сидіти ліворуч! У крайньому разі — праворуч від тієї дами, що сидітиме праворуч од мене... Та оскільки це буде його дружина...

— Ну, генеральшу можна пересадити далі, — мовив Станіслав.

— Недавно у китайців, — звернулася Ядзя до свекра, зневажливо всміхаючись і багатозначно дивлячись на нього, — мене посадили поруч чоловіка! Де це видано! На щастя, ми — не китайці...

— Ну, то як же буде? — схвильовано спитав Теодор.

Пан Станіслав зніяковів і почервонів. Негаразд, коли аташе посольства не знає, де слід посадити господарєвого батька.

— Пане старший радник, — знову заговорив він дуже швидко й улесливо, — а чи не зволите ви поступитися своїм місцем графові, як це звичайно роблять для начальників. Якби тут був посол...

— Так, але батько не є моїм начальником.

— Але ж граф Замойло, така визначна особа...

— На жаль, літературна слава не впливає на презеанси ³.

— А його титул?

— Не кращий від мого! Зрештою, республіка скасувала титули, і в установах...

Пан Станіслав знову зніяковів і почав кидати швидкі благальні погляди на пані Ядзю. Нарешті вона вирекла:

— Так, але тато був камергером!

¹ Світська людина (франц.).

² Абихто (франц.).

³ Від франц. *préséance* — право сидіти на почеснішому місці або йти попереду інших осіб.

— Миколи Другого,— потвердив старий, збентежений поведінкою дітей.— Тільки хоч цього вже не ставте мені за провину.

— Ах, так, це правда, тато був камергером. Це міняє становище. Може, справді поступитися йому місцем? — серйозно спитав Теодор.

Він насупився і глибоко замислився.

Та Ядзя урвала його роздуми, вигукнувши з якнайглибшим переконанням:

— Але ж тобі не можна сидіти на останньому місці!

В цю мить несподівано увійшов слуга і перервав розмову.

— Ваша ясновельможність, бургундське поналивати в келихи чи подавати в пляшках?

— Боже милостивий, вони ніколи нічого не знають! — у розпачі заволав Теодор.

Ядзя стурбовано засовалася в кріслі.

— А яке бургундське ти даєш? У Ротшільдів не подавали в келихах...

— У Ротшільдів! — пирхнув Теодор.— Бургундське мало хто п'є. А те, що налите, вже пропало... Шкода переводити такий напій. Ну, подавайте в келихах, у келихах! — нетерпляче grimнув на лакея.— Будете розносити...

Старий Замойло вже давно не слухав цієї розмови. З якогось часу він навчився ізолюватись од неприємних відголосів зовнішнього світу. В такі хвилини він дивився на ті нікчемні, нецікаві речі, що оточували його, і водночас прислухався до себе самого. Так пасічник навесні, погожої березневої днини, схиляється над вуликом і наслукує: тоді до нього долинає тихе, монотонне гудіння пробуджених бджіл, відгомін життя, що, мов музика, бринить у вулику. Отак і Замойло чув, як у ньому грає якесь інше життя. Та тільки це був відгук не весняного буяння, а осіннього втихомирення.

Замойло дивився у вікно на звичайний паризький пейзажик. Перед вікном стояла якась вілла, особняк, де жили заможні люди. За віллою здіймався високий будинок, і її непомірно довгі димарі на тлі сліпої стіни будинку скидалися на якусь темну літеру, якийсь знак чи емблему. Цю невеличку віллу оточував садок з магноліями та іншими деревами. Сині кущі самшиту й вічнозелені магонії, підстрижені на французький манір, справляли враження чогось штучного, наче це був не садок, а вітрина крамниці. Але над усім цим підносився в блакитне весняне небо мереживний порив у простір — Ейфелева вежа. Ненависна й улюблена, символ усього того, чим було його життя, весь дев'ятнадцятий вік, такий безглуздий і такий великий. Вік, що зродив стільки ідей, стільки героїзму і стільки марноти...

А над ажурним риштованням вежі в блакитнім небі танула, мов сніжинка, невеличка хмарина. Старого раптом розчулив цей далекий краєвид і ця хмарина, що за хвилю зникне без сліду. Він дивився на неї і згадував незліченні хмарки, які бачив на своєму віку, — над білими колосами в Мюррені, над блендомезькими полями, над Лазенками⁴ у Варшаві, коли вони, линучи з-за Вісли, поволі тануть або ж скупчуються у фіолетово-сірі громаддя, і до тополь на Саській Кемпі⁵ простягаються смуги дощу, схожі на сонячні промені.

⁴ Парк у Варшаві.

⁵ Район Варшави.

Із задуми його вивів голос Ядзі:

— Ну, все вже владналося. Ви сидітимете біля генеральші. Її довелося пересунути на два місця далі, але це нічого, бо генерал буде на першому. Це світське життя так втомлює,— зітхнула вона з виглядом вельми досвідченої людини.

Старий Замойло усміхнувся. Та в його усмішці прозирав і смуток, і жаль.

— Моя люба, життя взагалі річ дуже втомлива,— сказав він невістці.

Та невимушено засміялась.

— О, ви цього зазнали, мабуть, менше, ніж хто. Ваше життя встелене трояндами.

Замойло кивнув головою.

— Ти маєш рацію, дитино моя, встелене трояндами. Але й по трояндах пройти життєву путь теж дуже важко.

І він подумав, що й справді, в його житті не було ніяких великих нещасть чи трагедій. А проте він майже фізично відчував увесь його тягар на своїх плечах, над самою головою. Знав, що це враження облудне, що, подібно до бароккової каріатиди, тільки удає, ніби підтримує світ, насправді ж світ тримається і без нього. Одначе не міг позбутись відчуття гнітючої ваги і суму, невимовного суму, який годі пояснити, так само як не можна пояснити картину Моне: пустинний морський краєвид і ластівка в небі.

— Боже мій,— сказав він,— люба Ядзю, якби ж то ти знала, яке було насправді моє життя. Я сам нічого про це не можу сказати!

В цю мить пролунав перший дзвоник у передпокої, і з'явився чілієць, чоловік тієї дами, що завдала господарям стільки клопоту. Всі почали розпитувати про її здоров'я; з відповіді дипломата було цілком ясно, що дружина його здоровінька, але її зовсім не вабила перспектива провести кілька годин у домі Замойлів, і хвороба — це тільки відмовка. Потім прибув радник іспанського посольства з дочкою, за ними кілька французів невідомого рангу, шведський військовий аташе і нарешті — останній — генерал Рібо з дружиною.

На генералові, що, як більшість військових, не вмів носити цивільне вбрання, був світлий, майже курортний фланелевий костюм. Замойло усміхнувся, побачивши його. Зате генеральша наділа чорну, майже вечірню довгу сукню з блискучого атласу, на голові в неї був маленький капелюшок з кольорових братків, комір обвивала низка перлів.

Коли всі вже сиділи за столом, Замойло спостеріг, що генеральша — людина скромна і не звикла до прийомів. В очах її мигтів ледь помітний переляк чи подив. Ці очі, блакитні, опуклі, були створені для того, щоб спокійно споглядати явища цього світу й фіксувати існування всього, що нас оточує. А проте життя сповнило їх якимось страхом перед дійсністю і надало їм виразу, не властивого цьому спокійному й розумному обличчю.

Подали лангусту; Замойло помітив, що кожного разу, коли слуга схилявся до його сусідки, підносячи таріль або наливаючи вино, генеральша здригалася, немов наразившись несподівано на фамільярність чи нечемність. Страви брала знехотя і ніби з легким роздратуванням.

Бесіда розпочалася з погоди. Хоч би що там казали, а це найвдячніша тема для початку розмови, і до неї можна підійти так, що вона перестане бути банальною. Такий своєрідний підхід до буденної, заяложеної теми відразу переносить бесіду в іншу площину, надає їй нового освітлення, інакше кладе світлотіні. Замойло згадав дощ на Єлісейських Полях у день приїзду і заговорив про летючі хмари над Парижем. Водночас йому пригадалася,— хоч про це він генеральші не сказав,— одна сцена з його колишнього життя, образок майже пейзажний. Та цей спомин, хоч про нього Замойло змовчав, кидав на все те, що він оповідав, відблиск молодості, з часів якої збігло півсотні літ.

Колись, бувши ще юнаком, майже такого віку, як тепер Анек, він пішки вертався в палац із Блендомежа. Тоді родина їхня ще не жила постійно в Блендомежі, він приїхав на батькове доручення перевірити стан господарства і того самого дня мав виїхати назад до Петербурга. Був один з останніх днів травня, погода мінлива, як оце зараз: то вигляне сонце, то припустить рясний дощ. Досить швидко насувалася велика фіолетова хмара, і на її тлі молода зелень здавалась майже жовтою. Цей колір стояв йому перед очима. Дорогою від палацу їхав важкий віз, запряжений парою сивих коней, на возі сидів парубок. Замойло спинив його й запитав, куди він їде.

— Та за Вежхліцу до свояка по солому!

Старий як сьогодні чув цю відповідь: «до свояка по солому».

І Замойлові раптом схотілося поїхати з цим чоловіком «за Вежхліцу до свояка по солому», щоб уже ніколи звідти не вернутись. Він уявляв собі, як парубок помалу їхатиме широкими зеленими луками понад Вежхліцею, як його заскочить хлюпотливий дощ, як він напнеться рогожею, а коні будуть мокнути на перебіжнім дощі й потім, паруючи, обсихати на сонці. Як хмара відступить за луки, і як свояк зустрине парубка, і скільки вони попомахають вилами, поки накладуть віз соломи.

Він всією душею поривавсь їхати з тим парубком. Але відклав цю поїздку: наступного разу, сказав собі, коли повернуся з Петербурга. І потім багато років не вертався до Блендомежа, і вже більш ніколи не бачив того парубка й ніколи не здійснив своєї мрії поїхати «до свояка по солому», хоч часто думав: от якби не вернутись.

Генеральша вислухала його розповідь про перебіжний дощ і несподівано мовила:

— На жаль, ця буряна весняна погода часом буває нестерпна. Така атмосфера добра для молодих. А коли ти старий, тяжко дивитись на такі дощі...

«І на хмари над Домом Інвалідів»,— подумав Замойло.

В цю мить генеральша знову відсахнулася од піднесеного їй тареля. Замойло з подивом побачив на ньому яйця по-індійськи. В жовтавому соусі «керрі» вони здавалися вирізьбленими з бурштину. Ну хто ж подає таку страву на сніданок!

«Ядзя не має найменшого уявлення про те, як треба складати меню»,—з досадою подумав Замойло і сказав своїй сусідці:

— Знаєте, на мою думку, старість має багато переваг. Передусім, ясний погляд на все...

— Та що ви!—майже пошепки відповіла генеральша. — Те,

що ви називаєте ясним поглядом,— жахлива річ. Просто бачиш, що все — тлін. Оце і є найбільша трагедія в житті людини: вона лише на старість помічає, що все навколо примарне і розпадається на порох, мов сухе листя. Не плин часу, а розпад — ось що жахає...

— Ви давно в Парижі? — несподівано звернулася до Замойла його сусідка по праву руку. То була дочка іспанського радника. Годилося їй відповісти і перемовитися з нею кількома словами. Тим часом подали пулярку з трюфелями.

Тепер Замойло міг знову звернутися до генеральші. Поки пан Тадеуш розмовляв з іспанкою, генеральша сиділа нерухомо і дивилась перед себе у вікно. За ним був той самий краєвид — особняк із червоної цегли, верхівки дерев і неймовірно висока Ейфелева вежа. Хмарилось.

— Я боюся, — спокійно, інтимним тоном промовив Замойло, — що наше уявлення про безповоротний плин часу, про минущість, несталість усього земного теж є помилкою. Адже ж існує певна сталість у відродженні людства, певний ритм і у всесвіті, і в розвитку цивілізації. Якесь значення все ж має і людина, що стоїть між небом і землею.

Пані Рібо глянула на Замойла.

— Ви говорите, як священик, — знов пошепки сказала вона. — Але ж це зовсім не втіха для індивідуума. Ми не лишаємо по собі ніякого сліду, і це, мабуть, найгірше. Інколи я розумію Герострата. Жити в будь-якій формі, аби тільки жити...

Ну от, знов Ядзина похибка: подали страсбурзький паштет із салатом, страву радше вечірню. Паштет був несмачний, безбарвний і такий тугий, наче зроблений з гуми, а салат із сирих овочів — певне, новий винахід господині — дуже твердий і ликуватий. Теодор докірливо позирав на дружину, водночас розказуючи генералові, що мав досить змуджений вигляд, про полювання у Біловезькій пущі. Теодорова оповідь на цю неодмінну тему хвилями долинала аж до того скромного місця, де сидів Замойло-батько, і злостила його. Вічно ця балаканина про ліси й пущі, неначе в Польщі нема нічого, крім вовків та дерев.

І знов йому згадався той парубок, що їхав до свояка, він начебто був схожий на Анека. Замойло не пригадував його рис, але йому здавалося, що в того було обличчя його наймолодшого сина. Блакитне небо над Ейфелевою вежею посіріло. Хмаринка, що недавно танула, перетворилась на хмару. Лакей знову нахилився до пані Рібо і подав їй тацю з келихами, ніби наповненими кров'ю. Це й було оте знамените бургундське, що про нього стільки говорилося. Дама в капелюшку з братків нетерпляче, з помітною досадою відсторонилася.

— В тій чи іншій формі життя наше триває вічно, — знову заговорив Замойло, ковтаючи гумовий паштет, — хоч, як від каменя, кинутого в воду, по нас розходяться кола, чимдалі слабші й ширші. Але вони є. От хоча б наші діти.

Генеральша здригнулась і глянула на Замойла. В її опуклих блакитних очах прозирала якась туга. Замойло трохи стривожився.

— У вас є діти? — спитав він.

Пані Рібо штрикнула виделкою в салат. Шматочок сирої селе-ри не піддався виделці й порснув убік. Генеральша знову звела очі на пана Тадеуша і тихо, ніби звіряючись, промовила:

— Були, а певніше, ще є. Але один мій син загинув у Марокко. А другий хворий... недорозвинений. Ідіот,— додала голосніше, ніби хотіла ще точніше визначити нещастя своєї дитини, ніби без жодних недомовок поспішала поставити всі крапки над «і», ніби збиралася розпочати з Замойлом довгу, вирішальну розмову.

Але вона замовкла. Замойло не відчув ніяковості. Тільки серце йому пройняла безмірна туга. То була скорбота майже всеосяжна, нездоланна і дуже болюча.

Він нахилився до своєї сусідки, мало не до самого її вуха, і зашепотів:

— Знаєте, а в мене восьмеро, і всі якісь погані, невдалі. Ну, ніякі — ні риба ні м'ясо... Ніхто з моїх дітей не загинув у боротьбі, може, тільки Ружа була б на це здатна...

— Ружа? — перепитала пані Рібо.— Це ваша дочка? Розкажіть мені про неї.

— О, знаєте, це звичайнісінька собі дівчина. От тільки не може жити в нашому середовищі. За всяку ціну хоче з нього вирватись... Тепер учителює в народній школі у глухій провінції. Признаюсь вам: вона ніби здійснила мої давні мрії. Я колись теж хотів порвати зі своїм середовищем. Але це було куди важче. Уявіть собі давні часи! Мій батько був царський генерал, а мати — дочка французького герцога... Я не зміг тоді втекти з дому.

І перед очима йому постав віз із білими кіннями, що все віддалявся, і рогожа, яку напинав на плечі погонич, і хмара, темна, градова, як у Джорджоне, і бліда-бліда зелень перших дубових листочків.

— Я лишився,— зітхнувши, сказав старий,— і почав писати.

Пані Рібо звела на нього свої великі очі, що враз сповнилися сльозами й заіскрилились, мов келихи в руках гостей, в які саме наливали шампанське.

— А хто ж ви такий? — спитала вона.

Замойло всміхнувся.

— Ви не знаєте? Коли вже ми заговорили про старість і про те, що все минає, то я вам відповім так: я старий Замойло, в минулому письменник.

— Ви батько графа Теодора? — здивовано спитала пані Рібо.

— На жаль,— відповів Замойло, і лукава усмішка майнула на його вустах.

Пані Рібо здригнулась. І хоч генерал саме провадив люб'язну розмову з господинею, голосно оклинула чоловіка. Раді, що нарешті щось порушило нудний етикет, усі замовкли й обернулись до неї, коли вона гукнула через увесь стіл:

— Адольфе, ти знаєш, хто сидить біля мене?

Ледве стримуючись, щоб не зробити їй зауваження, генерал сердито глянув на дружину своїми пташиними очима.

— Слухай, Адольфе, ти, мабуть, як і я, не дочув прізвища мого сусіда. Це граф Тадеуш Замойло, батько пана радника. Славетний письменник.

Теодор заціпенів. Усі дивились на його батька, який усміхався з легкою іронією. Генеральша додала:

— Ти ж завжди так хотів познайомитися з паном Замойлом.

Генерал Рібо дуже пильно подивився на Теодора і сказав без усмішки:

— Чого ж це ви так далеко посадовили свого батька? Мені дуже шкода, що я не міг з ним поговорити.

Пан Тадеуш усміхнувся, скося позирнувши на Ядзю, що зробилась біла, як скатертина, і промовив невимушеним світським тоном:

— Ох, це все оті клопітні презеанси. Бачите, генерале, я не маю ніякого рангу на цім світі.

Пані Рібо захоплено дивилась на нього. Генерал швидко проказав:

— Сподіваюся, графе, що найближчим часом ви нас відвідаєте. Потім він знову повернувся до Ядзі й почав докладно відповідати на її безглузді запитання. Та це вже було ні до чого. Подружжя Замойлів знало, що сніданок не вдався. Батько затьмарив усе своєю скромною особою.

Переклала Олена МЕДУЩЕНКО

ЮЛІАН КАВАЛЕЦЬ

Юліан Кавалець (нар. 1931 р.) — прозаїк. Автор книжок «Шрами» (1960), «Поваленій в'яз» (1963), «До землі приписаний» (1962), «На осонні» (1963), «Танок шуліки» (1964), «Чорне світло» (1965), «Волення» (1968), «Шукаю дім» (1968), «Хвала рукам» (1969), «Переплинеш річку» (1973).

С И Н

Я брав участь у торжествах, де тобі вручали нагороду за великі досягнення на ниві історії. Таку нагороду, як правило, одержували за служені науковці; вона була доказом визнання і переломним моментом у твоїй науковій кар'єрі. До тебе підходили професори, представники влади і молодь, щоб поздоровити. Потім ти промовляв так, як звичайно, — слабким, уривчастим голосом. Коли закінчив свою промову, усі посідали за довгий стіл і підняли чарки з вином. Пам'ятаю, тоді ти схилився до мене й сказав:

— А знаєш, що я пригадав? Себе десятилітнього. Бреду зеленою, недозрілою пшеницею, наближаюся до матері, яка жне серпом тугі стебла й кидає їх у перев'язане через плече рядно. Моя струнка, висока мати випросталася, чекаючи, поки підйду до неї. Вона мала гарне довгасте обличчя, ясно-голубі, може, навіть занадто ясні очі, в яких прозирала втома. Можу запрягтися, що вже тоді була в материних очах і в обличчі та проклята втома, яка зробила її такою, якою вона є тепер.

Тоді, на тому полі, навесні двадцять сьомого року, в час, коли вибуяли пшениці, в день, коли полями гуляв вітерець, мати сказала мені: «А все ж таки ти підеш до тої гімназії. Один дядько обіцяв допомогти, думаю, що й другий допоможе, візьму позику і підеш». Здається мені, що після цих материних слів запала довга мовчанка. І тоді знов озвалася мати. Я добре пам'ятаю, що вона сказала. Того я ніколи не забував і не забуду. Вона тоді сказала: «Ти нам усе це віддаси, коли вивчишся». Було нас четверо дітей, вибрали ж мене, найстаршого. Те моє призначення на гімназиста вилупилося з батьківських нестатків і нарікань, а також з нарікань, успадкованих батьками від тих, що вже сплять у домовинах, — дідів і прадідів. Вилупилося воно й з надії, що я буду тим першим месником за кривди поколінь, і вже почну ним бути відтоді, як одягну на голову круглу шапочку гімназиста; а стану ним насправді, коли, зібравши грубшу суму за

те, чого навчуся, кину її на старий, порізаний ножем стіл у кухні рідного дому. Я це вже тоді розумів, коли на шнурку між яблуньками сохли мої короткі штанці, випрані напередодні мого виїзду до тої гімназії. Я мав їхати до Сандомежа, про який чув, що це велике місто лежить по той бік Вісли і що до нього треба їхати через великий міст, якого боїться наша гніда кобила.

Під кінець серпня я сів на віз і мене відвезли до того Сандомежа, де наділи мені на голову круглий темно-синій кашкетик з маленьким козирком; тим самим я дістав мовчазний наказ: мусиш блиснути і своїм блиском освітити рідню, що живе на селі, а також могили предків, що спочивають на гарному, обсаженому березами кладовищі, і маєш ліквідувати ще усі нестатки в господарстві та всі борги, пов'язані з твоєю наукою. Так починалося моє велике здивування.

Протягом восьми років навчання в гімназії я найкраще запам'ятав три речі: матір, яка йде з мішком пшениці стрімкою стежкою на сандомежську гору, батькові коні на ринку в Сандомежі, а також те, як утопився мій товариш з п'ятого класу.

Материнське почуття до сина гнало її з отим мішком на гору, але не тільки почуття, а й холодна селянська логіка й розрахунок спонукали її видиратися на трудну, сандомежську гору. Коли видерлася на гору з отим мішком і стала переді мною, важко дихаючи, й дивилася на мене, я знав, яку ставку робить вона на мою малу особу в коротких штанцях — як на опору всього роду. Я ж дивився в землю, бо знав, що в таких випадках це найкраще. А коли бачиш, яка твоя мати змучена, як вона хапає повітря відкритим ротом, то можеш повірити: вона з тим мішком видереться навіть на стрімку стіну, аби тільки той малий в коротких штанцях вийшов з брудного села і став рівнею гарно вбраним і багатим.

Мати продавала на ринку пшеницю і, віддавши мені виручені гроші, поверталася додому. Ми спускалися з гори, і я проводжав її до валу по той бік Вісли. Там цілував її висохлу, кістляву руку, і ми розходилися. Проте я зупинявся й дивився, як віддаляються її плечі, прикриті картатою хусткою. Дивився їй услід довго, поки міг пізнати в ній свою матір. Коли вона відходила далеко й ставала чимось невизначеним, я швидко біг до міста: мені здавалося, що я знаю, що таке смерть. Але тоді я вважав її чимось дуже далеким і думав, що ніколи не вмру, бо маю матір Станіславу і бабу Софію, і батька Юзефа, і діда Мацея. Однак пізніше я змінив свою думку і сьогодні знаю, що вмру: адже нема вже баби Софії, діда Мацея, баби Єви і діда Яна.

Ти торкнувся вустами склянки і, додержуючись послідовності, почав розповідати, як то було з кіньми твого батька на ринку в Сандомежі. Ти говорив:

— То були гніда з білим знаком на лобі та кара. Вони стояли за ратушею, запряжені у віз. Стояли щасливі, що стоять, а не йдуть; з-під хомута стирчали закривавлені ганчірки. Я відсунув хомут і побачив рани. Батько сказав мені, що їздить на заробітки — возить землю на вал, через те й натерло. Мені хочеться сміятися, бо знаєш, що тоді сталося? Тоді до батька й матері, діда й баби долучилися ще коні з ранами, худий пес, стара курка з відмороженою ногою і кульгава гуска. І все це товариство: люди, звірі, птиця — почало мені нагадувати про мою історичну місію, а я мав тоді одинадцять або два-

надцять років і носив ще короткі штанці. Коли батько сідав на воза, я ждав, щоб якнайшвидше відбулося це перше зіткнення хомута з ранами на кінських шиях, щоб якнайшвидше минула мить найгострішого болю. Я подумав, що, спускаючись з гори, доведеться гальмувати, і хомути знову відсунуться від ран, але я того вже не бачитиму, а якщо не бачитиму, то, може, ці рани так не болітимуть; а коли скінчиться Замкова вулиця і почнеться та чудова надвіслянська рівнина, то хомути знову торкнуться ран, і тоді дуже заболить; але трохи пізніше той біль вже буде приглушений і сталий; хіба що батько буде змушений з якоїсь причини раптово затримати коней, наприклад, перед мостом, залізничним переїздом або перед дірявим містком на Ленгу. Коли ж батько мине той місток на Ленгу і зверне в бік Сану, то біль той до самого дому вже, можливо, буде не дуже сильний, весь час однаковий,— такий, що його можна терпіти.

Мені здалося, що після останніх слів ти відчув якусь полегкість: можливо, перенісся в ту свою гімназійну минувшину і, можливо, побачив себе хлопчиком, який відчуває полегкість, бо батько вже минув той місток на Ленгу і той кінський біль незабаром скінчиться. Ти знов торкнувся губами чарки з вином і знов обернувся до мене, бо хотів розповісти про смерть товариша з п'ятого класу. І почав:

— Я не був тоді над Віслою, коли він утопився, але товариші сказали мені, що потонув, бо йому забракло сил і він не міг доплисти до піщаного острівця на середині Вісли. Наступного дня клас пішов до трупарні, щоб його побачити. Трупарня була чиста й біла. Він, убраний в чорне, лежав у труні, а труна стояла на столі. Обличчя у нього було синювато-коричнєве. Я тоді добре не знав, які бувають обличчя у мерців, але старші, що також прийшли до моргу, казали: його обличчя, як живе. Я тоді подумав, що його батьки також робили ставку на нього, як мої на мене. Я мав підстави так думати, бо кілька разів бачив його батька: схожий на мого, тільки трохи вищий. Авжеж, ставили на нього, а він утопився і звільнився від нав'язаної йому батьками історичної місії, від тої ролі своєрідного месника за недолю батьків і дідів. Я тоді вже мав п'ятнадцять років і розумів це, і мене дуже обтяжував той наказ, від якого звільнився мій товариш. Але не думай, що мені хотілося втопитися і в такий спосіб позбутися думок про свій обов'язок перед родиною, думок, які невідступно чіплялися до вдумливого хлопця, яким я був тоді...

Ти знов перервав розповідь і ковтнув вина, що робив завжди, коли переходив від теми до теми. А потім ти несподівано звернувся до мене: «Хочеш знати, як я виконав ту свою історичну місію?» Я розумів, що то риторичне запитання, і промовчав. Ти ж говорив далі:

— Я повинен був почати виконання тих своїх обов'язків перед батьками і ріднею в 1939 році, бо тоді скінчив навчання. Але мені перешкодила війна.

Того вечора я не довідався, як було з виконанням тобою отієї, як ти іронічно казав, історичної місії перед твоєю селянською родиною. До нас підсів хтось третій, через те розмова перейшла на іншу тему. За хвилину мене покликав товариш, що мав до мене якусь

справу, і я відійшов від столу. Як виконувалася та місія, я зміг довідатися лише за два тижні, коли поїхав з тобою до твого рідного села. Ми їхали поїздом розлогою мокруватою рівниною, поїзд час від часу проїжджав гайочками. З вокзалу до твого рідного села приїхали на возі. За фурмана правив твій брат; кремезний чоловік з червоним обличчям, він безперестану показував нам нові будинки, повз які ми проїжджали, й говорив: «Твої родичі і брат мешкають у малій дерев'яній хаті під сірою черепицею. Раніше, я чув, на ній була стріха». В садку нас привітала твоя мати, висока жінка з блідим зморшкуватим обличчям і ясно-голубими очима; на ній були новий фартух і турецька хустка. Твій батько, маленький присадкуватий чоловічок з темними ще вусами, стояв у дверях і всміхався. Ввечері ми пили гаряче молоко й розмовляли про політику, а потім пішли спати. Вранці я вийшов у сад, а ти залишився в хаті. Потім ти прийшов до мене і, хвилюючись, сказав мені: «Ходи, покажу тобі те поле». Ми пішли туди крутою, звивистою стежкою. Прямокутне поле було зоране й забороноване. Ти сказав: «Це відбулося отут». Взяв мене під руку, і ми ступили на м'яку землю. А ти говорив:

— Торік тут був овес, а тепер брат посіяв жито. А тоді, коли мати казала мені, що я таки піду до гімназії, тут росла пшениця. Мати була на тому кінці поля, а я брів до неї через пшеницю. Не сказала мені: «Не топчи пшениці», бо хотіла, щоб я підійшов ближче, бо поспішала і мала мені сказати про ту мою науку і мій обов'язок. Саме на цьому полі сказала мені: «А все-таки ти підеш до гімназії», а за мить: «Ти нам усе віддаси, коли вивчишся». Отак була звалена на мої десятирічні плечі історична місія, яку я тепер повинен виконувати. І я виконую. Вдаю, що не розумію, який я смішний, і виконую. Коли ми їхали сюди, я взяв для батьків мою наукову книжку і п'ятсот злотих. Я ще не дав матері тих грошей, але дам їх і знову стану посміховищем. Бо, уяви собі, даю старій матері п'ятсот злотих, тій матері, яка видиралася на сандомежську гору з мішком пшениці. Мати бере ті гроші, а на очах у неї сльози, бо вона зворушена моєю добротою; але, знаєш, що вона може в таку хвилину подумати? Може подумати, що молодший за мене на двадцять років син сусідки, який працює лікарем, дав недавно своїй матері кілька тисяч злотих, хоч та мати не видиралася на стрімку гору з клунком пшениці. В таку хвилину моя мати може подумати, що народилася надто рано і що я також народився зарано, бо сьогодні могла бути і гімназія, і те моє навчання без видирання на стрімку гору з мішком пшениці за плечима, без тих кінських ран і без боргів. Вона також відчує себе обманутою, бо не може мною похвалитися як чимось винятковим на селі.

Коли ти казав усе це, мені здавалося, що я дуже близький друг тобі, а зараз особливо близький, що я тобі потрібний,— адже ти маєш до кого звернутися у хвилини, коли перебуваєш сам на сам зі своєю родиною. Тоді мені могло спасти на думку, що ти взяв мене з собою сюди, на село, щоб я боронив тебе перед самим тобою, коли ти побачиш розчарування, заховане глибоко в очах твоєї матері, коли прийдеш до мене після тих наче приємних і безтурботних розмов з батьками і братом; бо під час тих, здавалося б, милих розмовдесь мусило бути якесь слово чи, може, тільки жест, який свідчив би, що ти підвів своїх батьків. Завжди було під час тих розмов щось таке, що нагадувало тобі, як вони тебе порівнювали з тими із села, котрі закінчили університет уже після війни, і що таке порівняння — не

на користь тобі... Під час тих розмов було вимовлено якесь речення або навіть лише слово, з якого ти зрозумів, що вони тебе порівняли з дочкою сусіда, яка не вчилася в гімназії, але збудувала собі віллу, порівняли з продавцем овочового магазину, який також має віллу, і з молодими їхніми сусідами, що пішли працювати на фабрику й поставили собі нові муровані хати. Ти казав мені:

— Мати частенько говорить: «Сьогодні на селі усім краще». І в тих її словах — схвалення сучасності, але й жалість до себе, тодішньої, змученої дорогою на сандомежську гору жінки, всі зусилля якої чи не пішли намарне, якщо її син так мало досяг.

Твої розмови з батьками і братом відбувалися переважно в кухні. На низькому ліжку сидів твій батько, те втілення неподільної любові до землі; на лавці під стінкою — мати, жінка, я в цьому переконався, чуйна й вразлива, проте не настільки, щоб це заважало їй зберегти тверезий селянський розум. Коло неї сидів твій брат, який усміхався сам до себе — для нього все було просто і ясно. Ти вмотивувався на стільці ближче до печі, а я, коли не виходив до саду, сидів на стільці коло буфета. З того місця я міг спостерігати за вами усіма: за твоєю матір'ю, яка ставила тобі нелегкі запитання, за батьком, який трохи не встигав за перебігом розмови, за братом, закоханим у філософію, і за тобою — ти вдавав, ніби багато чого не розумієш. Те запитання твоєї матері: «Ким ти працюєш, сину?» — також не належало до легких. Пізніше ти мені сказав:

— Мати питала мене про це не вперше. Вона цікавиться цим майже при кожній нагоді: або забуває, або хоче краще усвідомити, що то за посада така — доцент, — і встановити ступінь її значущості. Коли я розказував, що працюю доцентом і навчаю історії, то здавалося, що вона вважає цю роботу непоганою формою помсти за кривди поколінь; але водночас мені здавалося також, що вона розмірковувала, чи не краще мститися за ті кривди її молодий сусід, який щовечора приносить з цегельні сто злотих заробітку і складає гроші на хату. Коли я відповідав матері на те запитання: «Ким ти працюєш, сину?» — то мені здавалося, що вона вертається до тих своїх зусиль, до того свого сходження на сандомежську гору з клунком пшениці, а потім, певно, сама себе запитує, чи міг би я сьогодні поставити хату. Якщо я спроможний поставити хату, то те сходження на гору не було марним. А якщо не спроможний поставити хати, то навіть те сходження було потрібне? Хата, велика, мурована, з широкими вікнами, з ганком, вкрита не сірою, а червоною черепицею, така хата і до того ще дротяна сітка навколо саду — того б вистачило на доказ. А я, наївний, хотів довести, що те сходження не було марним, своєю науковою книжкою і п'ятьма сотнями злотих, які я їм привіз.

Ти говорив це мені, коли ми верталися до нашого міста і сиділи вже в поїзді. Твій брат теж поїхав і, сидячи сам на возі, не мав кому розповідати, як будується тепер село, та, мабуть, думав про це. А я згадав, що твоя книжка вранці того дня, коли ми виїжджали з села, лежала на вікні, а на ній стояв горщик. Ти дав її матері ввечері того дня, коли ми приїхали в село, сказавши: «Написав книжку». Мати відповіла: «Складаєш книжки, сину». То була, як ти мені пояснив, коли поїзд рушив, одна з тих її загадкових і коротких відповідей, за якими

залишається багато думок. Гадаю, — казав ти, — що вона, дивлячись на ту мою книжку, скористалась з нагоди й пробігла в думках усе своє життя, а особливо ту його частину, коли я належав їй. Могла, наприклад, облітаючи думкою своє життя, що, як вона вважала, не скінчилось так, як належало, — затриматися на тому сонячному дні в тридцять третьому році, коли вона торгувалася в малих крамничках Сандомежа, бо хотіла найвигідніше купити мені гарні черевики. Вона вміла торгуватися: виходила з крамнички байдужа, а крамарі кликали її назад і знижували ціни, щоб не втратити покупця. Вона ж верталася до крамниці й знову завзято торгувалася, бо йшлося ще про двадцять дрібних, тобто про дві булки для мене на великій перерві після третьої лекції. Врешті вона купила чорні черевики в магазині навпроти ратуші. І я навесні тридцять третього року одержав перші черевики. Вони, як потім виявилось, були тісні й натирали пальці, але тим першим черевикам дозволялося все, навіть до крові терти пальці.

Усе це ти розповідав, коли наш поїзд тягнувся знову по тій болотистій рівнині назад до нашого міста. А потім ти також згадав, що книжка, яку дав матері, лежала на вікні, а на ній стояв горщик. Тоді ти сказав:

— Мати візьме її з того вікна, візьме, коли звечоріє, візьме книжку з вікна, коли наш поїзд буде напівдорозі. Батько вже спатиме, бо він лягає разом з курми, а мати зніме з гвіздка гасову лампу, поставить її на столі, засвітить, начепить окуляри й візьметься читати ту книжку. Наморщить лоба й буде собі вільно порівнювати. Батько вже хроптиме, а вона буде порівнювати ту книжку з різними речами і різними днями. Стане вже дуже темно, і батько, прокинувшись, злякається, чи бува не застав його ясний день у ліжку, а потім пригадає все й спитає у матері: «Що він написав у тій книжці?» А мати відповість коротко: «Спи, пізніше тобі скажу». Або: «Написав про давні часи». В такий спосіб припинить розмову з батьком і далі буде дивитися в ту мою книжку, і далі порівнюватиме її з тим, з чим належить порівнювати книжки, — з різними днями, речами, починаннями, — всім тим, що, коли зібрати разом, можна назвати словом «життя» або словом «доля».

Коли ти говорив це, поїзд безупинно біг рівниною. Інколи ми довго мовчали, інколи дрімали. Почало світати. І ти сказав:

— Зараз мій батько встає. Уже встав і дивиться у вікно. Щодня, коли встає, спершу дивиться у вікно. Потім вдягається і взуває ті великі чоботи з халявами. Вже взув чоботи і вийшов з хати. Іде, чапає, поспішає до обори, стайні, хліва, до корів, коней і свиней, ні до чого іншого, не до чогось незвичайного, лише просто до коней, свиней і корів. Випустить курей — це робиться насамперед. Викине гній і відчує себе щасливим, дивлячись на чисту стайню. Напоїть корів і коней і дасть їм їсти, тобто зробить прекрасний подвиг, бо саме таким подвигом є годівля тварин. Потім піде садом до воріт, зіпреться на них і гляне на поля. Примружить очі і дивитиметься на поля, прилипне животом, грудьми, ногами і тими широкими халявами до воріт, вчепиться руками у верхечки штахет, наляже на ворота й дивитиметься на поля. Щоб знати все про землю. Поки село прокинеться як слід, поки поїзд наближатиметься до околиць нашого великого міста, він вже знатиме все...

Переклала Ганна ЗАЄЦЬ

ТАДЕУШ НОВАК

Тадеуш Новак (нар. 1930 р.) — поет і прозаїк. Автор збірок оповідань: «Пробудження» (1962), «Чужо-земна балада» (1963), «Вибрані оповідання» (1969), повістей: «Таке багате весілля» (1966), «Будеш королем, будеш катом» (1969) та багатьох поетичних книжок.

СТАВОК

Війна вже одійшла за наші околиці. Дунайцем спливли роздуті трупи коней. З навколишніх полів і луків вже поприбирали ящики з картечню, розбиті гармати, військові вози та брезентові палатки. Зараз усе село ходило в брезентових мундирах напіввійськового фасону. І я теж носив таке вбрання. Воно було страшенно незручне. Коли швидко йдеш, здається, одяг той лишається позаду, ніби важка тінь. Однак перед діагоналевим він мав ту перевагу, що не так швидко дерся.

Саме в такому брезентовому мундирі я сидів навпочіпки біля криниці й вирізував зі шматка сирої кінської шкіри ремінці для ціпів, коли поміж соняшників і кущів виткої квасолі промайнула знайома постать, давно не бачена, але близька й рідна, бо завжди жила в моїй пам'яті. Я відчув, як десь у мені озивається весняна зозулька. Вигорілі від спеки поля чудесно зеленіли, обмиті дощем, а в глибині саду немовби водночас заспівало кільканадцять іволг. Перш ніж я підхопився із землі, я вже був певний, що це повертається з війни мій батько.

Однак я не підхопився із землі. Тут же перед нашим домом був глинястий ставок, подібний до величезної миски, наповненої чистою, відстояною в небі і в сонці водою. Скільки б разів я не проходив повз той став, мені все здавалось, що я бачу в ньому батька, який іде на війну. Він ішов по піщаному дну ставка з невеличким клунком за плечима. Порушений на дні ставка пісок засипав сліди батька. Пісок той піднімався все вище. Був уже під поверхнею ставу, подібний до золотої хмари. До тої хмари входив мій батько.

Ще мить — і я уявив собі, що це мій батько виходить із ставу, одягнений в золоту хмарку, в яку увійшов місяць тому. Я хотів до нього бігти. Мені навіть здалося, що я вже біжу до батька. Я відчував, як повз мене пролітає повітря, подібне до розігрітого піску. Проте я все ще сидів. Я не поворухнувся б, мабуть, і тоді, якби мені хтось щосили дав по потилиці.

Кілька разів до найдрібніших деталей я уявляв мою зустріч із батьком, що вертався; отже, я був переконаний, що вже давно йду поряд з ним, несучи його речовий мішок і, щохвилини позираючи на його худе обличчя, спотикаюсь об зарослі травою кротячі горбки. А потім батько, поклавши долоню мені на шию, вів мене до нашого дому з війни, на якій я був разом з ним. То неправда, що я лишився вдома. Я йшов разом з ним через усі згір'я Карпат, ніс йому багнет, вкладав до його юхтових чобіт м'які устілки, прав у Сані його онучі й сушив їх на кущах верболозу. А він переносив мене через потоки, де вода сягала мені підборіддя, крізь згарища й руїни, крізь зарослі лободою й кропивою сади. І оце зараз ми обоє поверталися додому.

Ми йшли дном ставу, що пахнув свіжим сіном, дубовою діжкою, повною гнічених слив, і смолою, яка плавилась на стружковім вогні. На дно ставу з нас струмував пісок, з нашої шкіри, просякнутої запахом коней, пороху і недокурків, стікав піт. Ми прямували до соняшників, що виднілися в прогалині між нашим домом і садом. За тими соняшниками був Дунаєць. В ньому ми купалися протягом усього літа. Купалися ми й тоді, коли прийшов листоноша з тим папірцем і просто з води викликав батька...

Я не рухався з місця. Підбіг до батька, лише коли він гукнув мене. Він узяв мене на вільне від мішка плече, і так ми обоє увійшли до хати.

А мати, сама не своя від радості, стояла біля кухні. Вона дивилася на батька так, ніби він щойно вийшов з її ранкового сну. Але батько підійшов до неї, узяв з її рук ополоник і поцілував її в уста. Лише тоді мати заплакала. Батько її не втішав. Він знав, що мати плаче тільки тоді, коли щаслива. Зняв із плеча мішок і поклав його біля столу. На стіл кинув вийнятий з кишені металевий складаний ніжик і пачку махорки. Однак він не сів на своє улюблене місце біля вікна. Сів на стілець, що стояв посеред хати, проти дверей. Очевидно, хотів одразу, не повертаючи голови, побачити інших дітей. Мої сестри і молодший брат мали повернутися з-над Дунайця, де вони рвали траву для худоби.

Батько сидів непорушно. Він, мабуть, не довіряв мені й матері, що всі його діти лишилися живі: не утонули в річці, не погоріли, що нікого не переїхав віз. Лише тоді, коли діти уткнулися в його пропахле махоркою й потом вбрання, підвівся зі стільця і дістав з мішка ковбасу і солдатський хліб. Ковбасу і хліб він кравав на шматки металевим складаним ножиком. Ковбаса і хліб мали такий самий запах і смак, як ті, що батько колись привозив з ярмарку. І хоча хвилину тому мені здавалося, що разом з батьком я пройшов усе Прикарпаття, зараз я схильний був вірити, що батько щойно повернувся з містечка. Мені здавалося, що в тому містечку злодії вкрали в батька гроші, торговані за бекон, а він з горя на те, що лишилося, купив нам ковбаси і хліба...

Під вечір до нашої хати почали сходитись сусіди. Вони сідали на лаву, що стояла під стінкою, скручували цигарки з самосаду і мовчки пахкали димом. Мені це здавалося дивним і підозрілим. Адже раніше, коли вони приходили до нас вечорами, наша хата здригалася від їхнього реготу. Видно, батька й справді пограбовано, якщо вони мовчанням зустріли його повернення.

Коли сусіди пішли, батько попросив матір, щоб вона приготувала купіль. Однак виявилось, що в нашому домі немає ані відра, ані якоїсь іншої посудини для води. Все позабирали солдати, що проходили нашим селом. Не лишилося нічого іншого, як піти і викупатись у найближчому ставку. Щоправда, вже стояла осінь, але вода, нагріта за день сонцем, ще не охолола. Про всяк випадок мати взяла принесену батьком військову ковдру, і ми пішли з ним до ставу.

Була прозора, визолочена дозріваючими соняшниками ніч. Піщане дно ставка, удень ніби вистелене вибіленим льоном, зараз було темне. Батько швидко роздягнувся і обережно зайшов у воду. Ішов просто на північну зірку, що мерехтіла посеред ставу. Під тією зіркою батько почав купатись. Він бризкався, бив ногами по воді і пірнав аж до піщаного дна. Північна зірка розбризкувалась, зникала десь у піску. Коли батько вискакував із води і починав митись, зірка гоїдалась у нього під рукою. А над ним, над його головою, стояла справжня нерухома зірка.

Коли батько вийшов зі ставу, шкіра в нього зморщилася й позеленіла від холоду, мов зимове яблуко. Ми накинули на нього військову ковдру, і батько підтюпцем побіг додому. Він упірнув під перину, і ми й незчулись, як погано замазані шибки задримали від його хрюпіння.

Минуло кілька днів. Майже щодня поверталися з війни наші сусіди. Потім уже ніхто не повертався, хоча в деяких хатах двері були відчинені навіть уночі. Дні коротшали. Вночі на землі з'являлася зірчаста паморозь. То була пора, коли випасали на стернях та на конюшиній отаві худющих, мов драбини, коней. Разом з однолітками я під вечір виїжджав на нашій шкапі у поле, а повертався десь за північ. На пасовищі, збившись до купи, ми розповідали про всякі страхи: про білого пса, що смердів сіркою, про ялинку, що скакала з лісу на курячій ніжці, про сліпого коня, що ходив по гребені хати.

Якось уночі, коли я повертався з випасу додому трохи раніше, бо вдарив сильний приморозок, я раптом побачив, що зі ставу поодиначі, в повному бойовому спорядженні, виходять солдати. Ті, що вже вийшли з води, прямували до нашого саду, де шикувалися парадним строєм по чотири. Останній вийшов, брязкаючи шаблею, маленький офіцер. Він став на чолі колони, що вишикувалась в садку, вийняв з піхов шаблю, підняв її над головою, і солдати мовчки парадним кроком рушили в залитий місячним сяйвом осиковий гайок. Я ще бачив, як вони виходили з гайка і звертали на дорогу. На повороті дороги ще раз блиснула офіцерська шабля. За хвилину всю колону поглинув морок. Враз осадивши коня, я завмер. Я протирав очі, і ніяк не міг отямитися. Нарешті вирішив, що я на мить задрімав з утоми, а солдати, що виходили зі ставу, були сонним видовом. Заспокоєний таким поясненням, я під'їхав до стайні, зіліз із коня, завів його за пергородку, прив'язав до жолоба, вийняв вудила, кинув за драбину оберемок сіна і пішов спати. Я відразу ж заснув, не думаючи більше про щойно бачене. Наступного дня я нікому не розповів про те, що бачив минулої ночі. Я боявся, що і батько, і товариші піднімуть мене на сміх.

Але коли увечері я мусив знову їхати на випас, моє серце сповнилося страхом. Я вже не відсувався від багаття, коли мої друзі розповідали про нічні примари. Я щільніше, ніж попередньої ночі, вку-

тався у ковдру, щоб не чути совиного крику над нами, шелесту польових мишей у висохлій траві і далекого собачого виття. Коли ми поверталися з випасу додому, я попросив сина наших найближчих сусідів їхати разом зі мною. Він погодився, хоча до того повертався додому іншою дорогою.

Під'їжджаючи до нашого дому, я відчув ще більшу тривогу. Та ось крізь просвіт між вербами я побачив, як зі ставу виїжджають улани на білих конях. Наші коні, вчувши знайомий дух, раптом зупинилися, а мій товариш, прокинувшись з дрімоти, глянув у просвіт між вербами і скрикнув од подиву. Тепер обоє ми дивилися на вершників. Вони виїздили зі ставу поодиноці. Спочатку над водою показувалася кінська голова, потім уланський спис із прапорцем, конфедератка і, нарешті, весь улан з конем. Так само, як минулої ночі піхота, улани в'їжджали до нашого саду і ставали четвірками. Останнім зі ставу, як і тоді, виїхав офіцер, він сидів на буланому коні. Офіцер став на чолі ескадрону, що вишикувався понад садом. Він вийняв шаблю. Улани опустили списи і спочатку кроком, потім риссю почали від'їжджати тією самою дорогою, якою минулої ночі відійшла піхота. Коли ніч поглинула скрип попруг і сідел, тихе кінське хропіння, блиск списів та офіцерської шаблі, ми з товаришем презирнулися й галопом помчали додому.

Наступного дня я розповів батькові про те, що бачив. Батько мого товариша теж уже знав про незвичайну подію, бо прийшов до нас. Сусіда з моїм батьком пішли до сусідньої хати, а коли повернулися, то, сміючись, заборонили мені будь-кому говорити про те, що я бачив минулими ночами.

Коли сусіда пішов, батько заборонив мені виїжджати на випас. Я зрадив цьому, хоча мене й тягло до однолітків. Я хотів похвалитися перед ними незвичайною новиною. Однак довелося сидіти й чекати, що з того всього вийде.

Настав вечір. Брат і сестри пішли спати. Я теж ліг під баранячою шкірою на піл, збитий нашвидкуруч за пічкою. Я тільки удавав, що сплю. Батько сидів біля газової лампи і різав бритвою товсте тютюнове листя. Час від часу він виглядав у вікно, що виходило прямо на ставок. Десь опівночі я побачив, що батько зірвався зі стільця, схопив з кілка капелюха і вилетів на ганок. Я підбіг до вікна, що виходило на ставок. Зі ставу, як і першої ночі, виходили поодинокі солдати. Коли на березі зупинився офіцер у високих чоботях і почав витягати шаблю, я почув, як батько вигукнув: «Пароль!» Офіцер вражено обернувся до батька й відповів «Берлін!» Я бачив, як батько віддав честь. Офіцер виструнчився й підняв шаблю на рівні уст, притискаючи її рукоятку до живота. За хвилину він стояв так над ставом, потім парадним кроком попрямував до верб, до солдатів, що вишикувались понад білим від паморозі садом. Цього разу колона піхоти відходила від нашого саду з піснею: «Коли люд до бою». А батько ще довго, хоча співу вже давно не було чути, стояв на ганку. Повернувся до хати лише тоді, коли собака, прокинувшись у будці, почав голосно вити.

Ще не розвиднилося, як батько зірвався з ліжка й пішов до сусіди. Вже минув і полудень, а він все не повертався. Повернувся тільки надвечір разом із сусідою. Обоє сиділи біля вікна, що виходило на став, крутили цигарки й мовчали. В хаті панувала тиша. Мати з дітьми давно вже спали. Час від часу моя молодша сестра перевер-

талася навзнак, і тоді я чув, як посвистує розбуджений в її горлі корольок.

Десь опівночі батько з сусідою враз зірвалися зі стільців. Очевидно, вони вже приготувались до появи солдатів, бо сиділи весь час в капелюхах. Вибігли на ганок. Я зіскочив з печі. Зі ставу виїжджали на конях улани. Цього разу наш сусіда, кавалерист, крикнув: «Пароль!» Офіцер, що виїжджав зі ставу, здригнувся, повернувся в сідлі й загорлав. «Somosierra!» Я бачив, як наш сусіда підніс два пальці до капелюха. Офіцер вийняв шаблю і відкозиряв. Потім від'їхав до своїх уланів, що вишикувалися попід садом. Пролунала команда, і улани рушили, співаючи.

Та ось затих тупіт копит, рипіння сідел, погасли відблиски світла на списах уланів, а батько з сусідою все стояли на ганку й крутили цигарки. Розійшлися по домівках вони десь під ранок.

Минуло кілька днів і виявилось, що солдати виходять зі ставу непарними ночами, а улани — парними. Виїжджали ж і виходили регулярно опівночі у вище описаному порядку. Минув якийсь час, і про цю дивовижу вже знало мало не все село. Тепер у нашій хаті весь час товклися люди, обговорюючи всі ті неймовірні події. Ми з батьком здогадувались про причини цього незвичайного явища, проте не наважувались комусь розповісти про нічне купання у ставку. Ми були певні, що причина всього саме в цьому. Просто батько змив із себе всі воєнні образи, які осіли на ньому під час війни. А вони там на дні позбиралися в ті компанії і посунули зі ставу.

А наші сусіди з дедалі більшим запалом сперечалися, хто кращі: піхотинці, що мали пароль «Берлін», чи улани з паролем «Somosierra». За два місяці дійшло до того, що частина наших сусідів приходила тільки в непарні ночі, а частина — в парні. Ці суперечки, спершу невинні, розпалювалися все дужче, втягаючи в свою орбіту навіть підлітків. Прихильники уланів приходили до ставу брати воду в парні дні, а прихильники піхоти — в непарні. Пили ту воду, очищену морозом і снігом, з побожністю, перед тим перехрестившись. Давали її пити також дітям. Коли ж син нашого сусіди з дитячої цікавості напився у нас води, набраної в непарний день, то дістав од батька прочухана й відразу мусив іти до сповіді.

Та якось удень німці оточили нашу хату. Виявилось, що хтось виказав батька. Німці влетіли до нашої хати, верещали, щоб їм показали став, де ховаються лицарі. А сніг, що падав увесь тиждень, зрівняв усе навколо, засипав невисокі пагорби, кущі верболазу, і тепер аж до лісу тяглася біла рівнина. На щастя, батька не було вдома. Він саме поїхав до лісу по дрова. Німці побили мою матір, вигнали нас до саду, облили хату бензином і підпалили. Потім зігнали з усього села людей, наказали рубати лід у ставку і заходилися кидати туди в'язки гранат.

А коли німці поїхали, коли на селі трохи заспокоїлось, виявилось, що ночами то один то другий бачив солдатів, що кричали «Берлін!», і уланів, що кричали «Somosierra». Але то вже не були солдати зі ставу.

Переклала Євдокія БРИНЦЕВА

ЯН ПАРАНДОВСЬКИЙ

Ян Парандовський (нар. 1895 р.) — прозаїк і есеїст, дослідник і популяризатор античного мистецтва. Автор книжок: «Міфологія» (1924), «Троянська війна» (1930), «Небо у вогнях» (1935), «Дві весни» (1946), «Алхімія слова» (1951), «Петрарка» (1954), «Повернення до життя» (1961), «Акація» (1967) та ін.

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

Просто з вулиці у вікно можна оглянути всю кімнату. На одній стіні висить килимок, а під ним — полиці з книжками: Гомер, Вергілій, Гораций, Ціцерон, давні вихователі людства. На інших стінах — кілька гравюр без оправ, у кутку — невеличкий гіпсовий амур. Посередині стоїть дерев'яний стіл, при ньому плетене крісло; стіл закиданий книгами, брошурами, паперами, мабуть, під ними має бути й чорнильниця, домислюємо її, глянувши на біле розчміхане гусяче перо, подібне до того, що його тримає веселий бронзовий чоловік, присівши на постаменті під деревами бульвару Сен-Жермен.

— Тут живе Дідро.

Хоча нема вже ані тієї кімнати, ані навіть будинку, хоч і показую вам вікно, що розчиняється нині в уяві, я вимовляю ці слова не менш схвильовано, ніж їх проказували люди, котрі колись спирали руки на справжній карниз, зазирали всередину і квапливо пригинали голови, почувши, що там відсувають крісло. Декому щастило побачити ще кремезну постать в старому халаті або високочолі обличчя із жвавими очима; проте найчастіше бачили спину, зігнуту над столом. В глибині помешкання були завішені порт'єрою двері.

— Коли б не почув, що хтось стукає, боюся відчиняти, — казав Дідро.

Він боявся відчиняти двері в те XVIII століття, в якому жив і яке було сповнене всілякими небезпеками. Але 24 липня 1749 року двері самі відчинилися, і хвилиною пізніше вулиця Мофіта стала свідком такої сцени. У фіякрі поряд з комісаром поліції сидить Дідро. Підбігає хлопчик з друкарні й простягає йому згорток коректури. Один з супутників комісара відштовхує руку Дідро і проганяє хлопця. Мадам Дідро, яка нічого про весь інцидент не знала, випадково підходить до вікна, скрикує і неприємно.

Фіакр відвіз Дідро до в'язниці Венсен, у якій філософ просидів чотири місяці і звідки надихнув Жан-Жака Руссо виступити на захист

первісної простоти людського суспільства, яких не торкнулася цивілізація.

Дідро поглузував з однієї впливової дами. Та поскаржилася міністрові, міністр дав наказ про арешт, і треба було вже втручатися іншим достойним особам, щоб філософ зміг нарешті зробити коректуру, яку від нього так брутально відібрав того липневого дня поліцейський.

То була коректура «Енциклопедії», яку Дідро почав, власне, видавати. Нечистий намовив його внести до першого тому слова, що так ушпигнули мадам де Сен-Мер. Йшлося про три чи чотири слова, які, здавалося б, так само важко відшукати серед кількох сот густо вкритих текстом сторінок, як і зернину піску на майдані. Можете уявити, отже, як пильно читали колись книги, навіть грубізні та важезні. Не буде перебільшенням сказати, що «Енциклопедія» Дідро мала успіх сенсаційної повісті. Багатотомне дороге видання відразу зібрало чотири тисячі передплатників, і цю цифру треба багатократно перемножити, щоб визначити бодай приблизно, скільки читачів зацікавилася «Енциклопедією». Люди буквально вихоплювали її з рук, позичали одне одному.

Тепер енциклопедії живуть в наших помешканнях якимось приспаним життям: ми будимо їх зненацька, коли нам потрібно значення того чи іншого слова, або хочемо знайти якусь назву, пригадати забуту дату; і оця їх послужливість викликає у нас довіру й повагу до них. Проте ніяке сердечне почуття не єднає нас з тими безіменними порадиниками. Ми ніколи не знаємо, хто до нас промовляє, хто допомагає нашій пам'яті, хто відкриває нам поняття, про існування яких ми навіть не здогадувалися,— не знаємо і не клопочемося цим. Ми просто спілкуємося з безіменним голосом ерудита, скоріше з відлунням того голосу, бо усі ці премудрощі є тільки далеким повторенням того, що багато видатних людей відкрили й сформулювали в процесі своєї праці.

«Енциклопедія» Дідро з вигляду була подібна до сьогоднішніх. Вона мала таку ж назву й була укладена також за алфавітом. Однак була живою істотою, мала душу. В ній жила і промовляла схвилювана душа Дідро. В кожному рядку «Енциклопедії» відчувалася чарівна присутність автора. Якщо йшлося про певну страву, то любовно, із знанням справи викладалися всі особливості її приготування, подавалися всі присмачки до неї, і ми бачили Дідро-гурмана, Дідро-ласуна, що втішався думкою про паруючу тарілку. Розповідаючи про якісь ремесла, він уже поставав у нашій уяві десь біля верстата, по коліна в стружці, із саженою на лиці — від подиху плавильних печей, — і вражала його прекрасна людська допитливість, схиляння перед витворами мозолястих і вправних рук; коли йшлося про назви вулиць, вдалині немовби виднілася його кремезна постать, що похитувалася з кожним кроком, і ніби чувся його голос, звернений до перехожих,— доброзичливий і привітний.

— Обійміть мене! Нехай порядна людина обійме порядну людину. Я — Дідро! — так привітав він на вулиці пана Дюбіка, якого вперше бачив. І в такий спосіб ставав приятелем багатьох, бувши, по суті, приятелем всіх людей.

Голос Дідро звучав з кожного аркуша, з усіма відтінками: від крику радості аж до зойку болю. Соціальні хвороби і кривди, здобутки людської мислі чи благородні вчинки, злочин чи несправедли-

вість долі, краса землі або чарівність мистецького витвору,—все це, часто-густо примхою абетки занесене на одну сторінку, викликало в нього плач, обурення, гнів або захват. Він був невтомним глашатаєм турбот і злетів людськості. У поняття «бог», «людина», «король», «право» Дідро вкладав всю свою віру в світ, в майбутнє, у поступ, у досконалість; зрештою, він обходився без цих гучних висловів, йому вистачало скромних прикметників, непомітних прислівників, щоб, пояснюючи подібні слова, додати їм, у формі граматичних прикладів, кілька речень, що звучали, як гасло.

Про «Енциклопедію» заговорили знову, коли королівський уряд зрозумів, що це небезпечна книга. Йшлося вже не про жарт, який зачепив одну з придворних красунь. «Його королівська величність констатує,—проголошувалося в декреті про заборону дальшого друкування «Енциклопедії»,—що в двох томах помічено намагання провести думки, які спонукають до повалення королівської влади, до бунтарства, а також у словах незрозумілих і двозначних можна знайти зіпсутість і атеїзм».

Ім'я короля було згадано в декреті задля форми. Веселий і безжурний Людовік XV був одним з небагатьох людей, що не читали «Енциклопедії». Він навіть не знав про її існування. Тому згодом спробували увести його в суть справи. Така нагода випала на полюванні. Розмову спритно перевели на порох. Ніхто не знав, з чого він складається і як виготовляється. Монархові стало прикро, що він королює в такому неосвіченому віці. Тоді принесли «Енциклопедію». Король знайшов у ній докладні відомості про порох, потім про рушниці, далі про різну звірину, надібав на статтю про королівський уряд і вперше у житті з подивом дізнався про права, привілеї і обов'язки своєї влади. Заборона була скасована.

Друкування «Енциклопедії» могло продовжуватися, але треба було мати терплячість Дідро, його силу волі, його оптимізм, щоб долати щораз нові підступи, інтриги, переслідування цензури. Все це забрало двадцять один з найкращих років життя, і тільки 1772 року комплект з двадцяти восьми томів був готовий.

Дідро не був самотнім у своїй праці. Йому допомагали найпередовіші уми того часу. Філософ і математик д'Аламбер написав чудовий вступ до всього видання і дав тлумачення багатьох понять, проте через якийсь час відступив перед утисками цензури й обмежився своєю математикою. Жан-Жак Руссо, якому випав для опрацювання скромний і невинний розділ музики, перейшов пізніше до занять філософією. Гольбах і Гельвецій розповідали про природу та її загадки, і навіть Вольтер, ідол століття, скористався з нагоди, щоб своїм гострим пером боротись за свободу переконань і справедливості.

Спільна праця так тісно поєднала цих людей, що вони залишилися близькими назавжди. І досі ми звемо їх енциклопедистами, маючи на увазі під цією назвою певний інтелектуальний поступ, який приніс людству велику користь. Адже «Енциклопедія» та стала великою кузницею ідей. Вона охоплювала все, найбуденнішим словам давала певною мірою нове життя. Том за томом будили свідомість людства. Виникали дискусії, суперечки, окремі замітки викликали відгос в книжках, брошурах і листах; довкола «Енциклопедії» утворився вир благодійного неспокою. В найменш приступні змінам галузі життя й науки були внесені свіжі погляди, які впливали надихаюче.

Сумління людей сколихнула картина безлічі кривд, що їх ніс народів старий устрій абсолютистського королівства. Світові, що досі цікавився лише облудною вишуканістю придворного життя, показано світ тяжкої щоденної праці. Людська особистість звільнялася від тієї незрілості, в якій тримав її суспільний лад, що спирався на нерівність та ієрархію. Ширилася, ставала доступною для багатьох освіта; було усунуто величезний розрив між духовним світом вченого і звичайної людини.

Треба визнати, що королівська влада мала причини на підозрі й недовір'я. «Енциклопедія» була революційним твором. Із гідним подиву умінням в ній здійснювалася контрабанда ідей, з гідною подиву тонкою винахідливістю найбезневинніші слова сповнювалися думками, здатними потрясти трон монарха.

Офіційні кола відчували в оманливих вогниках подих близької пожежі і запах згарищ.

Друкування останніх сторінок «Енциклопедії» мало не збіглося з першими пострілами революції. Але Дідро вже їх не почув, він помер 1784 року.

Як Одиссей, який доплив до Ітаки на чужому кораблі, а у власний дім увійшов в лахмітті злидаря, так Дідро після двадцяти років нелюдської праці, прославивши свою країну і свою епоху, буквально озолотивши свого видавця, сам опинився в нужденному становищі. Навіть бібліотека, вірна союзниця в його житті, не належала більше йому; він був тільки її позитивним охоронцем. Бібліотеку купила цариця Катерина й призначила Дідро щорічну пенсію.

Переклав Анатолій ГЛУШАК

ТАДЕУШ РУЖЕВИЧ

Тадеуш Ружевич (нар. 1921) — поет, драматург, прозаїк, есеїст. Автор збірок оповідань: «Опало листя з дерев» (1955), «Перерваний іспит» (1960), «Екскурсія до музею» (1966), «Смерть у старих декораціях» (1970), численних поетичних книжок.

В А З А

— Ми — одне ціле. Моя рука — це твоя рука, моє око — твоє око. Ти відчуваєш це? Я починаю вірити: чоловік і жінка — то щось єдине.

— Ми нічого не знаємо одне про одного.

— Я розказав тобі все. Життя не таке вже й багате на незвичайні події. Про війну розповідати не буду. Це справді не цікаво.

— Про себе, тільки про себе.

— Про себе? Добре, розкажу тобі найстрашніше. Більше ніколи в своєму житті я не відчував такого страху, такої спокуси і такої тривоги. Досі пам'ятаю все до найменших подробиць.

Мені минуло тоді вісім років. Вдома у нас було мало гарних речей. На столі у кімнаті стояла гарматна гільза. Це була єдина чудова річ. Протягом багатьох років.

— Гільза?

— Ми називали її гільзою. Вона була мідна і завжди начищена до блиску. Внизу мала круглий капсуль із заглибиною від удару. Снаряд вибухнув ще за першої світової війни. Під час другої вже не робили гільз із кольорових металів. Раніше країни могли собі дозволити таку розкіш, зрештою, тоді ще не винайшли дешевого сплаву, який міг би замінити латунь. Я завжди плував латунь із міддю. Монети ми називаємо «мідяками», хоч насправді вони зроблені з латуні чи бронзи.

Взимку в гільзі стояли квіти з цигаркового паперу. Після війни було важко. В хаті — нестатки. Мабуть, минуло років десять, поки мама купила чимале овальне дзеркало. А доти ми користувалися невеличким квадратним люстерком. Воно висіло в кухні. У кімнату ніколи не заглядало сонце. Там завжди було напівтемно. Вже не пригадую тих дерев — перед вікнами росли дерева.

Увечері мати, бувало, штопала панчохи й шкарпетки. Інколи, дуже рідко, батько сідав почитати газету. На столі світилася газова лам-

па. Біля стола було видно, а по закутках стояли сутінки. На стінах ворушилися тіні. Величезні руки, голови...

Одного дня відчиняю двері й бачу на столі вазу, схожу на велике яйце. Гільзи не помітив, мабуть, її вже не було. Я підійшов до столу і втупив очі у вазу. Вона була біла, сповнена світлом і майже прозора. А черевце мала товсте, блискуче. Я простяг до неї руки, та, почувши материні кроки, одсмикнув. Усміхаючись, мати спитала: «Тепер у нас гарно, правда? Тільки не займай її, не торкайся: це ваза з порцеляни. Дуже дорога. Певно, батько буде гніватися, що я купила її. Але тепер в кімнаті краще». — «А що в ній буде? Квіти?» — питаю. — «Ні, — сказала мати, — вона не для квітів». — «А для чого?» — «Ні для чого. Вона сама по собі гарна. Має таку чудову форму, що вже сама є прикрасою. Тільки дуже прошу тебе, не займай!» — сказала мати і вийшла. А я стояв і дивився на порцелянову вазу. Це була перша гарна річ у нашій хаті. Вона ні для чого не була потрібна і мала свою, відмінну від інших речей, форму. Звичайно, в нас були стільці, столи, горщики, тарілки, ложки, відра, люстро, годинник, праска, м'ясорубка... Але всі ці речі мали певне призначення. Навіть гільза була колись артилерійським снарядом. А ця прекрасна ваза з порцеляни не знадобиться ні для чого і ніколи не була чимсь іншим. Власне, не була вона й вазою, бо в неї не можна було налити води чи поставити квіти. Вона сама була чудова, без квітів. І з'явилася в нашій хаті якось несподівано. Мати ніколи не казала, що має намір купити вазу. Про люстро чи про новий стіл говорилося місяцями, мовляв, треба купити, але нема грошей. А ваза з'явилася, немов яйце, підкинута якимось невідомим птахом... У нашій хаті все було квадратне, прямокутне, гранчасте.

Якось я залишився вдома сам. Стояв біля стола й дивився на вазу. Потім простяг руку й доторкнувся до неї пальцями: холодна. А в кімнаті було тепло. Найкраще пригадую світло і вазу. Світло в кімнаті було таке, як у густій кроні великого дерева. Вологе, наче в колодязі, зеленкувате й плинне: здавалося, що по стінах стікає вода. В центрі цього світла стояла ваза. Я легенько торкнувся її пальцями. Ніжно погладив холодну поверхню. Поклав на неї долоню і відчув опуклість. Коли я потримав так руку довше, то відчув, що поверхня вази нагрівається. Вона стала теплою. Я одірвав руку від вази й пішов у кухню, де під столом у коробці були заховані мої олов'яні солдатики. Почав шикувати їх у шеренги, але мене це чомусь не тішило. Я кинув своє військо у коробку і повернувся до кімнати. Припав вухом до вази й легенько постукав. Потім ще раз. Я вже не був сам у кімнаті. Раніше бував сам, а тепер — з вазою, чужою в нашій хаті. Вона прикрашала кімнату, але ні для чого не була потрібна. Всі речі, шмаття, образи були зв'язані між собою і з нами невидимими нитками. Наче жилами, по яких тече кров. А ваза була сама по собі. Відірвана від усього.

Чи справді була вона чудова? Тепер не знаю. Але й тоді не здавалася мені гарною. Вона була для мене таємничою й чужою. Чимось не з нашої хати. І викликала в мене почуття, подібне до того, яке відчуває дикун, поклоняючись ідоліві — чудовій фігурці, що впала з неба. Але, мабуть, ваза і справді була гарна, бо я пригадую обличчя матері, коли вона говорила: «Яка чудова ваза, правда?» А в розмові з батьком того самого дня мати сказала: «Краща, ніж найпрекрасніші меблі».

Минуло кілька тижнів. Настала зима. У залізній трубці з ранку до ночі горів торф. Калюжі вкрилися льодяними шибками. У ці шибки ми гатили каменюками або підкованим закаблуком. Лід тріскався, і на його поверхні наче розсипалося біле волосся. Під нашими копитами він хрустко ламався. Кільця води розходилися під шибкою, як у скляній трубці ватерпаса. Якось у мене заболіло горло, і я не пішов до школи. Я лежав у ліжку і читав «Муху» — таке гумористичне видання, що друкувалося на рожевому папері. Не на рожевому, але наче з рожевим відтінком. Я гортав «Муху», та «очима своєї душі» бачив вазу. Вона стояла на столі — чужа й досконала. Хоч удома не було нікого, я підходив до неї навшпиньки, обережно, помаленьку. Врешті підкрався до вази, що стояла у тиші, як у ваті, й смикнув за скатертину — ваза здригнулася. Тоді я потяг сильніше. Вона загойдалася й перекинулася. На столі лежали газети. Вона трохи покотилася й зупинилася на краю стола. Всередині блиснуло голубе світло. Я вже знав, що буде далі. Дуже боявся, навіть почав молитися. Але щось мене спокушало, і я знову потяг скатертину. Я не хотів цього. І міг ще в останню мить схопити вазу, бо вона покрутилася на місці і якось дуже повільно впала на підлогу. Вона справді падала повільно, і я міг її схопити. Але «чорт» притримав мої руки.

Тепер я також сміюся. Це тільки тоді, один раз, «чорт» спокусив мене. Потім я вже завжди «грішив» сам.

Переклала Ганна ЗАЄЦЬ

КАЗИМЕЖ ТРУХАНОВСЬКИЙ

Казімеж Трухановський (нар. 1904 р.) — письменник, перекладач з російської та інших слов'янських мов, автор романів та повістей: «Дорога до неба» (1957), «Отрувні криниці» (1957), «Пекло не знає сну» (1967), трилогія «Божі млини» (1961—1965), збірок оповідань «Нічна ораторія» (1957), «Чудова коса Вереніки» (1959) та ін.

КІСЕЛІНСЬКИЙ ЛІС

Поїзд зупинився на маленькій станції тільки на мить. Ледве я вийшов, як він рушив далі, тягнучи за собою смугу чорного диму.

Я розглянувся: невеличкий брукований майданчик біля станції, посередині — кілька поганеньких, сірих і сумних ясенів, далі — відкрита місцевість, теж сіра, вимита дощами і випалена сонцем, яке саме засліпило мене так, що, крім цієї сірості, я більше нічого не бачив.

За кілька кроків від цього майданчика на осонні стояв селянський віз, запряжений парою гнідих конячок, маленьких, низьких і сухоребрих, з роздутими животами. Опустивши голови майже до землі, вони форкали у рядняний мішок, довгими хвостами відганяли мух та гедзів, нервово пересмикували шкірою в тому місці, де кінчається грива і стирчить жмуток короткого волосся, наче тільки для того, щоб сільські хлопці, їдучи без сідла до водопою або на пасовисько, мали за що триматися. Але мух нічого не брало, і вони в'їдалися ще несамовитіше. Візник з батогом у руці стояв поруч, дивлячись на поїзд, що зникав удалині. Він глянув на мене через плече, якимось нерішуче повернувся, але поїзд, що віддалявся, мовби зачарував його, і він знову втупився поглядом у далечінь.

Я теж подивився туди: поїзд, що саме виїхав на плоскогір'я, вже не тягнув дим за собою, а стріляв ним вертикально вгору, і виглядало це так, наче паровоз величезним плюмажем змитає плісняву і попіл, що затягли небо тоненькою пеленою.

Відірвавши погляд від поїзда, я уважніше роздивився навколо. Це була не тільки цікавість, — я хотів переконатися, що вийшов справді там, де треба. Проте тут-таки згадав, що приїхав сюди вперше і, о жє, просто не міг побачити щось знайоме.

Все навколо, як мені здалося, виглядало якимось безнадійно. Я не побачив жодної барвистої плями в цьому сумному пейзажі — ні хати, ні дерева: переді мною була спопеліла земля, а над нею спо-

пеліле безхмарне небо; жовта земля і жовте небо — куди не ки-
неш оком. Десь, колись я вже бачив такий безнадійно сумний крає-
вид, тільки зараз не міг згадати, де і коли це було.

Я глянув праворуч, на північний схід, і тільки тоді відчув полег-
кість: на відстані кількох, а може й десятки кілометрів (в миготли-
вому і паркому повітрі важко було визначити відстань), я помітив
синю смугу лісу. Вона то вимальовувалася досить чітко, то ставала
ледь помітною або зникала зовсім, щоб потім виринути знову. Я
подумав, що це і є Кіселінський ліс, але помилився.

Я таки втомився, і змучила мене не так подорож, як одноманіт-
ний пейзаж, що довго миготів за вікнами вагона; навіть коли я поба-
чив ліс, настрої у мене не покращав, тим більше, що візник видався
мені нерозторопний, коні заморені, в'язанка соломи служила мені за
сидіння, а все це разом не передвіщало приємної і цікавої подоро-
жі, яка б збагатила мої враження і подорожні пережиття. Я підій-
шов до візника, який вже дивився не на поїзд, а на мене, посміха-
ючись, як до старого знайомого, і запитав його, чи він буває не з
Кіселіна.

Запитання було зайвим, бо я відразу зрозумів, що він з Кіселі-
на, що приїхав сюди задля мене, адже більше ніхто з поїзда не ви-
сідав, а, крім нього, на станції я нікого не бачив.

Селянин, дивлячись на мене маленькими очима, відповів протяж-
но:

— Еге ж, з Кіселіна... Я вас одразу впізнав, але людина тут не
часто бачить поїзд, тож я й стояв, ловив гав. — І, не чекаючи, що я
казатиму ще, підбіг до воза й заходився лаштувати сидіння, вкри-
ваючи його домотканим килимком. Дбайливо підгортаючи його з
усіх боків, додав:

— Зараз їдемо, ось тільки вашу валізку прилаштую і одразу
рушаємо. Вистоялися мої коники, вистоялися! Я приїхав до першого
поїзда, а ви тільки зараз...

— Але ж я писав, що приїду саме цим поїздом, — відповів я
вже трохи роздратовано. — Зовсім не потрібно було приїжджати до
першого поїзда.

— Так, так, здається, ви писали, але я подумав собі: поїду вно-
чі, може, мухи не так мучитимуть коней. Жаль тварин! А крім того,
з тими поїздами ніколи не знаєш...

— О, щодо цього можна було не сумніватися! — заперечив я
поблажливо. — Поїзди наші, слава богу, курсують з точністю до
хвилини.

— Так воно так, але завжди краще прибути вчасно, — стояв на
своєму візник, підводячи на мене очі.

Тільки зараз я міг придивитися до нього уважніше: шкіра зем-
листа, борідка як з конопляного клоччя, тільки очиці гострі й ціка-
ві. Селянин був сином цієї убогої землі, тому дуже добре «впису-
вався» в навколишній похмурий пейзаж.

— Ну що ж, може, воно й так, — відказав я. — Тим більше, що
коники ваші не дуже ситі.

— О, то ви помиляєтеся! — відповів він, зачеплений моїми сло-
вами. — Конячки мої справді не цугові, це так, але й перед цуговими
не спасують!

— Ну, ну!.. — посміхнувся я. — А як же то, цікаво знати?

— Як, як! Я вам кажу, що не спасують, значить, не спасують!

Цугові на наших дорогах не довго потягнуть, а мої будуть іти, як дві струнки. Видно, що на конях ви не знаєтеся, а я тільки гляну — вже бачу, чого кінь вартий.

— Це природно, — сказав я примирливо, — кожна людина мусить знатися на тому, що їй належить.

— Я знаюся навіть на тому, що мені не належить, — хвалькувато озвався він. — Так, так!.. — І за мить додав: — Мої конячки коли розійдуться, так тільки стій і дивуйся, як працюють ногами! Коли один чех, у якого були коні мов леви, — а відомо, що всі чехи мають гарних коней, — хотів мене випередити. І що б ви думали? Не спасували мої гніді! Коли вже йдеться про честь, вони знають, що підводити хазяїна не можна. На вигляд вони не дуже показні, це правда, але скривдити себе не дадуть, і як дійде до діла, то хо, хо! — Він підняв кулак і потряс ним у повітрі.

Оглянувши сидіння, мій візник притис його твердою долонею, після чого, незграбно переставляючи ноги у великих поруділих чоботях, підійшов до коней, одв'язав від дишла мішок, кинув його на віз, поправив гнuzдечки, підтягнув шлеї і сказав:

— Ну, а тепер можна й рушати, бо поки доїдемо... — він не договорив, одним оком зиркнув на небо, скочив на віз — я вже сидів — і, гукнувши: «Вйю, маленькі!», ляснув віжками.

Було близько десятої. З неба нестерпно пекло сонце. Гедзі густо роїлися перед кінськими мордами, опускалися на спину й животи, що ритмічно колихалися, присмоктувалися, мов п'явки, роздуваючись на очах. Той чи другий кінь раз у раз зупинявся й нервово бив копитом, селянин же, не уриваючи розмови зі мною, брав батіг і збивав роздуту від крові комаху.

— От, маєш, — приказував він, махнувши батогом. — Що хотів, те й маєш! Нещастя, та й годі, — він дивився на мене, показуючи рідкі зуби. — Отак і пильнуй весь час, бо інакше на смерть загризуть, всю кров вип'ють... Тому я волію їздити затемна. От хоча б сьогодні! Виїхав з першими півнями. Повітря, — як джерельна вода. Небо таке, що тільки лежати у возі й дивитися на зірки... Здається, так низько, а як же далеко! І скільки їх... Або ж Млечна путь... Коли я дивлюся на зоряне небо, то починають лізти в голову такі думки, що й переказати їх не зміг би... Коники йдуть нога в ногу, нема куди поспішати, а я прив'язу віжки до драбків та й лежу собі. Буває, задрімаю, але однаково все чую, що робиться навкруги... Прокинувся, коли колесо стукне на камені, і роздивлюся собі далі... А світ такий прекрасний, такий прекрасний! Здається, що також спить, але ні, не спить... Десь в долині зарипить деркач, відповідь йому перепілка... Місяць світить... Полям легенький вітрець пролетить, зашумить в житах і стихне... Потім знову... І знову затихне. Там якась пташка озветься, зовсім не так, як удень, відомо ж — ніч... А ти собі їдеш і їдеш... Думок стільки перекрутиться у голові такої ночі, що вдень і за тиждень того не передумаєш... Де там! Хіба ж людина вдень має час на роздуми? Робить, що їй треба зробити, і все!

Якийсь час ми їхали рівниною, потім звернули праворуч, і коні почали видиратися на досить крутий схил. Тепер я міг окинути оком всю панораму, що відкрилася переді мною. Візник повів батогом навкруги й сказав:

— Далеко видно! Не так, як колись.

— Колись! — повторив я. — А як було колись?

— Колись тут був густий ліс. Поїзд рушав зі станції і одразу зникав у лісі, тільки гудки та пахкання. А тепер — дивіться, що від того всього лишилося: пустеля!

— Чи давно був тут ліс?

— Ні, недавно... років тридцять тому вирубали.

— Весь?

— Так, весь. — Візник помовчав. — Як почали вирубати, так не зупинилися, поки всього не вирубали... Сосна сосну валила, а дуби як падали, то в тебе в середині наче щось обривалося...

— А чий то був ліс? — я роздивлявся по цій сумній пустелі.

— Сулимирських. Гарний був ліс! І маєток був гарний! І все пі-ш-ло! Ліси, поля, луки, ставки, фільварки... Кільканадцять тисяч гектарів. Сулимирів теж стояв на цій землі. Подивіться, як біліє на сонці. Он там, там, — він тицьнув батогом ліворуч, але я нічого не побачив, крім тремтливого гарячого повітря. — Добрі гроші брали від громади! В каретах їздили! Самі не знали, що робити з грішми, і раптом все змінилося. Старі Сулимирські померли, одне за одним, старший син застрелився, дві доньки теж померли — невідомо як і коли. Залишився молодший син, Генрік. Почав хазяйнувати. Не маєток, а, можна сказати, ціла невеличка держава... Хазяйнував непогано. Але і його лихо не минуло... А нікого собі був панич — добрий, людяний, нікого не кривдив. Воно ніби нічого такого й не сталося, але видно було, щось почало псуватися... Так інколи буває...

Маєток давав непогані прибутки, каса повна, засіки повні, жити і не вмирати! — Візник плюнув, помахав над кінськими спинами батогом і повів далі: — Та ось мій панич одного дня десь поїхав. Куди — ніхто не знав. Старий управитель маєтку сказав: «Нехай провітриться, молодому це не завадить!» — і взявся хазяйнувати сам. І то непогано... Старий, досвідчений... Не було мого панича, мабуть, з рік. Люди казали, що сидить у Франції, чи там десь... А господарство собі процвітає. А чому б і ні, такий гарний маєток. Це так само, як добра машина, — пустив її, вона й працює! Ну, а пан Генрік через рік приїхав, але не сам. До карети, запряженої четвіркою гнідих з підрізнаними хвостами, сіла висока пані. Може, навіть і вродлива, тільки якась не наша... Балакала до пана Генріка теж не по-нашому, гелготала всю дорогу наче індичка. Їхали і балакали, балакали і їхали. Пані з цікавістю роздивлялася навкруги, а пан Генрік саяв, наче весняне сонечко, і весь час до тієї пані звертався: «Ти ж моя красуне! Ти ж моє чудо!..», а вона до нього «гель-гель-гель-гель» — не по-нашому.

Отак і приїхали до садиби, — вів далі візник. — Пан Генрік виводив нову господиню по палацу, показував сімейні портрети, салони, кімнати — було на що глянути! А вона всміхалася і весь час щось говорила, про щось питала. Потім кудись їздили, робили візити... Діла багато! Ну, нічого дивного, такий маєток, таке багатство!.. Але, мабуть, молодій господині щось не сподобалося в маєтку, бо пан Генрік заходився палац перебудовувати. Восени приїхали до Мало-го Сулимирова архітектори, майстри, скульптори, художники і почали переробляти палац на закордонний манір. Переробляли, оздоблювали, всякі чудеса виробляли! Люди лише головами хитали... Потім почав пан Генрік меблі виписувати з Парижа, картини, фігури з білого каменю, дзеркала. А які дзеркала! Від підлоги аж під стелю...

Через два роки палац був готовий. Кімнати, ото були кімнати! — позолочені, срібні, дзеркальні... Почали з'їжджатися різні гості, ходили, дивувалися, цмокали від захвату язиком. А пан Генрік вже й сам не знав, що робити далі: випишував для господині вбрання — то шовкове, то мереживне; то діаманти, то якісь іще цяцьки. Управитель лише потилицю чухав, бо гроші спливали, як вода. Так і процвиндрили кілька фільварків: Богушево, Богор'я, Нівіски... Потім ліс... Увесь, скільки було. Та все те нічого не дало — пані сумувала, все їй було не миле.

І дивіться: маєток зник, ліс перевели, наче його й зовсім не було, а щастя не знайшли. Все наче між пальцями сплигло... Бо лихо не спить, ой не спить! Господиня почала кудись виїжджати. Сама їздила, а пан Генрік залишався в Сулимирові. А одного разу поїхала пані і вже не повернулася. Казали, що залишилась у Парижі. Хто її там зна, куди поїхала. Пан Генрік вже маєтком не цікавився, їздив лише на полювання до сусідів — то до Доброгостів, то до Розстаїв, то до Калетів. У своїх лісах не міг полювати, бо лісів уже не було. Потім десь зник. Нема його день, нема другий, не прийшов і на третій. Почали ми його шукати. Ставок замерз, ополонки ще не пробивали, значить, не втопився. Шукали по всьому парку, в палаці, але ніде не знайшли. Наче під землю провалився. Лише через кілька днів старший камердинер знайшов пана Генріка: той сидів мертвий у зручному паризькому кріслі в одному з салонів палацу. Салон той називався кришталеvim, бо стіни там були дзеркальні. Паркет був теж наче дзеркало, бо натирали його, як то кажуть, до сьомого поту. Люди потім казали, що пан Генрік заблукав у палаці і вмер з голоду. Може й заблукав, хто його знає!.. У таку дзеркальну залу людина зайде легко, а от вийти звідти не так легко. Як у голові запаморочиться, то можна шукати того виходу хтозна-скільки. Шукай, чоловіче, тих справжніх дверей! Здається, що то двері, а то дзеркало, і тих дверей-віддзеркалень — безліч.

Візник скрушно похитав головою і, враз ляснувши батогом у повітрі, гукнув:

— Гей, маленькі, ану веселіше!

— А що було далі? — запитав я.

— Далі нічого цікавого. Після смерті пана Генріка приїхав до Сулимирова уповноважений господині, такий собі кумедний французик. Інших спадкоємців не було, і весь маєток забрав банк за борги. Потім хотіли його продати, але покупців не знайшлося: приїдуть, оглянуть палац і тікають. Кінець кінцем землю розкупили селяни. Земля — то інша річ! Палац же був знищений під час війни. Стоїть тепер лише одна середня стіна з головним входом... Сходи висять у повітрі...

— А ці землі кому тепер належать? — запитав я, показуючи рукою на пустельний простір з другого боку долини.

— А нікому, — відповів селянин.

— Як то нікому? — здивувався я.

— Банку належать, а це ж однаково: що нікому, — відказав візник.

— Ну, а не пробували ці землі засадити лісом?

— А хто б то робив? Банк, чи що? Шкода вкладати в таке діло гроші. За півсторіччя б не окупилося.

— Чому ж тоді селяни не придбали цього ґрунту під поле?

— Пробували, та нічого з того не вийшло. Земля ця мало родюча, скам'яніла, наче розгнівалася за те, що так немилосердно знищили чудовий ліс...

Ми довго їхали мовчки. Пейзаж поступово оживав: вже траплялися поодинокі дерева, мабуть дикі груші; десь з-за пагорба виринуло маленьке, теж якесь сіре село. Зате зелень навколо нього була соковита і буйна; майже стиглі хліба хвилювалися, мінілися під сонцем — темнішали, світлішали. Село помаленьку відпливало назад, далі й далі, врешті зовсім зникло.

— Зараз буде корчма у Випендках, і ви побачите палац,— сповістив візник.

Але це «зараз» настало не скоро, бо до корчми ми дісталися близько четвертої пополудні. Селянин, показуючи батогом на якусь руїну, сказав:

— Маєте корчму...

— Мабуть, місце від неї,— поправив я його, дивлячись на зарослу бур'яном купу щебеню.— Але палацу щось зовсім не видно,— додав я.

— Зараз і палац побачите,— він поцмокав на коней.

Ми виїхали на сусідній пагорб, і перед нами відкрився такий прекрасний краєвид, що мені аж дух перехопило від захвату.

— А-а-а,— вигукнув я,— оце вже щось інше!

— Правда?! — візник був явно задоволений.— Палац називали тут замком.

— Мабуть, був дуже гарний,— відповів я,— а як вдало розташований!

— Так, вдало,— підтвердив селянин,— кращого місця не знайдеш. Наші краї не дуже мальовничі.

Палац стояв на рівнині, навіть у неглибокій улоговині, над великим блакитним ставком. Ставок маленьким струмочком з'єднувався з іншим, ще прозорішим від першого, а той, у свою чергу, сполучався з третім, але вже не таким великим і чистим. На вцілілій фасадній стіні залишилися рештки архітектурних оздоб, і стіна теж мінілася м'якими барвами під сонячним промінням. За палацом — старий англійський парк, занедбаний і зарослий, пишався соковитою зеленню. То була справжня оаза в цій сумній, бідній місцевості.

З обох боків палацу величезні, плакучі верби купали свої коси в зеленкуватій воді ставка.

Дивлячись на цю прекрасну, а водночас і сумну картину, я подумав: «Таке недовгочасне не тільки життя людини, а й творіння її рук».

Селянин, певно, подумав щось подібне, бо сказав:

— Скільки разів я проїжджаю тут і завжди думаю: чому це так буває, що велике багатство не дає людині щастя?

— Я гадаю, це тому,— відповів я,— що людина, яка живе в багатстві, швидко пересичується і ніщо її вже не радує.

Візник подивився на мене так, наче хотів ще щось додати або про щось запитати, але тільки цмокнув на коней, смикнув віжки, і ми поїхали далі.

Я глянув на захід: над обрієм піднімалася темна хмара.

— Схоже на те, що буде гроза,— звернувся я до візника.— Чи доїдемо?

— Доїхати доїдемо, але ж гроза — то діло таке, що наперед важко щось сказати, — відповів селянин. — Вій, маленькі! — Він махнув батоном, і коники побігли дрібною риссю.

— Ще далеко? — запитав я, перекикуючи грюкіт коліс.

— Надвечір будемо, — відказав селянин так само голосно. — До села доїдемо завидна, а от до управління лісового округу навряд чи встигнемо...

Потім, коли віз трохи перестав гуркотіти, я запитав селянина:

— Гарного маєте старшого лісничого? — Я запитав не стільки із цікавості, скільки для того, щоб згаяти час.

— Так, гарний, нічого не скажеш, гарний... І дуже хазяйновитий... Ви його знаєте?

— Ні, не знаю, я тут уперше...

— Старший лісничий у нас недавно. Звідкілясь приїхав у наші краї років п'ять тому. І прізвище якесь наче й не польське. Але гарна людина, гарна... Дужий як ведмідь і справедливий. Трохи, як то кажуть, гарячий. Щось не по його — відразу кричить. Але справедливий, справедливий... Останнім часом почав хворіти. Кажуть, надірвався. Якось, будучи в дорозі, заскочив до корчми, бо мороз тоді був лютий — птахи замерзли на льоту... Ну, і зайшов погрітися. Поставив свого коня під корчмою, струсив сніг з чобіт і попросив чарку горілки. Корчмар налив йому, а коли старший лісничий простяг руку до чарки, до стойки підійшов якийсь нетутешній чолов'яга і каже: «Добре, що трапився мені компаньйон, бо самому пити якось негаразд, я люблю компанію. Скажи, щоб дали ще одну чарку, тільки трохи глибшу, бо з наперстка пити не люблю...» — «Горілки тобі дадуть, але пошукай собі якогось іншого до компанії, бо я з тобою пити не буду», — каже лісничий. «А чого це ти такий гордий! І чому б тобі зі мною не випити? — питає незнайомий. — Чи я не з тієї ж глини виліплений, що й ти?», — «Можже, з тієї ж самої, але пити з тобою не буду», — веде своєї лісничий. «А я тобі кажу, будеш!» — крикнув волоцюга і замірився на лісничого кулаком. Але старий навіть не ворухнувся, говорить до нього: «Обережно, чоловіче, щоб потім не жалкувати!» — «Що ти мене лякаєш? Ти мене не лякай, бо я й не таких бачив. І краще сам уважай, щоб потім не жаліти!» — волоцюга підійшов ближче і сказав лісничому щось таке, що й повторити соромно. Цього вже лісничий не міг стерпіти, взяв того типа однією рукою за шию, другою за штани і, не сходячи з місця, вивалив ним двері, ніби дерев'яною колодою. Потім спокійно випив горілку, кинув на стойку гроші і, наче нічого не сталося, вийшов з корчми. На порозі лежав побитий, скривавлений і ледве живий п'яниця. Старший лісничий обминув його, мовби й не бачив, і поїхав своєю дорогою. Але з того часу почав хворіти. Кажуть, що на серце, але я думаю, що він підірвався, і тому занедужав. Це ж не жарти, так кинути дорослого дядька. А лісничий вже не такий і молодий...

— А скільки ж йому років? — запитав я.

— Можже, сімдесят, а може, й більше... — відповів візник. — Гарний чоловік, але наче в окропі хрещений. Щось не так, і відразу кричить. Хоча б ото коли ми прийшли до нього поговорити про ту заміну... Приходимо до лісництва і пояснюємо, що хотіли б поміняти наші Роздоли на Кіселінський ліс — оце ви саме туди їдете, — візник зсунув капелюха на потилицю, бо сонце пекло таки відчутно. — Ліс-

ничий, навіть не вислухавши нас до кінця, закричав: «Збожеволіли ви, хлопці, чи що?! Хотите, щоб я віддав вам за ваші мокрі піски ліс? Ліс за болото і негодящі землі?.. Геть звідси під три чорти! Бачите, лісу їм захотілося! Ось я на вас зараз собак нацькую, коли не втечете!» А собаки в нього, не приведи боже! Вовки, не вовки, ведмеді не ведмеді... І звідки він їх таких узяв? У наших краях таких взагалі нема. Лісничий сердиться, а ми спокійно і лагідно кажемо йому: «Пане старший лісничий, ми знаємо, що ви добрий хазяїн, але ви ж і добра людина. Чому ми маємо мучитися з цими Роздолами, коли можна не мучитися. Це правда, що землі ті трохи мокрі, але ми б їх обробляли, якби ж не так далеко від села. Покопали б рови, осушили та й вирощували б собі гарну капусту». — «Мені капуста ні до чого. Я тут поставлений, щоб дбати про ліс, а не про капусту», — відрізав лісничий. «Але ж чи це ліс? Ваше лісництво — то не ліси, а острівці серед селянських земель, розкидані по всьому повіту. Кіселінський ліс лежить під самими нашими хатами, і нам би було зручніше...» — «Тобто як, замість капусти ви маєте намір ліси вирощувати?» — «Та ні, не ліси, — відповідаємо. — Ліс хочемо вирубати, а ґрунт будемо обробляти, хліб сіяти. І буде все добре, не треба вам протоколи писати та штрафи стягати... А коли ми віддамо вам наші Роздоли, ви з двох малих лісків створите величезну пущу». Лісничий посопів як ведмідь та й каже нам: «Люди добрі, що я з вами вдію? Хотите щоб забрав оті ваші Роздоли, а що я з ними робитиму? Вовків буду розводити, чи що? Посадити там ліс — справа не проста. А крім того... вирубати Кіселінський ліс?» Бачимо ми, що лісничий лагіднішає, і натискаємо далі: «Ви ж самі розумієте, — кажемо, — що ваш інтерес тут такий самий, як наш, а, може, навіть більший. Ну, то погоджуйтесь! Ми дамо вам наші Роздоли, а ви нам Кіселінський ліс, то й розійдемося як друзі, як добрі сусіди». — «Ні, я лісу вам не дам. Віддати ліс, це все одно, що вирвати у мене частину серця...» — «Ну який то ліс, — не здаємося ми. — Вам би навіть соромно було вирубати такий ліс, а нам після воєнної розрухи кожна жердина кожний кілок згодяться. Коли по-справедливості, так наші Роздоли більше варті, бо там і земля краща, і площа більша, але вже нехай буде так... Для нас це зручніше, бо під самими хатами матимемо землю. Тільки віддасте нам Кіселінський ліс з правом заміни користування ґрунтом, щоб інспектор охорони лісів до нас не чіплявся. Ну, пане лісничий згодні?» — «Немає згоди і не буде!» — закричав лісничий. — Хотите, щоб віддав вам ліс за болото і ще з правом заміни користування?.. Та ніколи цього не буде! Ніколи! Чуєте? Після моєї смерті! Чуєте? Ніколи! Можете йти до інспекції, до самого бога, не віддам! Ідіть геть звідси, а то я не ручуся за себе...»

— Що було робити, — візник хвилину помовчав. — Взяли ми шапки і рушили до виходу. Але лісничий вже трохи пересердився і каже до нас: «Чекайте, сусіди! Покладіть шапки і сідайте. Треба обговорити все спокійно, як слід... Може, це й справді непогано вийде?.. Шкода мені лісу, та що ж робити!» Ну, ми повернулись на свої місця і почали обговорювати все так «спокійно», що те обговорення забрало у нас трохи не весь день. Зупинилися на тому, що лісничий напише до інспекції, бо сам вирішити питання не може і не має права, але нашу пропозицію підтримає. Нехай, мовляв, приїде хтось з інспекції і цю справу розв'яже. Як сказав, так і зробив. От ми і дочекалися, що ви приїхали, і, може, тепер дійдемо згоди...

— Думаю, що дійдемо, — відповів я. — Боюся лише, щоб не було труднощів із заміною права користування, бо невідомо, що станеться із землею після того, як викорчуємо ліс. Знищити структуру ґрунту легко, а от відтворити — то вже складна проблема. Маєте наочний приклад — Сулимирський ліс.

— Ну, щодо цього, так там інша справа, — відказав селянин. — Там справа була нечиста, можна навіть сказати — диявольська, а наша цілком чиста...

— Запевняю вас, що я нічого проти заміни не маю, але вирішувати все будемо завтра: треба ж ознайомитись із місцевістю, ґрунтами, бо все це дуже важливо, а з того, що написав лісничий до інспекції, не все ясно.

— Слухайте, добродію, — візник весь аж повернувся до мене, — як додамо до тих ґрунтів доброго гною, так хліба будуть такі, що людина в них сховається...

— Не завжди так буває, не завжди... — відказав я. Він скептично похитав головою і змахнув бато́гом. На якийсь час ми знову замовкли.

Місцевість навколо нас була зовсім інша: зелень, квіти; далеко на обрії темнів ліс. Візник показав у тому напрямку бато́гом і сказав:

— Кіселінський ліс! А там, праворуч, наші Роздоли. Звідси здається, що це недалеко, але туди ще їхати та їхати...

— А лісництво де? — Я зовсім не міг зорієнтуватися, хоч перед від'їздом вивчав карту цієї місцевості.

— А то ще далі. Та не хвилюйтеся, доїдемо.

Отож ми їхали. Хмара на обрії росла — синя, грізна... Посувалася помаленьку в наш бік, вже була недалеко від сонця, яке опускалося все нижче й нижче.

— Чи великі бої тут були під час останньої війни? — запитав я.

— Бої? — перепитав візник. — Мабуть-таки, запеклі, бо коли повернулися люди після війни на свої місця, то нічого не знайшли — ні осель, ні садів, тільки могили й могили! Ліси були такі посічені, наче пронеслася над ними страшна буря, земля поперекопувана: бункери, ями, бліндажі, окопи. Але до пуття не знаємо, як тут було і що тут діялося, бо нікому не дозволили залишитися, всіх виганяли. Земля в Кіселінському лісі теж місцями переорана війною, і треба буде добре попрацювати, щоб зробити з того поле... Але не всюди, ні, не всюди. Є місця зовсім не зачеплені, тільки сосни трохи подірявлені. Майже кожне дерево поранене... Але вже загоїлися, живиця залила, і дерево росте собі далі, наче нічого й не було. Край лісу на наших полях є величезна могила. О, величезна!.. За кілька кроків далі — друга... Загинуло людей, загинуло!.. Вйо, маленькі! — крикнув він на коней.

Конячки бігли прудко, щулили вуха і форкали. Дорога стала кращою, рівнішою і не такою кам'янистою. Роздивляючись навколо, я подумав: «Але ж і льодовик поорав ці землі тисячі років тому! Узгір'я й долини, особливо та, якою ми їхали — це його справа».

Звернули направо. Кіселінський ліс поволі відсувався уліво, в бік хмари, що весь час зростала. Вона вже цілком закрила сонце, і зараз воно наче стріляло з-під неї снопами променів. На землю лягла тінь, долина ще більше посіріла.

Коли минули Роздоли, було вже зовсім темно. Сонце зайшло з

півгодини тому, вистріливши крізь щілину в хмарі червонястим світлом, від якого зарожевіла вся околиця. Коли краї щілини зімкнулися, мов повіки, поля зробилися фіолетовими, порозкидані тут і там купи дерев посиніли, потім все згасло. Коні йшли повільно, обережно, немовби намагаючи дорогу. Візник, здавалося, задрімав. Час від часу він прокидався і цмокав на коней, наче боявся, щоб і вони не задрімали. Десь на заході спалахували далекі блискавиці. Їм підморгували ще далші. Довго треба було чекати, перш ніж долітали звідти глухі перекати грому.

— Гарний дощ не завадив би, — почувся в темряві голос візника.

Я нічого не відповів; він щось сонно пробурмотів, помахав бато́гом, і знову чути тільки, як обережно коні ступають, поскрипує віз і стукають колеса на камінні. Інколи у темряві, десь у збіжжі, пійпадьомкав перепел, потім озивався інший, і знову западала тиша.

Ми наближалися, як мені здалося, до темної, мовчазної стіни лісу. Я хотів запитати, чи далеко ще, та не встиг, бо почув уривчасте гавкання собак.

— Вже недалеко, — наче відповів мені візник.

Тепер ми звернули ліворуч — стіна лісу височіла просто перед нами. Два величезні собаки, люто гавкаючи й клацаючи зубами, кинулися до коней; очі їх горіли у темряві, як свічки.

В цю мить я побачив дім лісника: темний і тихий під сосновими гілками, що лягали майже на дах. Коли б не світло у вікнах, я б і не помітив його.

Візник намагався бато́гом оперіщити собак, що танцювали перед мордами коней, але вони спритно відскакували, і в блідому світлі, що падало з вікон, виблискували їхні білі ікла.

Відчинилися двері, і на ганку з'явилася кремезна постать. Чоловік високо над головою тримав лампу. Величезна борода спадала йому на груди. Він підняв лампу ще вище і гримнув:

— Ас! Кама! До ноги!

Пси враз утихомирилися і неохоче відбігли до ганку. Та напідорозі враз зупинилися, мовби скося позирнули на хазяїна і знову з ще більшою люттю рвонулись до коней.

— Назад! — ще голосніше вигукнув чоловік. Собаки знову замовкли і, підібгавши хвости, зникли в темряві.

— Хто там? — запитав, вдивляючись у темряву, чоловік.

— Це я, пане старший лісничий! — голосно відповів візник. — Гостя привіз з поїзда.

— Ага! — відгукнувся лісничий. — То добре!

Я зііз з воза й непевно рушив до ганку, чекаючи, що собаки зараз накинуться на мене.

— Прошу, не бійтеся, — сказав лісничий, — собаки мої дисципліновані, як солдати. Кама!.. — прикрикнув він на суку. — А ви, Юзеку, поставте своїх гнідих до мого буланого! Тільки в другій загороді, щоб той діявол їх не покусав! Як-ю-ю! — гукнув він знову.

В ту ж мить з-за рогу сторожки виринула темна присадкувата постать. «Горбань», — подумав я.

— Допоможи Юзефові поставити коней і нагодуй їх! — наказав лісничий.

— А буланий... — завагався горбань.

— Прив'яжи його коротше! — крикнув лісничий.

— Біжу!

Я зійшов на ганок і відрекомендувався господареві; долоня моя зовсім утонула в його величезній руці.

— Дуже приємно, — промовив лісничий, уважно дивлячись на мене з-під сивих густих брів. — Кампіоні. Володимир Кампіоні, — додав він.

— Але ж я знаю вас, — відповів я посміхаючись.

— Ви мене знаєте? — здивувався той. — Я щось не пригадую... Мабуть, старію, і пам'ять починає підводити...

— Я не точно висловився. Ми зустрічаємося з вами вперше, але я знаю вас з ваших праць про ліс, а також знаю ваш підпис, а це вже багато...

— Ага! — йому було приємно почути моє пояснення. — А я думав... Прошу, прошу, проходите. Ви дуже змудилися, мандруючи по наших місцях? Нецікаво, правда! Але так здається тільки спочатку, коли ви пізнаєте ці місця краще, то знайдете багато цікавого. Так буває і з людьми. Хтось на перший погляд здається нецікавим, навіть неприємним, але, коли почне говорити, відразу побачиш, з ким маєш справу. Ну, не стійте тут, прошу, дуже прошу, ви ж, мабуть, втомилися?

Він відчинив двері у великі сіни, пропускаючи мене вперед і присвічуючи ззаду лампою. Я скинув плащ, і ми увійшли до великої кімнати, минули її і опинились у меншій, їдальні. Стіл вже був накритий. Дві пляшки поблискували в світлі лампи, що звисала зі стелі: одна пляшка з карміною рідиною, друга — з ясно-зеленою. Пахло печенюю, сільським хлібом і старими меблями. У кріслі сиділа маленька бабуса із застиглим обличчям і наче скляним поглядом великих темних очей. Вона підвела їх на мене, проте мені здалося, що вона мене не бачить... Кампіоні сказав:

— Ельжуню, у нас гість! Рекомендую тобі пана Н. — і назвав моє прізвище.

— Мені дуже приємно познайомитися з вами, — відповіла вона низьким, грудним голосом, відкладаючи книжку, яку тримала в маленьких руках. — Я гадаю, ви втомилися... Дороги у нас, далєбі, не найкращі! Ви, певно, голодні? Так далеко довелося їхати...

— Ні, подорож була скоріше приємна, — відповів я. — Голодний я дуже і маю вовчий апетит, особливо коли бачу накритий стіл.

— Ну, то сідаймо, — сказав Кампіоні, вказуючи моє місце, потім підвів дружину до її крісла, а сам сів навпроти мене. Я помітив, що дружина Кампіоні рухалася з великим зусиллям.

Кампіоні взяв пляшку із смарагдовою наливкою і, вибачившись, вийшов на кухню. Мені було чути уривки розмови хазяїна з моїм візником, кректання парубка-горбаня і веселий сміх служниці.

Пані Ельжбета тим часом розпитувала мене про подорож. Цікавило її, чи подобався мені маєток із залишками палацу, розпитала про міські новини, а також про те, чи міг би я жити тут, у такій пустелі.

Під час розмови я довідався, що вона — дочка видатного письменника, який колись мав європейську славу, що народилася вона і вчилася у великому місті і як важко їй було звикати до життя в лісах, де працював чоловік. Я подумав, що вона дуже погано виглядає — мабуть, пережила якусь трагедію. Я запитав, чи не хочеться їй назад до міста.

— Звичайно, іноді навіть дуже, — відповіла вона. — Та про те, щоб туди переїхати, у нас і мови нема...

Кампіони повернулися з кухні, і ми почали вечеряти.

— Ми собі трошки наллємо, Ельжуню, — звернувся він до дружини, беручи пляшку з карміною наливкою.

— Будь ласка, — відповіла пані Ельжбета, — якщо гість п'є. Тобі, Володю, я б не радила на ніч пити з твоїм серцем. Останнім часом він щось частенько скаржиться на серце, — звернулася вона до мене.

— Але ж, моя люба, я здоровий, як бик. Моїм серцем можна було б воду качати з криниці.

— Завжди при чужих отакий герой, — посміхнулася пані Ельжбета. — Але ти мусиш думати про своє серце.

— Думаю, думаю, проте коли є нагода і мені хочеться випити...

Ми наповнили чарки, випили, закусили. Я розповідав про свою поїздку, про життя в місті, про політичні події, про візника, який мені дуже подобався.

— Так, то розумний хлопець, хоч, глянувши на нього, зразу цього не скажеш, — промовив Кампіоні. — Тут взагалі мудрі селяни. Треба мати голову, щоб вижити на таких землях, — додав він.

Під час розмови я дізнався, що подружжя Кампіоні прибуло сюди п'ять років тому з Сновидовичів, де Кампіоні пропрацював тридцять п'ять років.

— Отам ліси! — сказав він. — Сімдесят п'ять кілометрів в один бік і близько п'ятдесяти — в другий. А тут? — він махнув рукою. — Я змушений був переїхати сюди. Старий вже на такі простори, як у Сновидовичах. А на пенсію йти не хочу. Коли б пішов, то кінець. Стільки років працював, це вже в плоть і кров увійшло... Ну, а тут якось помаленьку...

Після чаю я закупив, і ми почали розмову про справу, задля якої я сюди приїхав. Лісничий погоджувався провести заміну, тим більше, що можна було врятувати два невеликі лісові масиви і один більший.

— От тільки не уявляю, що робитиму з тими Роздолами, — сказав він, зручніше вмоштуючись у кріслі.

— Поступово засадите лісом, — відповів я.

— Поступово, це нічого не дасть. Як робити, то робити! Але наперед там слід провести меліорацію.

— А що ви думаєте про Кіселінський ліс? — запитав я. — Чи ґрунт там надається на заміну користування? В своєму листі ви цієї справи докладно не виклали.

— Бо важко було б викласти! Нічого подібного у моїй практиці ще не було. Зараз я принесу записи ще передвоєнних актів, і тоді ви самі побачите.

Він приніс грубезний том, розгорнув на якійсь там сторінці і підсунув мені. Я кинув оком спершу на карту, потім почав читати опис об'єкту: «Урочище під назвою «Кіселінський ліс» — 252,57 га; сос. з невеликою домішкою дубів, вік — 40—50 років, ґрунт піщаний з незначною домішкою глини, сухий шар перегною скупий, рослинного покриву майже нема, мертва підстилка, верес, ковила». Хтось олівцем зробив примітку на полях: «На заміну користування не надається». Прочитавши цю примітку, я подумав, що ця справа вже колись розглядалася, може, навіть з пралоюваною селом заміною ґрунтів.

— А як тепер? — запитав я, підводячи очі від паперів.

— Зовсім інакше, — відповів Кампіоні. — Коли почалася ця справа, я порівнював існуючий стан з оперативними звітами. Виявилася величезна різниця, коли говорити про покрив. Кліматичні умови не змінилися, ґрунтові теж. Не вірячи власним очам, я запитав старих селян, якою ця місцевість була колись? Їхні розповіді повністю відповідали описам у передвоєнних звітах. А коли говорити про сучасний стан, то хоч землі ці не змінилися і не могли змінитися, рослинний покрив лісу такий, що можна косити, як на лузі. Трава по коліна! Вітри понаносили насіння? Розумію! Але ґрунт, ґрунт! Він свідчить про щось зовсім інше. Я не міг цього збагнути і запитав селян, коли сталася ця зміна. Я вже вам казав, що працюю тут недавно, отже, мушу користуватися з інформації інших. Селяни розповіли мені, що все те сталося після війни. «Коли ми повернулися з вигнання, то трава там була така висока, що баби жали її серпами для худоби». «Що за дивина? — подумав я. — Це щось неймовірне!» Хтось із селян каже: «А може, коли тут була війна, так землю чимсь посипали, якимсь порошком, або газ пустили?» «Це неможливо! — відповів я. — З якою метою посипали б землю?» — «А хіба відомо, що там діється на тій війні, може, якісь досліді робили?» — «Важко припустити, щоб на фронті провадили якісь досліді з природою», — відповів я їм. — «А щоб мати сіно для коней!» — «Сіно постачають війську з тилів. Що б то була за війна, якби солдати займалися вирощуванням трав'янистих рослин! Мінеральних добрив у ті часи в широкому вжитку ще не було. Зрештою, нащо були війську добрива, і то на фронті? А, коли б навіть і так, то цими добривами підживляли б невелику ділянку. А тут майже на всьому просторі... А гази рослинність знищують...»

Я намірився був щось сказати, але думки мої розлетілися, і я вже не пам'ятав, яку гіпотезу хотів висунути. Ми повернулися до обговорення проекту заміни користування ґрунтами, але я майже заспав, і Кампіоні сказав:

— Залишимо до завтра. Ви втомилися, і взагалі вже час спати.

Він провів мене у кімнату, відведену мені на ніч. Пахло в ній зіллям, живицею, воском і мишами. За вікнами стояли непорушні дерева...

Я відразу ліг, але сон чомусь залишив мене. Я довго лежав з розплющеними очима, прислухаючись до голосів нічного лісу, до глухого шуму дерев. Хмари посунули десь далі, і я у вікно бачив зоряне небо.

Довго я крутився в ліжку, поки нарешті заснув. Снилось мені, що їду на кудись на селянському возі і ніяк не приїду... «Досить з мене їзди», — подумав я, розплющив очі і побачив, що в кімнаті залитий сонцем, стоїть Кампіоні.

— Добре, що ви вже прокинулися, — сказав він. — Сніданок чекає. І відразу після сніданку їдемо.

Я швидко вдягнувся, чай допивали вже стоячи, бо буланний, запряжений у легкий візок, нетерпляче перебирав ногами, — горбань насилу стримував його.

Ми сіли у візок, і кінь рушив швидкою риссю. Гніді конячки залишилися далеко позаду, а коли я озирався, то бачив, як вони біжать, роздуюючи ніздрі й кумедно викидаючи вперед ноги.

Ми трохи затрималися в Роздолах, щоб оглянути тутешні землі. Через деякий час під'їхав і мій візник.

— Хай йому чорт, такому коневі! Коли б далі так їхати, так мої конячки попадали б, — говорив він сміючись і вимахуючи руками.

— А ви ж казали, що вони навіть перед цуговими не спасують.

— Не спасують! — відказав селянин. — Цугові — то річ інша!

Рушили пішки навропростець. Селянин, човгаючи ногами у величезних чоботях, вибігав наперед, вихваляючи роздольнянські ґрунти. Але вони мали непривабливий вигляд: суціль комочки, ситняк, очерет, рідкий верболіз.

— Ну, бачите, отакі ці Роздоли! Тільки вовкам жити, — звернувся до мене Кампіоні.

Селянин мовчав. Ми рушили до Кіселінського лісу. Довго петляли по бездоріжжю, долаючи звивисті, довгі рівчаки — старі, вже засипані окопи та якісь ями, зарослі кущами терну. Сонце пекло немилосердно, в повітрі мерехтіло марево.

Перед полуднем ще здалеку побачили Кіселінський ліс — суцільну темно-синю імлісту смугу. Поступово смуга світлішала, голубіла, часом здавалася зовсім прозорою. За лісом вже можна було бачити глибоку улоговину: вона зміїлася, наче темна ріка, тягнучись аж до обрію.

— Там, на тому високому боці улоговини, стояла австрійська артилерія... Трохи праворуч — артилерія німецька. Внизу кулеметні гнізда, гніздо коло гнізда... — розповідав Кампіоні, креслячи рукою в повітрі широкі дуги. — Звідти наступали російські війська. Зверніть увагу, як добре видно з висоти оту низину, вона рівна-рівна як долоня!

— Так!.. — кивнув я.

Булений біг як очманілий. Почувши, що близько село, він голосно заїржав.

— Ну, уважай, що приїхали! — сказав лісничий, коли з-за лісу визирнули перші хати. — Юзеку! — загорлав він, — давайте вперед, зберіть громаду.

— Вже чекають, — відповів той, показуючи на людей, що стояли біля першої хати.

Привітавшись, ми одразу рушили до лісу в оточенні дітлахів, а також собак, що збіглися з усього села. З нами пішли й кілька селян. Вони несли лопати, щоб брати у лісі землю для дослідження.

Йдучи навропростець, ми топтали високі бур'яни, із яких з криком вискакували курчата. Лобода і кропива, потолочені чобітьми, бризкали зеленим соком. У повітрі стояв запах зілля і лісу. Селянин, що йшов біля мене, раптом сказав:

— Обережно, тут десь старий глибокий колодязь! Треба б його засипати.

Ми увійшли в ліс. У повітрі стояв густий дух прілої глици й листя.

Ліс місцями був переритий окопами, майже кожне дерево — поранене, але рани вже загоїлися, зтяглися живицею. Кора на соснах темна й потріскана, а лісова рослинність, що вкривала майже всю площу лісу, — багата й різноманітна, наче це не ліс, а лука. А квітів було стільки, і то таких пишних та барвистих, що я, дивлячись на них, не переставав дивуватися.

Селяни в різних місцях покопали ямки, і ми, переходячи від однієї до іншої, пробували ґрунт. Тоненький шар перегною, далі білів або жовтів пісок з невеличкою домішкою глини. Все збігалось з давніми описами. Чим же пояснюються такі зміни ґрунту у верхніх шарах? — думав я, нахилившись над однією ямкою.

Міркуючи отак, я відійшов і став під сосною. За кілька кроків від сосни росла берізка, вона так вигнулась, немовби вклонялася сосні — представникові пануючого тут виду.

Справи свої ми закінчили надвечір. Селяни, задоволені тим, що я погодився на заміну користування ґрунтами, запросили нас на вечерю. Чорний хліб, кисле молоко і молодий мед були дуже смачні.

Я попрощався з Кампіоні й селянами, коли сонце вже сховалося за обрієм.

Повернувшись у місто, я з головою поринув у справи, й Кіселінський ліс відійшов на задній план. Збігали тижні, місяці, роки... Вибухнула друга світова війна. Під час бомбардувань міст, сіл загинули десятки тисяч людей. В довгі роки окупації ще більше загинуло в концентраційних таборах, у вуличних облавах, у повстанні, яке принесло нам не перемогу, а загибель сотень тисяч людей, загибель майже всього міста, загибель великих культурних цінностей.

Після війни я взявся знову збирати матеріали для своєї праці... Одного дня поїхав до приятеля, який мав розповісти мені якусь дуже цікаву історію. Мій друг вийшов на кухню, щоб приготувати каву.

— Краще нам базікатиметься, — сказав він, зникаючи за дверима.

Я сидів у кріслі, розглядаючи книжки на полиці. Простяг руку і намання взяв одну. Це був якийсь альбом, але дуже пошарпаний і без обкладинки.

Тут до кімнати зайшов мій приятель, кинув погляд на книжку, яку я тримав в руці, і сказав:

— А, знайшов!.. Подивись, подивись... Це тебе напевно зацікавить!

Я глянув на першу сторінку. На ній стояла цифра 339. «Жаль книжки, — подумав я. — Та зараз стільки скалічених книжок... Війна все калічить — людей, речі, душі...»

Під цифрою я побачив напис, надрукований великими літерами «Westfront»¹, під ним — фотознімок і текстівка до нього: «Серед руйн Фландрії».

Я вже хотів відкласти цей альбом жажів і злочинів імперіалістичної війни, але машинально перегорнув сторінку і на 414—415 побачив два страшних фото.

На першому — майже знищений сосновий ліс. Деякі дерева погрозені вщент, на снігу понівечене гілля, земля перекопана воронками. На першому плані — загиблий солдат. Здавалося, що за мить він схопиться — нехай тільки пролетить снаряд...

На другому фото картина ще жахливіша. Тіла загиблих цілком закривають землю. Мертві застигли в моторошних позах, один на одному, цілими купами. Здавалося, що вони живі і борються між собою, душать один одного за горло, рвуть зубами...

¹ Західний фронт (нім.).

«Пекло! — думав я, дивлячись на фото.— Пекло!..» І знову я хотів відкласти альбом, щоб не бачити цих страхіть, але якась сила не давала мені зробити цього.

На першому плані дуже виразно видно мертвого солдата: непокрита голова, волосся коротко підстрижене; головою припав до землі, наче у молитві стиснутими кулаками він упирається в землю, але нема у нього сили підвестися...

«Який же смертоносний вогонь там шаленів! — думав я, дивлячись на фото.— Поклав таку силу людей!»

А ось інший мертвий солдат в судорожних обіймах стискає свого товариша, губами припав до його вуха, щось нашіптує... Але товариш не звертає на нього уваги, ні на що не зважає, обличчя у нього байдуже й застигле, руки безсило розкинуті, очі напівзаплющені... Ще один поклав голову на плече свого сусіда і наче спить, утомившись після довгої дороги... Навіть долоню підклав під щоку... Поруч лежить солдат з розтуленими устами і з таким виразом на обличчі, наче слухає якусь чарівну мелодію... Скільки видно — тіла, тіла, тіла полеглих у бою, жорстоко вбитих людей... А між людьми дерева: ось молода сосна, а проти неї схилилася берізка, немовби вклоняється представниці пануючого тут виду...

«Так от якою була їхня смерть!» — думав я, не відриваючи очей від фото. Скільки разів я чув, як жінки, розповідаючи про своїх синів або чоловіків, казали: «Загинув на війні». Коротко і сухо. І це про смерть найближчої для них людини, яку кохали, голубили, цілували!.. «Загинув на фронті...» — говорили вони, але ні вони, ні я не могли уявити такої смерті...

Я перевів погляд на овальну печатку, яку помітив на полях однієї з сторінок альбома. Я розібрав напис: «Сілезька целюлозна і паперова фабрика «Куннерсдорф і К°»...

«Ось воно що! — зрозумів я. — Але хто ж це хотів знищити цей страшний документ? Злочинці намагалися зітерти сліди свого страшного злочину? Однак не встигли перемолоти у великому фабричному млині; не встигли кинути його в їдкі кислоти й хімікати; не встигли виготовити з обвинувального документа чистого, білого паперу... Документ вижив і ось через багато років обвинувачує злочинців, таврує їх як убивців і застерігає людство...»

...Під тим фотознімком я прочитав: «Ліс під Кіселіном».

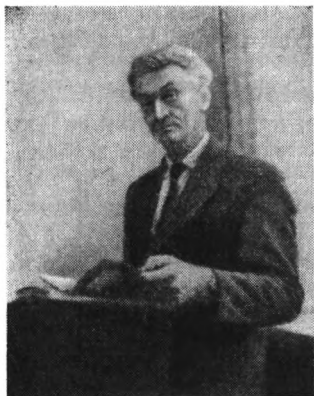
Я скам'янів, стискаючи у руці альбом.

Кіселін? Кіселін?..— Десь я зустрічав цю назву, але не міг пригадати, де й коли це було. Я знову заплющив очі, і в ту ж мить в пам'яті виринав жовтий будиночок маленької станції, пара конячок, селянин у великих поруділих чоботях проводить поглядом поїзд, звивиста дорога...

«Так, це Кіселінський ліс!..— думав я, дивлячись на фото.— Ось сосна, під якою я стояв, а от берізка кланяється сосні... Отже, це було так? Це було так?»

І ось таємниця Кіселінського лісу відкрилася переді мною через двадцять років після того, як я побував там, і через сорок років після великої людської трагедії, що розігралася на його землях.

Переклала Марина РЕКУН

КОРНЕЛЬ ФІЛІПОВИЧ

Корнель Філіпович (нар. 1913 р.) — прозаїк. Автор книжок: «Наука про рідну землю» (1950), «Профілі моїх друзів» (1954), «Неспокій молодого серця» (1955), «Провінційний роман» (1960), «Полонений і дівчина» (1964), «Сад пана Нічке» (1965), «Дівчина з лялькою, або Про потребу смутку і самотності» (1968), «Смерть мого антагоніста» (1972), «Мотиви» (1973) та ін.

БІЛА РУКА

Щодня о п'ятій ранку ми простували вулицями цього німецького міста. Спочатку йшли дорогою поміж будинків з гостроверхими червоними дахами й сірими тинькованими стінами. Вікна будинків у цю пору були закриті віконницями, у віконницях чорніли отвори, вирізані у формі серця. Будинки були оточені садками й обгороджені парканами. В садках на старанно повиполюваних грядках росли рівненько, з однаковими проміжками посіяні морква, горох та шпинат. Земля під рослинами була сіра й чиста. Люди, які обробляли цю землю, пильнували, щоб жодна бур'янина не пустила в ній коріння. Як тільки випадала вільна хвилина, пололи, перекопували й розпушували ґрунт. Тут і там у садках росли плодові дерева. Яблуні вже відцвіли, біло-рожеві пелюстки встеляли землю довкола. Іноді з будинків виходили чоловіки, ведучи велосипеди. Спершись на штахети, заплювали люльки або нахилялися, щоб стягти затискачами холоші, потім сідали на велосипеди і, не глянувши на нас, від'їжджали, випростані, незворушні, повільно крутячи педалі.

Було тихо й безлюдно. Ми йшли, постукуючи дерев'яними човганами по мокрій бруківці. В повітрі стояв специфічний дух німецького міста: суміш запахів синтетичного бензину та дешевих цукерок. Ми простували вперед, стукаючи й човгаючи своїми дерев'янками, ті, що йшли скраю колони, подеколи нахилялися, щоб підняти з землі куценький недокурок. Близкучі трамвайні рейки розходилися в двох напрямках, передмістя кінчалось, ми вступали до центру міста, минали великий наріжний будинок. Весь перший поверх його займала крамниця іграшок. На вхідних дверях було спущено жалюзі, але вітрини залишались відкритими. За склом виднілися різноколірні дитячі обручі, маски ангелів, чортів, святого Миколи з пап'є-маше, гвинтівки й шаблі, рожеві голі й лисі пупси, ляльки з золотими косами в національних костюмах, у кофтинках і барвистих спідничках. В цю пору всі крамниці були зачинені, але з вивісок та стін лізла у вічі реклама тсварів: фотоплівка «Агфя», окуляри, супи «Маггі», порошок для печива доктора Еткера, розрізана навпіл шинка з прорістю, сви-

няча голова, червоні франкфуртські ковбаски, труни та вінки, садово-городній інструмент. Біля деяких крамниць, хоч відчинити їх мали не скоро, вже вишикувалися черги. Стояли здебільшого старі люди, інколи діти. Деякі з них сиділи на складаних стільчиках, читали газети або книжки, жінки плели на дротиках панчохи та светри. Серед високих будинків стукіт наших дерев'янок розлягався дуже гучно, але люди, що чекали біля крамниць, не дивилися на нас. Вони були неначе сліпі й глухі.

Ми простували далі, минали ще огорнутий сном готель з важкими шторами на вікнах, минали червону бензоколонку, порожню автобусну станцію, церкву із сірої цегли, з чорними дубовими дверима, потім парк, де росли старі дерева. Ми бачили здалеку зручні глибокі лави, зараз порожні, на них можна б посидіти. Серед низенької зеленої трави купками росли якісь квіти, але які саме, здаля не було видно. Ми все йшли, йшли. Вікна в будинках були позавішувані, мешканці їх ще спали. Центр міста лишався позаду, будинки ставали все нижчими, тут уже не було крамниць і черг перед ними. Далі тяглися склади брухту. За обліпленим афішами парканом здіймалися гори іржавих бляшанок, дроту, заліза. Я опускав очі й дивився на свої ноги в дерев'яних човганах. Права дерев'янка розпадалася і була перев'язана червоною дротиною, знайденою вчора серед руїн. На п'ятах у мене були рани, що весь час ятрились. За ніч вони бралися струп'ям, та тільки-но я взував дерев'янки, знов відкривались і боліли; мені здавалося, що я не зможу ходити, але то була, звісно, дурниця, бо ось же я таки йшов; струпи здерлися, рани кровоточили, але не боліли, кров убирало полотно, яким я обгорнув ноги. Я був дуже худий, але не хворів і мав доволі сили, щоб іти вперед. Отож я йшов і ні про що не думав. У голові в мене була пустка, чорна, як ніч. Лише вряди-годи цей морок зненацька розтинав, мов ракета, промінь світла, і тоді на мить переді мною з моторошною ясністю поставало щось давно забуте, далеке, а зараз таке близьке. Цей спомин прошивав боєм, мов удар ножа, але біль швидко минав, так наче ніж входив у напівмертве тіло. Світло в моїй голові гасло, і очі знов нетерпляче шукали недокурки сигарет, що валялися серед сміття чи на купках кінського гною, намоклі, почорнілі. Іноді мій погляд натрапляв на який-небудь гудзик, бляшку чи дротинку — це також були жадані знахідки.

Місто кінчалося. На сліпій стіні останньої, семиповерхової кам'яниці красувалася вже трохи розмита дощами велетенська реклама: шоколадне негрена з чорним кучерявим волоссям, з вищиреними в усмішці зубами й вираченими очима тримало в руці чашку паруючої кави Майнеля. Малюнок сягав даху кам'яниці, а чашка була завбільшки як балія. Біля підніжжя цієї кам'яниці, притулившись до неї боком, стояв дещо старомодний двоповерховий дім. Від інших таких самих будиночків передмістя він одрізнявся хіба лиш тим, що був недавно пофарбований. Стіни були рожеві, віконниці, ящики для квітів та ринви — зелені, а двері — коричневі. Проходячи щодня повз цей тихий і чепурний дім, я підводив очі й дивився у вікна на другому поверсі. В цей час зелені віконниці були вже відчинені або саме розхилялися, вікно розчинялось, і з-за фіранки висувалася біла жіноча рука. Рука тримала поливальничку й поливала з неї квіти, що росли в зеленому ящику. Ми йшли вулицею, команда за командою, поділені на сотні, сотня за сотнею, п'ятірка за п'ятіркою, стукаючи де-

рев'яними підошвами об мокрий гранітний брук. Я ніколи не бачив жінки, рука якої висувалася з-за фіранки, але чомусь був певен, що вона молода, мабуть, ще заспана, розігріта в теплих ліжку. Жінка, як і всі жителі цього німецького міста, не дивилась на мене. Тільки чула стукіт наших дерев'янок, що будив її завжди в один і той самий час. Було рівно чверть на шосту. Ніхто не допускав і думки, що могло бути більше, як п'ятнадцять хвилин на шосту.

Так день у день ми проходили через усе місто, а потім звертали на пряму, обсажену з обох боків високими ясенами дорогу, що вела до товарної станції. Місяць тому станцію вщент розбомбила англійська авіація, і для нас там було на рік роботи. На багато кілометрів довкола простягалася суцільна пустка, порита вирвами, на дні яких стояла вода. Тут і там чорніли обгорілі вагони, земля була вкрита шматками подірваної бляхи, битим склом, обвугленим ганчір'ям. Нам видавали інструменти, і ми бралися до роботи. Я набирав на лопату піску і висипав його у вирву, нахилився, випростувався, рушав з місця, йшов, зупинявся, вертався назад. Навкруг панувала тиша, минала година за годиною. На мене налягало отупіння, коли-не-коли я на секунду-дві засинав.

О четвертій ми здавали інструмент, шикувалися в колони, нас перелічували, і ми рушали назад до табору. І знов простували через усе місто. Біля воріт табору нас уже чекали й підганяли, щоб ішли швидше. Ми скидали шапки і п'ятірка за п'ятіркою, колона за колоною входили в широко розчинену залізну браму. На нас зирили з двох боків, обмацували очима згори, з заскленої, наче веранда, вишки, і ще раз перелічували. Ми розходились по своїх бараках і сідали за столи, очікуючи їжі. Найстарший за столом ділив хліб; усі ми дивились на його руки і терпіли люту муку: кожному здавалося, що ніж, який ріже хліб, недосить гострий, рука несправедлива, а лиха доля обдаровує інших, а його кривдить. Ми з'їдали свою пайку, а потім пожирали очима пайки товаришів і навіть крихти, що їх хліборіз згортав долонею на папір. Потім слідкували, як нам насипають у миски баланду, і знов мучились, наш голодний шлунок шепотів: бачиш, як недоливає? Дивись, отому, молодому, налив повний черпак, а тобі хлюпнув менш як половину! Помивши миски, ми сиділи за столом і курили цигарки, згорнуті з підібраних на вулиці недокурків. Декотрі довго й пильно роздивлялися свої ложки або виймали з кишені якусь знахідку, крутили на всі боки, оглядали, оцінювали й думали про те, що вона належить їм, що це їхня власність. Ті, хто нічого не мав, уважно розглядали свої руки з понівеченими нігтями, покаліченими пальцями, мозолями та рубцями.

Вечір минав дуже швидко. Ми лізли на свої нари, скулювалися під ковдрами, засинали — і відразу прокидалися: був уже ранок наступного дня, пів на четверту. А о п'ятій ми знову простували вулицями міста. Один раз на тиждень, в неділю, ми мали трохи вільного часу, він тягся якось аж надто повільно. Я прав свою сорочку, голився, а тоді йшов на другий кінець табору відвідати знайомих. Мої знайомі мешкали в добротному бараці, серед в'язнів, які жили краще, бо одержували великі посилки. Вони ділилися з в'язнями, що працювали в канцелярії та на складі, краще харчувалися і вдягалися, мали більше вільного часу й особистої свободи. В неділю по обіді можна було посидіти в їхній спальні й погомоніти. Інколи один товариш приносив з собою губну гармонію і грав на ній. Граючи, він заплющував

очі. Гармонія ховалася в його долонях, і з-поміж пальців вихоплювалися тихі, тремтячі звуки; лише коли він набирив повітря в легені, зводив дух або зітхав, вони ставали голоснішими. А ми співали:

...Жду тебе, жду і вдень, і вночі, жду завжди...

...J'attendrai la nuit et le jour, j'attendrai toujours...

...Komm zu mir, ich warte auf dich, denn du bist für mich...

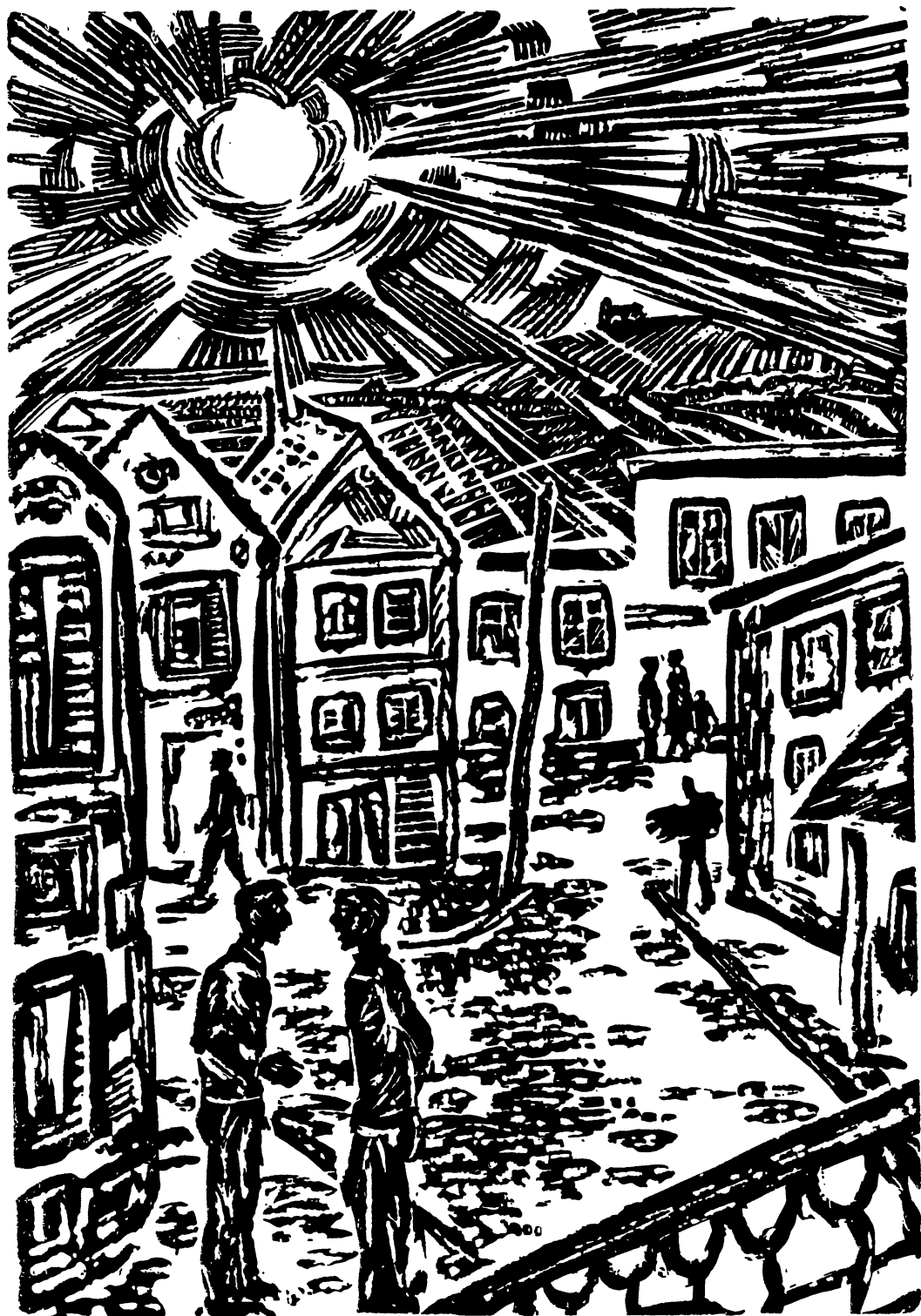
Ця пісня співалася по-польськи, по-французьки й по-німецьки, був до неї текст і російською та іншими мовами. Ми сиділи, зіщулившись, у темному закутку спальні, заслонені високими триярусними нарами, співали і плакали. Власне, ми й самі як слід не знали, чому плачемо. З пісні було не ясно, хто кого жде — ми ждемо, чи хтось жде нас, але над цим ніхто не замислювався. Пекучі сльози самі котилися нам по щоках; а потім, розходячись, ми почувалися дужчими і вже не такими нещасними, на серці ставало легше. Ми догадувалися, що війні ось-ось кінець, бо ті, котрі держали нас у неволі в цьому чужому краї, перестали знущатися з нас на кожному кроці, бити і вбивати, як то робили ще недавно. Ми працювали, як звичайно, з ранку до вечора, були, як і раніш, голодні, кволі і сонні. Тільки й того, що тепер нас вже не добивали, ми вмирили самі. Вмирили вночі на нарах або опустившись на хвилину на лаву біля барака, вмирили в їдальні, похиливши голову на край стола, в убиральні, по дорозі на роботу й під час роботи. Перед самим кінцем наших мук, коли ми були вже вкрай виснажені й знесилені, до нас приходила легка, тиха смерть. Ще задовго перед тим вона всюди кралася за нами, йшла поряд, підсідала до нас і спала з нами на нарах. Клала нам долоню на очі, щоб ми не все бачили, й на серце, щоб не так мучилися.

Минали дні, щоранку в один і той самий час ми простували через місто, пропахле цукерками та синтетичним бензином. Жителі міста не помічали нас, не повертали голови, не дивилися на нас, хоча стукіт дерев'янок у вранішній тиші розлягався далеко. Вони були сліпі й глухі. Ночами над Німеччиною кружляли англійські літаки і скидали бомби, налітали й на це німецьке місто.

Одного дня на тому місці, де біля підніжжя високого будинку з велетенською рекламою кави Майнеля стояв двоповерховий дім з рожевими стінами й пофарбованими в зелене віконницями, ринвами та ящиками для квітів, я побачив купу руїн. Вже не було дому, не було жінки, що відчиняла вікно й висувала з-за фіранки білу теплу руку, не було поливальнички, з якої вона поливала квіти в ящиках. На високій сліпій стіні будинку, під рекламою з негреньям, виднілися обриси дому, який учора ще існував: контур гостроверхого даху, сліди кімнат, лінії підлог та стель. Нині цей дім став купою сміття. Усе ламке, що він містив у собі, було стерте на порох, усе м'яке — зібгане й розчавлене. З грузу стирчало погнуте залізне пруття й пошматована бляха, з бляхи звисали шпалери та клапті фіранок. А я йшов, я був ще живий! Я дивився й чуввав, як лиха радість сповнює все моє єство, вертає мені зір, розум і чуття, жене по жилах кров, відновлює сили, відроджує до життя.

— Чого витріщився?! Іди своєю дорогою! — примнув есесівець. Я відвернувся й попрямував далі, просто вперед.

Переклада Олена МЕДУЩЕНКО

РОБЕР МЕРЛЬ

МАДЬВІЛЬ

РОМАН

Мал. В. Яворського

XVII

Цієї ночі, як і минулої, я вартую на світанку. Беру з собою Евеліну.

В неї два завдання: тільки-но я подам їй знак, вона зніме тривогу серед бійців у надбрамній башті, а звідти побіжить до «Материнства», де осідлає Бурку та двох білих кобил, бо, можливо, нам доведеться гнатись за ватагою. Силача я не братиму, бо він, опинившись серед кобил, може видати нас своїм іржанням.

Розподілено всі ролі. Мену стане біля механізму звідного моста. Фальвіна піде до льоху, де повинна заспокоїти корів і бика, що їх ми там прив'язали. То найкращий спосіб урятуватись від її базікання.

Я пронумерував бійниці від першої до сьомої з півдня на північ. На оклик Евеліни бійці мають мерщій бігти до них. Жаке призначено першу, Пейссу — другу, Тома — третю, четверту — мені, п'яту — Мейссоньє. М'єтті й Каті — шосту й сьому. Дві останні бійниці розташовані всередині надбрамної башти. З них відкривається великий сектор обстрілу, й водночас вони захищають стрільців від вогню. Ми всі погоджуємося на тому, що поставимо біля них М'єтту й Каті, бо не можемо дозволити собі втратити наших жінок; майбутнє общини залежить від них.

Ерве та Моріс розташовуються в казематі, що за межами замку. Колен у норі на пагорбі. Саме він і має подати їм знак — пострілом з рушниці, коли Вільмен та його ватага наблизяться.

— Я візьму лук, — сказав Колен учора ввечері.

— У тебе ж є рушниця!

— В мене з'явилась одна цікава ідея, — мовив Колен. — Розумієш, ідеться про ефект страху. Ні гуку, ні диму, а людина падає, пронизана стрілою. Це їх приголомшить. І тоді я пушу в хід рушницю.

Як і минулої ночі, я заступаю на варту на світанку й, сівши біля четвертої бійниці на маленький ослінчик, що його змайстрував Мейс-

Закінчення. Початок днів. «Всесвіт», №№ 2—3.

соньє, почуваю себе досить бадьоро, хоч майже зовсім не спав. Дуло «спрінгфілда» кладу на столітнє каміння парапету, а приклад — собі на коліна. Я, людина двадцятого століття, сиджу тут, де колись англійські чи протестантські стрільці з лука стояли на чатах у своїх кольчугах. Якби біля мене не було Евеліни, якби в надбрамній башті не спали товариші, я не став би боротися за своє життя в таких непевних умовах. Скільки років ми ще боротимемося проти банд, житимемо цим здичавілим гарнізонним життям?

Евеліна сидить поруч мене на стільчику, який їй дуже подобається. Спиною зіперлася мені на ліву ногу й голівку поклала на моє коліно. Вона в неї така легенька, що я майже не відчуваю її. Вона не спить. Час від часу я гладжу їй щічку, і її рученя зразу ж тягнуться до моєї руки. Ми домовилися, що будемо мовчати.

Я знаю, що мої стосунки з Евеліною дивують товаришів. Але вони зачаровані тим, як терпляче я її доглядаю, займаюся з нею гімнастикою, навчаю її.

Сьогодні пополудні, коли я спав, Евеліна, «порядкуючи» в шухляді мого письмового стола, знайшла там гострий кинджал, подарований мені дядьком розрізувати папір. Коли я прокинувся, Евеліна попрохала його в мене.

— Навіщо він тобі?

— Сам знаєш.

Так, я це знаю. І не хочу, щоб вона ще раз розповідала. Згідливо киваю головою.

Вона відразу ж прив'язує мотузку до пояса штанців і чіпляє на неї кинджал. Увечері весь Мальвіль пускав на її адресу компліменти й жарти. Я теж запитав у неї, чи не розраховує вона «знищити мечем» Вільмена. Як і інші, вдавав, що захоплений її дитячою грою, хоч добре знав, який намір криється за нею.

Ніч прохолодна, й світанкові проблиски ледве долають муарову темряву. Я майже нічого не бачу з бійниці в парпеті. Весь «перетворююсь на слух». Цей вислів належить Мейссоньє, який, мабуть, почув його на військових курсах. Птаство загинуло, й світанок через те дивовижно тихий. Я чекаю. Напевне, цей войовничий кретин таки піде на нас штурмом. Бо, сказавши це, не захоче вже відмовлятися від свого рішення. До того ж він сліпо вірить у свою перевагу, яку обіцяє йому базака старовинної моделі.

Мозок у таких людей працює за найпримітивнішою схемою. Вони собі гадають: «Оскільки в мене є базака, я диктуватиму свій закон». А закон Вільмена полягає в тому, щоб нас знищити. Ми вбили його двох «хлопців», і тепер він хоче «відплатити Мальвілеві».

Йому це не вдасться. Цілий день мене не полишав страх, але нарешті він вичерпався. Я спокійний. Чекаю Коленового кигику, й коли він нарешті лунає, то в першу мить я навіть розгублююсь з несподіванки. Евеліна торкається мене рукою, щоб я подав їй знак. Я роблю це, на мій погляд, дуже кумедно, бо вона знає, що я маю це зробити.

Евеліна залишає мене, забираючи з собою, як ми домовились, стільчик, щоб ніхто об нього не спіткнувся, а я стаю на коліна біля ослінчика, на якому щойно сидів, і, спершись на нього лівим ліктем, прикладаю до приклада рушницю щоку. Бачу краєчком ока (надворі дедалі розвидняється), як товариші позаду мене займають свої позиції, тихо й дуже швидко.

Западає нескінченно довга пауза. Вільмен не наважується відкрити вогонь по паркану, й, дивна річ, я відчуваю велике незадоволення, що він зволікає з виконанням ролі, яку я відвів йому в своєму сценарії. Я не пам'ятаю, чи це було насправді, але Мейссоньє згодом запевнить мене, що я безнастанно повторював: «Боже мій, що ж він робить?! Що ж він робить?!»

Нарешті лунає вибух, якого ми всі так чекали. І до певної міри розчаровує нас, бо він набагато слабкіший, ніж ми сподівалися. Мабуть, він розчарував і Вільмена, бо снаряд не розбив весь паркан і навіть не зірвав із завіс обидві ступки. Він лише зробив у паркані пробоїну півтораметрового діаметру, але його верхня й нижня частини стоять.

Що ж відбувається далі? Протяжним свистом я мав подати сигнал відкрити вогонь. Я цього не роблю. Але всі ми починаємо стріляти, і я також, бо кожен з нас подумав, що його товариш щось помітив. Насправді ж ніхто нічого не бачить, бо бачити нічого: супротивник не наступає.

Свідчення полонених потім усе прояснять: в ту хвилину, коли ми почали стріляти, Вільменові хлопці перебували трохи нижче того місця, де їх могли вразити наші кулі; їх захищав ще й виступ скелі. Вони саме рушили до пробоїни, що її базака зробила в паркані, коли раптом пролунали передчасні постріли наших рушниць і зупинили їхнє просування. Не тому, що стрілянина завдала їм втрат, а тому, що шріт з наших рушниць безперестану періщив рештки паркану, з якого летіли тріски. Нападники залягли й відкрили безладну стрілянину. Але той самий виступ скелі, що став на заваді нашим кулям, заважав їм бачити й нас, і ми, і вони вели пекельний вогонь по невидимих цілях.

Нарешті я починаю розуміти ситуацію, і Мейссоньє також, бо він мені каже:

— Треба припинити цю безглузду стрілянину.

Я цілком погоджуюсь, але для цього мені потрібен мій свисток (свисток Пейссу). Я гарячково шукаю по всіх кишенях, але не знаходжу його. Нишпорячи по кишенях, уявляю, який у мене смішний вигляд. Головнокомандуючий не може більше командувати військами, бо він загубив свисток! Я міг би крикнути: «Припиніть вогонь!» М'єтта й Каті почули б мене навіть у надбрамній башті. Але я й сам не відаю, чому мені здається, що треба подати сигнал свистком.

Нарешті я знаходжу цю коштовну реліквію. Свисток лежав там, де я його поклав, — у нагрудній кишенці сорочки. Я подаю три коротких свистки через певні інтервали, й наші рушниці замовкають.

Однак мій свист, мабуть, долинув і до Вільмена, бо на фортечному мурі, де я присів навпочіпки, мені чути, як він репетує на своїх людей: «У кого ви стріляєте, йолопи?»

Після шаленої стрілянини западає тиша. Сказати мертва тиша буде занадто, бо нікого не вбито. Перша фаза бою закінчується досить кумедно, й настає затишшя. Ми не маємо наміру виходити з Мальвіля на пошуки ворога, а він у свою чергу теж не має ніякого бажання підставляти груди під наші кулі.

Що було потім, я не бачив, але про це розповіли мені ті, хто стояв на варті за межами замку.

Ерве й Моріс упали в розпач. Місце для каземату було вибрано не зовсім вдало. З нього добре видно кожного, хто йде мальовільсь-

ким шляхом. Але коли він залягає, то його прикриває насип шляху, що поріс бур'янами. Отже, Ерве й Моріс не могли стріляти у ворога. До того ж вони не знали, чи треба відкривати вогонь, бо рушниця Колена мовчала.

Коленові з пагорба навпроти Мальвіля добре було видно шлях, що збігав аж до самого паркану. Він чітко бачив нападників, які лежали під скелею. І коли після мого свисту Вільмен підвівся на ліктях, щоб загорлати: «В кого ви стріляєте, йолопи?», Колен упізнав його поголену маківку. Він упізнав її й вирішив убити Вільмена.

Але він і не подумав скористатися для цього рушницею. Щоб створити цей «ефект страху без гуку й диму», він вирішує застосувати лук.

Місце для стрільби тісне, а лук великий. Колен розуміє, що він не зможе натягти тятиву в цій «щурячій норі». Та дарма! Він вилазить з нори (кинувши в ній рушницю!), повзе з луком до грубезного обгорілого стовбура каштану, що стоїть за три метри від нього, й випростується за ним! На повен зріст! І спокійно прицілюється Вільменові в спину.

Як на те, Вільмен раптом обертається, щоб дати наказ, і стріла, пролетівши повз нього, впивається в спину чоловікові, який лежить поряд з ним; той чоловіг, мабуть, підносив снаряди до базуки, бо Колен бачить, як з його рук випадають два чи три снаряди, котяться по шляху і зупиняються за багато метрів унизу. Поранений розпачливо скрикує, підводиться на повен зріст (у цю хвилину його також побачили вартові з каземату) й біжить зигзагами по шляху, намагаючись витягти собі зі спини стрілу. Пробігши кілька кроків, він падає, уп'явшись руками в землю.

«Ефекту страху» досягнуто, але Вільмен встигає побачити, звідки стріляли. Він віддає наказ своїм людям, і дванадцять рушниць одночасно стріляють у каштан, за яким припав до землі Колен, неспроможний дати відсіч, бо його рушниця лежить за три метри від нього в норі. З лука він теж не може стріляти, бо натягти тятиву лежачи йому важко.

Я чув з фортечного муру цю шалену стрілянину, але нічого не бачив, не міг навіть сказати, хто в кого стріляв, бо вартові за межами замку мали таку саму зброю, як і наш супротивник. Я дуже захвилювався: поєдинок між трьома нашими друзями й дванадцятьма Вільменовими людьми був нерівний. Завдяки чисельній перевазі, Вільмен міг маневрувати й обійти наших. А ми не здатні були нічого вдіяти, щоб допомогти їм, хіба що вийти з Мальвіля, але це було б божевіллям.

Хлопці з каземату все ще не бачили ворога. Їм не видно було, як Колен виходив із свого сховища, через те вони дивувалися, чому Вільмен спрямував вогонь на зарості, й не розуміли, чому мовчить Колена рушниця.

Та найбільше хвилювався, звісно, сам Колен. Він зрозумів, що на порятунок у нього немає ніяких шансів. Він лежав беззбройний за почорнілим каштановим стовбуром на віддалі якихось сімдесяти метрів од супротивника, й кулі відрізали йому всі шляхи до відступу. Він чув, як вони з глухим свистом упиваються перед ним у стовбур дерева й навіть біля самої його голови відколюють шматки кори. Колен вирішив зачекати, коли настане затишшя, й стрибнути в нору, яка була всього за три метри від нього. Але затишшя не наставало, й

кулі дзижчали то праворуч, то ліворуч, од нього. «Вперше в житті, — розповідав згодом Колен, — мені хотілося бути ще меншим».

Як розказали потім полонені, Вільмен спершу дуже злякався, коли Колонова стріла вбила його піднощика снарядів; він зрозумів, що за спиною в нього сидить ворог. Коли цей ворог не став відповідати на його стрілянину, Вільмен здогадався, що той беззбройний, і вирішив витіснити його з-за дерева. Він наказав двом ветеранам підповзти до пагорка й обійти супротивника з правого боку, тим часом як четверо його найкращих стрільців притискатимуть Колена вогнем до землі. Та не встигли ветерани відповзти й на кілька метрів, як Вільмен покликав їх назад. «Я сам почастию цього парубка», — сказав він. І підвівся. Без сумніву, Вільмен хотів реабілітувати себе в очах ветеранів, оскільки операція взяття Мальвіля почалася не дуже вдало.

Він звівся на повен зріст, герой із рушницею в руці та пістолетом на поясі квапливо пішов шляхом униз, щоб обійти Колена з тилу. Особливим героїзмом це не можна було вважати, бо Колен не відстрілювався, а від нас Колена затуляв виступ скелі.

Ерве й Морісові досі не видно було Вільмена, як і його людей, що залягли, та тільки-но він підвівся й пішов неквапливо шляхом, то обернувся для них у чудову мішень. Ерве, який чекав Колонового сигналу, навіть не ворухнувся, коли побачив ватажка банди. Але Моріс, який відчував до Вільмена люту ненависть, зразу ж узяв його за мушку, а коли побачив, що той зупинився й приклав зброю до плеча, прицілювався йому в скроню й вистрелив.

Вільмен з розтритим черепом упав на шлях убитий новобранцем, якого місяць тому навчав стріляти стоячи. Колен скористався миттєвим замішанням серед ворогів, стрибнув у нору, схопив рушницю й відкрив звідти вогонь. Він стріляв швидко й влучно і поклав одного за одним двох Вільменових людей.

Становище різко змінилось. Жан Фейрак, який взагалі (про це потім розкажуть полонені) був проти штурму Мальвіля, дав сигнал для відступу. Це справді був відступ, а не безладна втеча. Град куль посипався на Колонову нору, примусивши його пригнути голову, а коли він підвів її, ворог уже відступив, прихопивши з собою базуку, снаряди й рушниці вбитих.

Колен голосно закигикав. Ніколи ще мені не приносило стільки радості чайчине кигикання. Воно дало мені знати, що ворог утік і що Колен неушкоджений.

Я наказую Тома відчинити браму й стрімголов збігаю сходами з фортечного муру, мчу до «Материнства». Слідом за мною біжить Мейссоньє. Я кричу йому через плече:

— Бери Мелюзіну!

На бігу ставлю затвор рушниці на запобіжник і закидаю її за плече. Евеліна, зачувши мій голос, виводить з «Материнства» Моргану. Я хапаю за вуздечку Бурку, але вона чомусь дуже збуджена. Я заспокоїливо гладжу її. Вона спершу слухняно кориться мені, але, опинившись перед потрощеним парканом, нухає його і зупиняється, норовисто задерши голову. Піт градом котиться мені з чола. Я ж бо знаю Бурку та її норовистість!

На превеликий мій подив і радість, вона за хвилину дуже повільно переходить через паркан. За Буркою слухняно йдуть і інші коні.

Я ледве встигаю порахувати вбитих і помітити, що ворог забрав їхню зброю, як всі троє із зовнішньої варті одночасно виходять на

шлях. Ось вони, червоні, захекані, збуджені. Я обнімаю їх, але часу для розмов у нас немає. Допмагаю Морісові сісти на круп Мелюзіни позад Мейссоньє, а Ерве, який здається мені важчим, — сісти на коня позад Колена, і завважую, що Колен, крім рушниць моделі 36, закинув собі за плече й лук.

— Евеліно, ти поїдеш з нами!

— Я?

— Стерегтимеш коней.

Вона від радості не може й слова вимовити. Я хапаю її на руки, висаджую на Бурку й сам стрибаю в сідло позад неї. Доїхавши до лісової стежки, я обертаюсь і пошепки кажу Коленові:

— Будь обережний з луком. Ми помчимо галопом!

— Добре, — відповідає він, на вигляд хоробрий і войовничий.

Бурку вже два дні не виводили на прогулянку, через те мені не доводиться підганяти її. Вона рвучко кидається вперед, і чоло мені обвіває свіже повітря. Не чути жодного звуку, крім глухого, ритмічного тупоту кінських копит і шелесту листя, що його розтинають Бурчині груди. Бурка мчить галопом, а за нею трюхикають Морган й Мелюзіна.

Нарешті ми досягаємо останньої позначки на лісовій стежині. Ми на місці.

— Евеліно, бачиш цю галявинку? Отут ти й триматимеш наших коней.

— Усіх трьох? А чи не краще зв'язати їхнє повіддя?

Я заперечливо хитаю головою. Мелюзіна й Морган здоганяють нас, четверо вершників спішуються, і я показую Коленові й Мейссоньє, як зав'язати повіддя на шиях коней, щоб вони не запутались.

— Ти пустиш їх пастись? — запитує Мейссоньє.

— Вони далеко не підуть. Не зважаться віддалитись від Бурки, а Бурку триматиме Евеліна. Колене, покажи їм те місце.

Друзі йдуть, а я на хвилинку затримуюсь сказати Евеліні, аби вона, коли не зможе втримати Бурку, сіла на неї й кружляла на галявині.

— Емманюелю, чи можна мені тебе поцілувати?

Я нахиляюсь, і в ту ж мить Бурка штовхає мене мордою в спину, — це її улюблений жарт. Я падаю на Евеліну й звалюю її з ніг. Ми обоє зразу ж підводимось. Евеліна не випускає з рук повід. Її стривожене обличчя виглядає набагато старшим.

— Не вбивай їх, Емманюелю, — пошепки просить Евеліна. — На своєму плакаті ти пообіцяв, що подаруєш їм життя.

— Вислухай мене, Евеліно, — відказую я тремтячим голосом, — їх восьмеро, й усі вони озброєні. Якщо я, побачивши їх, крикну: «Здавайтесь!», — вони можуть не підкоритися й зав'язати бій. Цілком імовірно, що когось із наших буде поранено або вбито. Ти хочеш, щоб я пішов на такий ризик?

Евеліна опускає голову й не відповідає. Я залишаю її, не поцілувавши, але, відійшовши кілька метрів, обертаюсь і киваю їй. Евеліна стоїть посеред галявини, сонячний зайчик падає їй на волосся, на поясі висить кинджал, вона здається такою маленькою й тендітною серед цих велетенських тварин, круп яких парують.

Друзі чекають на мене на схилі над шляхом. Я нагадую їм про правила. Не стріляти до протяжного свисту. Припинити вогонь після трьох коротких свистків. Нагадую також про бойовий порядок. Я з

Коленом займу позицію за двадцять метрів попереду дерев з відозвою: Колен по той бік шляху, а я по цей. Мейссоньє й Ерве заляжуть метрів за двадцять позаду. Мейссоньє з цього боку, а Ерве — з того.

Друзі швидко й мовчки йдуть на свої місця.

Я на мигах спілкуюся з Коленом, який лежить по той бік шляху, а біля себе залишив Моріса, щоб у разі потреби послати з дорученням до Мейссоньє, який зможе в свою чергу все передати своєму візаві Ерве.

Ми чекаємо. Дріт, на якому висить моя відозва, не пошкоджено. Вільменові люди не мали чим його перерізати й пройшли сьогодні на світанку попід ним. За кілька хвилин вони знову з'являться тут і зустрінуться зі своєю смертю.

Перший звук, який я чую, заінтриговує мене. Щось схоже на уривчастий скрип колодязного ланцюга, намотуваного на вісь коловороту.

Я дивлюсь на Моріса й зводжу брови. Моріс нахиляється до мого вуха:

— Ланцюг велосипеда?

Він має рацію. Я в думці запитую себе, чи це не той велосипед, який Бебель заховав біля Мальвіля і який ми не схотіли забрати собі. Якщо це той самий, то ми припустилися грубої помилки й можемо тяжко поплатитися за неї.

За хвилину з-за повороту шляху виринає постать велосипедиста, й по опису Ерве я пізнаю в ньому Жана Фейрака. Він починає підніматися вгору, і я раптом помічаю на рамі велосипеда трубу базуки. Шлях круто підіймається вгору, і Фейрак насилу крутить педалями, робить зигзаги. Не виключено, що йому доведеться зійти з велосипеда. Часу в нас буде достатньо.

Для чого в нас буде достатньо часу? Обличчя мені заливає піт. Фейрак — новий ватажок. До того ж, як розповідав Ерве, він рішуча й жорстока людина. Я повинен його вбити. Але якщо я його вб'ю, то решта людей, які йдуть пішки за ним, почувши мій постріл, зійдуть зі шляху, заглибляться в зарості й, чого доброго, натраплять ще на Евеліну та наших коней. У всякому разі, в заростях я втрачу перевагу, ми вп'ятох можемо сміливо виступити проти семи чоловік ворога, але нічого втішного це нам не обіцяє.

Як я й передбачив, Фейрак злазить з велосипеда біля відозви й нахиляється, щоб пролізти попід дротом. Він низький на зріст, кремезний, з непривітним обличчям. Дивлячись на нього, я з жахом згадую про курсежакське побоїще. Однак я вже зробив вибір і, незважаючи на цей його злочин та базуку, збираюсь Фейрака пропустити. Ватажок без людей не такий небезпечний.

Фейрак проходить повз мене. Від нього мене відділяє тільки крутий схил. Він сідає на велосипед, і до нас знову долинає розмірений, дратливий скрип ланцюга. Ось він досягає закруту, і за хвилину я гублю його з очей. Стискаю в руках «спрінгфілд», і краплі поту з мого чола падають на його приклад.

Фейрак завертає за поворот. Я більше не бачу його.

Далі все відбувається так швидко, що я не можу повірити власним очам. Я бачу, як по той бік шляху Колен випростується на повен зріст, виставляє ліву ногу вперед, натягує за всіма правилами тятиву лука й старанно цілиться. Лунає свист, і за секунду чути, як щось

важко гепає на шлях. Я нічого не бачу, але Коленові видно закрут шляху. Він радісно махає мені рукою і зникає в кущах.

Колен — геніальна людина, і я недаремно «все йому прощав», як мені докоряв Тома.

За моїми підрахунками, в нас залишилося всього кілька хвилин. Однак час, здається, тягнеться нескінченно повільно. Я лежу долілиць у папороті поряд з Морісом.

Та ось і наші вороги. Вони розтяглися на шляху, спітнілі. Ідуть, важко дихаючи, і їхні ковані черевики лунко видзвонюють об камінь. Я дивлюсь на їхні селянські обличчя, червоні руки, незграбні постаті: піхотинці, яких убивали на всіх війнах. Уб'ють їх і під час цієї війни. Якби тут був Пейссу, йому б здалося, що він стріляє в самого себе.

Троє крокують попереду. Здається, вони ще не стомилися. За кілька метрів позад них ступають двоє інших, трохи далі ледве плентають ще двоє. Згідно з моїм планом операції, троє, що йдуть попереду, і двоє, що плентаються ззаду, приречені на смерть. Найсильніші й найслабші.

Я підношу до губ свисток і прикладаю до приклада щок. Ми домовилися з Коленом, що стрілятимемо перехресно, щоб не цілитися в одну й ту саму мішень. Я беру на мушку чоловіка, що ближче до нього, а він цілиться в отого, що йде з мого боку. Ці два наші. Мейссоньє й Ерве, що розташувалися трохи нижче, мають таку саму домовленість. Що ж до Моріса, то він вільний у своєму виборі.

Я вичікую, коли троє передніх проминуть відозву, і як тільки ті двоє, що йдуть посередині, наближаються до дроту, даю сигнал і стріляю. Наші постріли лунають одночасно, і з загального гуркоту вирізняється тільки постріл Мейссоньє з карабіна моделі 22, звук якого, набагато слабкіший і сухіший, долинає до нас з деяким запізненням. П'ятеро чоловіків падають. Вони не падають раптово, як у кінофільмах про війну, а надзвичайно повільно, наче в фільмі з уповільненою зйомкою. Двоє вцілілих зупиняються, паралізовані, й тільки через кілька секунд підводять руки. Це дуже до речі. Я подаю три коротких свистки. Операція скінчилася.

Обертаюсь до Моріса й пошепки питаю:

— Що це за одні?

— Отой лисий пузань — кухар Бюр. А худий — це Вільменів денщик Жаннє.

— Новобранці?

— Так, обидва.

Я голосно кричу, не показуючись їм:

— Говорить Еммануель Конт, мальовільський абат! Бюр, Жанне, позабирайте зброю в своїх товаришів і складіть її під відозвою.

Почувши мій голос, молодики здригаються й підводять голови. На кручах обабіч шляху ніщо ані ворухнеться. Вони розгублено озирються. Дивляться навіть на відозву, неначе мій голос промовляв звіди. Вони йшли полювати на мене до Мальвіля, а я раптом опинився тут! І називаю їх на ймення!

Повагавшись, вони повільно виконують мій наказ. Я знову даю три свистки і в супроводі Моріса з'їжджаю схилом униз, до шляху. Колен спускається теж. Віддалік, метрів за сорок, з'являються Ерве й Мейссоньє.

— Руки за голову! — наказую я коротко.

Полонені скоряються. Я роблю кілька кроків. Усюди кров, я дивлюсь на неї. Її червоний колір здається мені на тлі сіро-голубого шляху надто яскравим. Та я добре знаю, що вона швидко померкне й почорніє. Незбагненна людська натура. Ще зовсім недавно цю дорогоцінну кров ділили на групи, брали в донорів і зберігали її. Й водночас у якомусь іншому місці щедро поливали нею землю. Я дивлюсь на загиблих Вільменових людей. Їхня пролита червона кров не знадобиться вже нікому.

— Ерве, заberi велосипед і базуку. І пересвідчись, чи Фейрак мертвий.

Я обертаюсь до полонених, наказую їм опустити руки й дозволяю сісти. Лисий пузань — це кухар Бюр. У нього жваві чорні очі, лукаве обличчя. Його товариш, незграбний парубічко, — Жанне. Вони дивляться на мене з неприхованим захватом.

Я довідаюсь від них багато цікавих речей. Учора вранці від рани, завданої йому ножем, помер Арман. Не встиг Вільмен оселитися в замок, як він прогнав Жозефу: не хотів, щоб його обслуговувала жінка. Куховарив Бюр, а Жанне подавав на стіл. Коли в Лароці з'явився Вільмен, Газель також покинув замок, але з власної волі. Він не міг подарувати йому загибелі Лянуайя.

Я не вірю власним вухам і прошу їх ще раз повторити ці слова. Хвала Газелеві! Хто б міг подумати, що він виявить таку відвагу?

— І не лише різанину, — докидає Бюр, — не схвалював Газель також «надмірностей».

— Надмірностей?

— Еге ж, так він називав згвалтування, — мовить Бюр.

Повертається Ерве з велосипедом, до рами якого прив'язана базука. Він прихилив велосипед до кручі, скидає одну з двох рушниць, які приніс із собою, й наближається до нас.

— Фейрак не мертвий, — повідомляє безбарвним голосом. — Він дуже мучиться. Просив у мене пити.

— І що ж?

— Що я маю робити?

Я міряю його поглядом.

— Що ж, сідай в авто, їдь до Мальжака й дзвони до лікарні, щоб прислали карету «швидкої допомоги». А наступної неділі ми віднесемо йому апельсинів.

Ерве опускає голову й водить носком черевика по асфальту.

— Це мені не подобається, — відповідає він приглушеним голосом.

До нас підходить Моріс.

— Я можу піти туди, — каже він і блискає на мене своїми чорними очима. Він нічого не забув. Ні свого товариша Рене, ні Курсежак.

— Гаразд, я все зрозумів, — озивається Ерве, мовби щойно прокинувся, скидає з плеча рушницю й віддаляється твердим кроком.

Я обертаюсь до полонених.

— Продовжимо нашу розмову. Арман помер, Жозефу прогнали, Газель пішов. А хто ж лишився в замку?

— Звісно, Фюльбер, — відповідає Бюр.

— І він їв за одним столом з Вільменом?

— Авжеж.

— Незважаючи на те, що той убив Лянуайя? Незважаючи на «надмірності»? Скажи, Жанне, адже на стіл подавав ти...

— Фюльбер сидів між Бебелем і Вільменом, — мовить Жанне. — Я можу ще сказати, що він любив випити, попоїсти й пожартувати.

— Він жартував?

— Особливо з Вільменом. Вони приятелювали.

Це проливає нове світло на ситуацію. І не тільки мені. Я бачу, як Колен нашорошує вуха і як у Мейссоньє суворішає обличчя.

— Жанне, зараз я поставлю тобі одне дуже важливе запитання. Постарайся відповісти цілком щиро. А особливо не кажи того, чого не було.

— Я вас слухаю.

— Як по-твоєму, це Фюльбер спонукав Вільмена атакувати Мальвіль?

— Ну звичайно ж! — не вагаючись, відповідає Жанне. — Я все чув і бачив!

— Наприклад?

— Фюльбер беззастанно твердив йому, що Мальвіль — справжня фортеця й багатства там хоч греблю гати.

«Хоч греблю гати». Це добре сказано. А Фюльбер скористався б подвійно: позбувся б Вільменової опіки в Лароці й нас здихався б у Мальвілі. На жаль, довести його активне співробітництво з убивцею Вільменом важко, бо ніхто з ларокців не бував на обідах цих двох «приятелів».

Лунає постріл, і, дивна річ, мені відлягає від серця. Я бачу, що так само легшає на душі в Мейссоньє, Колена, Моріса й навіть у полонених. Мабуть, вони почувають себе безпечніше тепер, коли й другий з братів Фейраків сконав.

Повертається Ерве. Приносить пояс, до якого причеплена кобура з пістолетом.

— Це Вільменів пістолет, — каже Бюр. — Фейрак забрав його перед тим, як дати сигнал для відступу.

Я беру зброю цього негідника. В мене нема ніякісінького бажання носити її. Я дивлюсь на Мейссоньє: він теж не хоче. Але я добре знаю, кому цей пістолет принесе велику радість.

— Колене, візьми його собі. Це ж бо ти вбив Фейрака.

Зраділий Колен хвацько підперізується поясом з пістолетом. Моріс усміхається, і його янтарні очі лукаво зблискують. Я поки що не знаю, що це він убив Вільмена, і коли довідаюсь, буду йому вдячний за мовчанку та витриманість.

— Хай полонені обшукають убитих і заберуть у них набої, — коротко наказую я. — Я повертаюсь до Мальвіля. Піду по воза. Зі мною піде й Колен. А Мейссоньє зостанеться тут і керуватиме обшуком.

Не чекаючи Колена, я дерусь на кручу і, досягши заростів, починаю бігти. Дістаюсь до галявини. Евеліна радісно кидається мені назустріч, і я міцно пригортаю її. Ні я, ні вона не кажемо й слова, але знаємо, що не змогли б жити одне без одного.

Чується хрускіт гілок і шелест листя. Наближається Колен. Я відпускаю Евеліну й кажу їй: «Сядеш на Моргану». Ще раз зиркаю на неї й посміхаюсь, радіючи в душі цим коротким хвилинам нашого щастя. Я сідаю в сідло й даю їй змогу сісти самій, що вона, незважаючи на свій низенький зріст, робить дуже швидко й вправно. Колен обвішаний зброєю — рушниця моделі 36, лук, сагайдак, що він

сам собі його змайстрував, Вільменів пістолет на поясі й бінокль на ланцюжку, що його він «забув» мені повернути. В цьому місці зарос-ті дуже густі, і я їду ступою. Я відчуваю на собі Евелінін погляд. Обертаюсь у сідлі й читаю в її погляді німе запитання.

— Ми взяли двох полонених, — кажу їй і пускаю Бурку галопом.

На околиці Мальвіля переді мною раптом виринає стривожений Пейссу, і я кричу йому: «Всі живі!» Він не тямиться з радості й роз-макує рушницею. Наполохана Бурка кидається вбік, Моргана за нею, а Мелюзіна підстрибує. Колен вилітає з сідла, опиняється в неї на шиї і хапається обома руками за її гриву. На щастя, Мелюзіна, побачивши, що обидві кобили зупинилися, зупиняється й собі, і Колен має змогу знову сісти в сідло. Щоправда, він робить це дуже кумедно. Ми сміємось.

— Дурню! — вигукує Колен. — Бачиш, що ти накоїв?

— Я гадав, — посміхається Пейссу, — що ти все-таки вмієш їзди-ти верхи.

Я так регочу, що Пейссу не витримує й, коли я опиняюсь у ме-жах його досяжності, накидається на мене, наче боксер. Я сварюсь на нього, бо він, негідник, боляче молотить мене своїми кулачища-ми. На щастя, від його «ніжності» мене рятують Каті й М'етта, які вибігли до мене на шлях.

— Я впізнала твій сміх, — каже Каті. — Я почула його з фортеч-ного муру!

Вона обіймає мене. Це набагато приємніше. А М'еттині обійми ще солодші.

— Мій бідолашний Емманюелю, — каже трохи перекодя Мену, притуливши пересохлі губи до моєї щоки. Вона називає мене «бідолашним», неначе я вже мертвий.

Жаке дивиться на мене мовчки, тримаючи в руці заступ, яким копає яму для чотирьох убитих, а Тома, зовні байдужий, каже мені:

— Я зняв з них взуття, воно ще добре. Зробив для нього в ко-морі спеціальну полицку.

Фальвіна вся в сльозах, вона плаче всім тілом, плаче так, мовби на сонці танув смалець.

— Шістьох убито, а двох узято в полон, — повідомляє Колен, широко ступаючи обіч мене.

— Розкажи, Емманюелю! — вигукує Пейссу.

— Нема коли, — відповідаю я. — Ми знову вирушаємо. Беремо, звісно, й тебе, а також Тома і Жаке. Колен залишиться тут і візьме на себе командування в Мальвілі. Ви вже попоїли? — питаю, обертаю-чись до Пейссу.

— Без цього теж не можна, — відповідає Пейссу так, ніби я йому за це докоряв.

— Правильно. Мену, приготуй сім сандвічів.

— Сім? Чому аж сім? — питає Мену, вся наїжачившись.

— Для Колена, для мене, Ерве, Моріса, Мейссоньє і для двох полонених.

— Для полонених! — скрикує вона. — Ти збираєшся годувати й негідників?

Жаке червоніє, ніби ці слова стосуються і його.

— Роби, що тобі звелено. Жаке, запрягай Силача. Поїдемо во-зом. Евеліно, ти з Каті розсідлай коней. А я тим часом хлюпну со-бі на обличчя трохи води.

Я купаюсь під душем, мию голову й голюсь. Роблю все це дуже швидко. А що я готуюсь до візиту в Ларок, то скидаю старі кавалерійські штани й поношені чоботи, які не скидав від дня події, й надягаю свої білі штани, в яких ходив на кінні змагання, взуваю нові чи майже нові чоботи та вбираюсь у білу сорочку з відкладним коміром. Відтак, чистенький і елегантний, виходжу за першу огорожу. Евеліна й Каті виходять з «Материнства» помилуватись на мене. Прибігає М'етта й на мигах висловлює своє захоплення мною, навіть цілує мене.

Я прискорюю крок. Пейссу, котрий іде позаду, несучи під пахвою пакунок із сандвічами, зауважує, що, отак убравшись, я скидаюсь на людину, яка йде до свого першого причастя.

— Якби я побачила тебе такого в Лароці, то вийшла б заміж не за Тома, а за тебе! — весело вигукує Каті.

— Я спритно цього уникнув! — відповідаю я й стрибаю на воза.

— Почекай! — кричить Жаке, який прибіг зі старим лантухом під пахвою. Склавши лантух удвоє, він застеляє ним соломі, щоб я не забруднився. Всім стає весело, і я теж усміхаюсь Жаке.

Колен, який спершу теж сміявся, тримається осторонь і сумно кривиться. Я раптом згадую, що так само, як сьогодні, я був одягнений за тиждень до дня події, коли, повертаючись із кінних змагань, запросив його з дружиною до ресторану. Саме під час цього обіду Колен поділився зі мною своїми клопатами: десятирічна Ніколь щомісяця хворіє на ангіну, а дванадцятирічний Дід'є ніяк не може за своїти правопис. І ось тепер усе це перетворилося на попіл, зібраний у маленьку скриньку разом з прахом родин Пейссу і Мейссоньє.

— Колене, — рішуче кажу я, — ти на мене не чекай і розкажи їм усе. Я вимагаю тільки одного: під час нашої відсутності не виходьте з Мальвіля й на крок. Решта — на твій розсуд.

Колен мовби прокидається, махає мені рукою, але стоїть на місці, тим часом як Евеліна, Каті й М'етта, пролізши крізь діру в паркані, біжать за нашим возом. Пересилюючи тупіт Силачевих копит і порипування воза, я кричу М'етті, щоб вона розважила Колена, який засумував.

Конем править Жаке. Тома сидить біля мене. Пейссу вмовився навпроти, і його довгі ноги майже торкаються моїх.

— Я зараз скажу тобі одну дуже цікаву річ, — озивається раптом Тома. — Я перевірів Вільменові документи. Він був зовсім не офіцер, він — бухгалтер!

Я сміюсь. Тома залишається байдужим: він не бачить у цьому підстав для сміху. Вважає, що Вільменова брехня тільки обтяжує його злочини. А я ні. Я майже не дивуюсь цьому. Слухаючи розповіді Ерве, я не раз думав про те, що Вільмен, мабуть, пускав туману своїми розмовами. Лжесвященик, лжепарашутист. Які самозванці! Невже це породження нової епохи?

Тома подає мені професійне посвідчення, я зиркаю на нього, ховаю в гаманець і починаю розповідати, яку роль відігравав Фюльбер у тім, що нам загрожувало. Пейссу обурено лається, а Тома мовчки зціплює зуби.

На місці засідки нас чекають Мейссоньє, Ерве, Моріс і двоє полонених. Ми садовимо їх на воза, вантажимо рушницю, базуку, патрони й велосипед. Дев'ять чоловік — вага чималенька, навіть для нашо-

го Силача, й там, де шлях круто здіймається вгору, всі ми, крім Жаке, злазимо. Я користаюсь з цієї нагоди, щоб поділитись своїм планом.

— Насамперед, одне запитання, Бюр. Чи не завинили ви з Жанне в чому-небудь перед ларокцями?

— А в чому ми могли перед ними завинити? — відповідає Бюр з деяким обуренням.

— Я не знаю. Може, грубістю чи «надмірностями».

— Я повинен тобі сказати, — гордо кидає Бюр, — що це не в моєму характері бути грубим і тим паче не в характері Жанне. А щодо «надмірностей», то скажу тобі, — додає він з несподіваною відвертістю, — в мене не було для цього й нагоди. Новобранець у Вільмена не мав ніяких прав.

— Ще одне запитання: чи стережуть ларокці свою південну браму?

— Так, — відповідає Жанне. — Вільмен поставив біля неї ларокського чоловіка, якого звать чи то Фабр, чи то Фабремашен.

— Фабрелятр?

— Еге ж, Фабрелятр.

— Що, що? — перепитує Пейссу, який, почувши, що я сміюсь, наближається до нас.

Я повторюю. Він регоче й собі.

— І вони дали йому рушницю?

— Так.

Ми знов регочемо.

— Все буде гаразд, — проваджу я далі. — Під'їхавши до Ларока, в браму постукають тільки Бюр і Жанне й попросять, щоб їм відчинили. Ми роззброїмо Фабрелятра й залишимо його під вартою. — Я роблю коротку паузу. — Ось тут і почнеться наш фокус, — всміхаючись, підморгую я Бюрові.

Він теж усміхається. Він задоволений нашим взаєморозумінням. Воно обіцяє йому непогане майбутнє. Тим паче, що я перериваю розмову, розгортаю пакунок, якого приніс Пейссу, і роздаю сандвічі. Хліб дуже подобається Бюрові й Жанне, особливо Бюрові.

— Ви самі випікаєте такий смачний хліб? — поважно запитує він.

— А що ж тут такого? — вигукує Пейссу. — Ми в Мальвілі все вміємо робити. В нас є пекар, муляр, столяр, слюсар-водопровідник. І є навіть Емманюель, який замінить тобі навіть найкращого панотця. Я — муляр, — скромно додає він.

Він, звичайно, не розповідає про добудову фортечного муру, але я здогадуюсь, що він пишається цим і що йому приємно залишити цей шедевр майбутнім століттям.

— Нам бракує тільки дріжджів, — втручається в нашу розмову Жаке, який сидить на возі.

— Дріжджі є в ларокському замку, — повідомляє Бюр, радий зробити нам послугу, і кусає міцними білими зубами сандвіч.

— План мій такий, — починаю я. — Коли ми нейтралізуємо Фабрелятра, Бюр і Ерве підуть до міста самі. Вони розшукають Фюльбера і скажуть йому: «Вільмен здобув Мальвіль. Емманюеля Конта взято в полон, і ми привезли його сюди на возі. Ти повинен негайно влаштувати над ним суд у каплиці в присутності всіх ларокців».

Реагують на цей мій план по-різному: Пейссу, Ерве, Моріс і двоє полонених радіють, Мейссоньє запитливо дивиться на мене, Тома рішуче не схвалює мого наміру, а Жаке боїться за мене.

Я проваджу далі:

— Пересвідчившись, що всі зібралися в каплиці, ви підете по мене до південної брами. Всі четверо — Бюр, Жанне, Ерве й Моріс — приведете мене до каплиці. Коли почнеться процес, ти, Ерве, дозволиш мені боронитися й надаси слово тим ларокцям, які забажають щось сказати.

— А як же ми? — питає Пейссу, глибоко засмучений тим, що не побачить цього видовища.

— А ви включитеся в дію аж згодом, коли Моріс покличе вас. Ви прийдете всі четверо й приведете з собою Фабрелятра. Жакє, ти взяв із собою вірвовку, щоб спутати Силача?

— Авжеж, — відповідає Жакє й дивиться на мене сповненими страху очима.

— Бюра я обрав тому, що він був кухарем і його знав Фюльбер, — веду я далі. — А Ерве вибрав за його акторський хист. Розмовлятиме тільки Ерве, а вам краще не втручатися.

Западає мовчанка. Ерве поважно гладить свою клинувату борідку.

— Можете знову сідати на воза, — каже Жакє, зупиняючи Силача.

— Ідіть сідайте, — звертаюсь я до новачків і полонених. — Мені треба поговорити з друзями.

Я бачу, що Тома точить якийсь хробачок, і хочу його розчавити, поки він не виріс у великого черв'яка. Пропускаю воза метрів на десять уперед. Тома йде ліворуч, а Мейссоньє й Пейссу праворуч. Ми йдемо однією шерогою.

— Що це за комедія? — гнівно питає Тома. — Навіщо все це? Нам лишилося тільки взяти Фюльбера за барки й поставити до стінки! Я обертаюсь до Мейссоньє.

— Ти згоден з таким аналізом становища?

— Це залежить від того, — відповідає він, — що ми збираємось робити в Лароці.

— Ми зробимо те, про що домовились: візьмемо владу в свої руки.

— Я так і думав, — каже Мейссоньє.

— О, річ зовсім не в тому, що я прагну влади. Це просто необхідно. Слабкість Ларока ослаблює й нас. Його може захопити перша-ліпша банда й використати як плацдарм для нападу на Мальвіль.

— Крім того, — докидає Пейссу, — Ларок володіє родючими ґрунтами.

Я теж подумав про це, але не сказав, бо не хотів, щоб Тома звинуватив мене в зажерливості. Для мене на першому плані тепер стоїть проблема безпеки Мальвіля. Не минуло й місяця, як я позбувся приватновласницьких почуттів. Більше навіть не згадую, що колись Мальвіль належав мені. Єдине, що мене тепер непокоїть, це те, щоб якийсь енергійний ватажок не захопив Ларок і щоб згодом не поневолив нас. Я також не хочу поневолювати Ларок. Мрію про союз двох рівноправних общин, які б допомагали одна одній, виручали одна одну, але щоб кожна зберегла свою власну індивідуальність¹.

— У такому разі, ми не можемо розстріляти Фюльбера, — каже Мейссоньє.

¹ В майбутньому ці слова часто цитуватимуться ларокцями й нами, іноді для того, щоб підперти протилежні концепції (примітка Тома).

— А то чому? — войовничо запитує Тома.
— Пролиття крові зовсім не бажане, якщо ми збираємось захопити там владу.

— А тим паче крові священика, — докидаю я.

— Це лжесвященик, — мовить Тома.

— Все одно багато ларокців мають його за справжнього.

— Припустимо, — мовить Тома. — Тоді я не розумію цієї комедії. Тут вам не театр!

— Театр. І мета його цілком чітка: змусити Фюльбера зізнатися перед усіма ларокцями в своєму співробітництві з Вільменом. Я певен, що, відчувши під собою міцний ґрунт, він зробить це з неприхованим цинізмом.

— Ну й що з цього?

— А те, що це зізнання ми зможемо використати проти нього в процесі над ним.

— Але смертного вироку він уникне?

— Повір мені, що більшого вдовolenня я не можу й бажати, але тобі вже сказали, що це неможливо.

— Отже?

— Не знаю, можливо, ми його проженемо.

Тома зупиняється. Зупиняємось і ми.

— І для того, — мовить він обурено, — щоб прогнати його, ти збираєшся довірити своє життя чотирьом типам, яких зроду-віку не бачив? Людям з Вільменової банди?!

Нарешті я розумію справжню причину, чому він так вороже ставиться до мого «театру». Тома боїться за мене. Я знизую плечима. На мою думку, тут немає ніякого ризику. З учорашнього дня Ерве й Моріс мали не одну нагоду зрадити нас. Вони цього не зробили, вони воювали на нашому боці. А ті двоє полонених зараз думають тільки про одне: якомога швидше стати членами нашої общини.

— Та все ж таки вони будуть озброєні, а ти ні.

— Ерве й Моріс візьмуть з собою рушниці моделі 36 з повними обоймами. Бюр і Жанне матимуть рушниці, але без патронів. А в мене є оце. — І я дістав з кишені невеличкий дядьків револьвер, який здогадався взяти з шухляди свого письмового стола, коли перевдягався. Це — іграшка, однак, звикши після пригоди в Рюнах постійно носити за плечима рушницю, я почував би себе зовсім беззахисним без зброї. Бачу, що револьвер, хоч він і маленький, заспокоює Тома.

— Я гадаю, — озивається Мейссоньє, обміркувавши мій план, — що ця ідея непогана. Жозефа й Газель пішли з замка, ларокці не знають, чи Фюльбер і Вільмен справді були нерозлучні друзі. А, погодившись судити тебе, він неодмінно викриє себе. Ось так, — провадить далі Мейссоньє поважно й з апломбом, — це справді непогана ідея. Ми примусимо ворога викрити себе.

XVIII

Каплиця, в якій мав відбутися «процес», належала замкові, а церква в долішній частині міста згоріла в день події. Щонеділі родина Лормію запрошувала одного священика з числа своїх друзів відправляти в ній месу, і з її милості сюди приходила знать із Ларока та

навколишніх сіл, що разом з жінками й дітьми складало душ двадцять. У родині Лормію не ділили бога з простолюдом.

Я вже згадував, що ларокський замок був часів Відродження, тому мальвільцеві він здавався новітнім, але каплиця датувалася XII століттям. Ребристе склепіння спирається на стовпи, в грубезних мурах пробито отвори, трохи ширші за звичайні бійниці. Крізь них проникає так мало світла, що неф, наче склеп, виповнюють сутінки.

Наскільки я можу судити, всі ларокці вже зібралися тут. Прийшовши з-під теплого й яскравого пообіднього сонця, я нічогісінько не бачу в цьому середньовічному вертепі, де на плечі мені лягає вогка прохолода. Як ми й домовилися, четверо озброєних Вільменових хлопців садовлять мене на приступку хорів. Вони теж сідають обабіч, на погляд суворі, наставивши сторчма між колінами рушниці. Позад мене престол, а трохи вище над ним — вікно родини Лормію. Крізь нього мало б литися сонячне проміння, бо вже по четвертій, але вікно темне, бо саме в ту хвилину, коли я ввійшов до каплиці, сонце сховалося за хмару. Я схрещую на грудях руки й намагаюсь розгледіти в напівтемряві обличчя. Поки що бачу лише, як де-неде блищать очі й біліють сорочки. І тільки згодом мені вдається розпізнати обличчя ларокців. З сумом помічаю, що дехто з них уникає мого погляду. В тому числі й старий Пужес. Але ліворуч я бачу бастіон своїх друзів: Марселя Фальвіна, Жюдиту Медар, вдовиць Аньєсу Пімон і Марі Лянуай та двох хліборобів, імена яких не можу пригадати. В першому ряду завважую Газеля, який схрестив на животі пухкі руки, над його вузьким лобом в'ються кучерики, що нагадують мені моїх сестер.

Коли я входив через невеличкі бічні двері під хорами, то не бачив Фюльбера. Сівши, я тим більш не бачу його, бо вхід до нефа огорнений сутінками — в цьому місці немає бічних віконець. Але тишу, яка запала після мого приходу, порушують Фюльберові кроки по великих кам'яних плитах. Кроки наближаються, і Фюльбер поволі виринає з птьми. Він в антрацитового кольору костюмі, сірій сорочці й чорній краватці. І перше, що мені впадає в око, — це його білий лоб, білі скроні і запалі щоки. За хвилину бачу також, що на грудях у нього погойдуються срібний хрест.

Наближаючись до мене розміреною твердою ногою, видзвонюючи підківками об кам'яні плити, Фюльбер дивиться на мене так, немовби хоче з'їсти. Однак за три кроки від мене він зупиняється й, закривши руки за спину, мовчки міряє мене поглядом з голови до п'ят. Навіть з цієї відстані я ледве бачу його — чорна постать губиться в сутіні каплиці. Але мені дуже добре видно його голову: вона, здається, плаває десь наді мною, й мене дивує погляд гарних, косих очей. Бо вони випромінюють тільки доброту, жалість і смуток. Фюльбер похитує головою, і можна подумати, що він опинився в дуже скрутному становищі.

Я розчарований. Ні, я й на мить не повірив у його щирість, проте, якщо Фюльбер до кінця вдаватиме з себе янгола, мій план знає поразки, і мені, зрештою, важко буде ухвалити вирок людині, яка відмовилася судити мене. Бо його жаліслива поза, здається, свідчить саме про те, що він відмовляється мене судити.

Тиша триває кілька довгих секунд. Ларокці позирають то на Фюльбера, то на мене й дивуються, що він мовчить. А я поволі по-

чинаю заспокоюватися. Ця тиша, здається мені, — хитрість проповідника, який хоче привернути до себе увагу, а також, на мою думку, садистична підступність, мета якої — вселити в звинуваченого надію на помилування. Вивчаючи Фюльберів погляд, що прикипів до мене, я тільки тепер помічаю, що вираз Фюльберових очей не однаковий.

Я дуже задоволений своїм відкриттям, бо воно, на мою думку, доповнює дволикий образ Фюльбера: великі руки з вузлуватими пальцями контрастують з інтелігентним обличчям, і маленька голова не гармоніює з огрядним тулубом. По суті, його постава, а також очі, ще навіть до того, як він розтулить рота, викривають усю облудність цієї людини.

Нарешті він озивається. Промовляє низьким, глибоким голосом. Голосом елеїним, музичним, схожим на звук віолончелі. Й відразу ж перевищує мої сподівання. Йому бракує слів, каже Фюльбер, щоб оплакати моє скрутне становище. Воно викликає в нього вельми сумні почуття, особливо, коли врахувати «палку» приязнь, з якою він завжди ставився до мене, приязнь, яку я зрадив і якої він, Фюльбер, мусив з великим жалем зректися через мою гордість, за яку мене сьогодні покарає рука господня...

Я не цитую повністю цей гидкий виступ. За ним іде пряме звинувачення. І Фюльбер перестає бути таким лагідним. Його звинувачення пов'язане з так званим «викраденням» Каті, — каплицею прокочується шепіт, і цей шепіт дедалі наростає, незважаючи на погрозливі погляди, які Фюльбер кидає довкола себе, різкий тон, до якого він вдається, щоб висловити свої претензії.

А претензії ці такі: я, порушивши указ парафіяльної ради, викрав ларокську дівчину й, обдуривши її, віддав одному із своїх хлопців, про людське око повинчавши їх. Я дискредитував релігію, дозволивши наймитам обрати себе священиком, а також осквернив таїнство церковної сповіді, давши волю своїм єретичним нахилам. Нарешті, я підтримав ларокських баламутів у відкритому заколоті проти їхнього пастора й прислав погрозливого листа, що прийду зі зброєю в руках, якщо їх покарають. І навіть вимагав в ім'я лжеісторичної правди сюзеренних прав на Ларок. Цілком очевидно, мовить на закінчення Фюльбер, якби капітан Вільмен, — саме так він називає його, — не оселився в Лароці (лунають вигуки: «Лянуай! Лянуай!»), то одного чудового дня Ларок став би жертвою моїх загарбницьких намірів, наслідки яких для жителів Ларока можна легко собі уявити (знову голосні вигуки: «Лянуай! Пімон! Курсежак!»).

Становище в каплиці вкрай напружується. Три чверті присутніх, поопускавши очі, вороже мовчать: здається, на них наводять жак Фюльберів тон і люті погляди, які він кидає в їхній бік. Решта — Жюдіта, Аньеса Пімон, Марі Лянуай, Марсель Фальвін і двоє хліборобів, імен яких я не можу пригадати, — шаленіють. Вони протестують і, підвівшись з місць, навіть погрожують Фюльберові кулаками. Особливо шаленіли жінки і, якби біля мене не було чотирьох чоловіків, які вдають, що охороняють мене, то, мабуть, вони накинулися б на свого священика й роздерли б його.

Процес наді мною діє як детонатор і спонукає опозицію вибухнути прокляттям на адресу Фюльбера. Вибух цей такий лютий і такий несподіваний, що Фюльбер розгублюється.

Він навіть гадки не мав, що його так ненавидять ларокці — всі без винятку, бо настрої більшості не менш ворожий, хоч вони тільки

перешіптуються. Удар цей для нього жакхливий. Фюльбер, погойдуючись, наче від подуву сильного вітру, то багровіє, то блідне, стискає кулаки, швидко говорить, але не може закінчити свою думку, обличчя його судомиться, а в очах світяться то жах, то гнів.

Однак Фюльбер не боягуз. Він твердим кроком піднімається сходами на хори й, ставши між Жанне й Морісом, закликає всіх до тиші. Й, дивна річ, за хвилину він досягає успіху — настільки ларокці звикли його слухати.

— Я бачу, — починає Фюльбер тремтячим, сповненим гніву й обурення голосом, — що настав час одрізнити добро від зла. Тут є люди, які вважають себе християнами і які не вагаються нишком вступати в змову проти свого пастора. Їм треба було б знати одну річ: я будь-що виконаю свій обов'язок. Баламутів і підбурників відлучу від церкви, очищу від них дім отця мого! Вимету звідси це сміття!

Ці слова викликають вигуки обурення й протесту. Я чую, як Марі Лянуай, котру ледве стримують Марсель і Жюдита, вигукує пронизливим голосом:

— Ти сам сміття! Хто обідав із вбивцею мого чоловіка?

Я скося позираю на свого обвинувача. Він палає несамовитою люттю. Більше не маневрує, поводитьсь зухвало. Не лукавить, а провокує. Відчуває за собою силу Вільменових людей, вирішує кинути виклик ларокцям і розгромити їх. Захмелівши від злості, він дає нищівну характеристику своїм співгромадянам і прагне цим дошкулити їм.

Знов закликавши всіх до тиші, Фюльбер схвильованим, істеричним голосом кричить:

— Тепер я знаю, хто справжній ініціатор усіх цих змов, Емманюелю Конт! Ваша поведінка викрила вас до кінця. Іменем парафіяльної ради я засуджую вас до смертної кари!

Обурення публіки перевершує мої сподівання. Праворуч від мене занепокоївся Ерве: він боїться, що його разом з товаришами можуть роззброїти ларокці, бо надто вони вже розгнівалися. І якщо вони ще цього не зробили, то, певне, тому, що Фюльбер своєю присутністю й відвертою ненавистю збиває ларокців з пантелику.

Газель невдоволено кривиться, зачувши, що його колишній приятель промовляє від імені парафіяльної ради. Він хитає головою й заперечливо махає брезккими руками. Я нахиляюсь до Ерве й тихо шепочу йому:

— Дай слово Газелеві, здається, він хоче щось сказати.

Ерве підводиться й, випроставшись, закидає рушницю за плече, щоб показати свої мирні наміри. Й цілу хвилину стоїть отак, домагаючись уваги. А коли западає тиша, мовить спокійним і чемним голосом, який різко контрастує з погрозливими криками, що їх ми допіру чули:

— Пан абат Газель, здається, хоче щось сказати. Я надаю йому слово.

Ерве сідає. Його молодість, ввічливий і поважний тон, а також той факт, що він діє через голову Фюльбера, надаючи слово Газелеві, вражають присутніх, особливо Фюльбера, який ніяк не може збагнути, чому Вільменів посланець надає Газелеві слово, Газелеві, який затаврував убивцю Лянуайя та Вільменові «надмірності»!

А Газель помітно розгубився, побачивши, що йому надали слово, якого він не просив. Але в каплиці лунають вигуки: «Говоріть, говоріть, пане Газель!»; Ерве підбадьорливо киває, і той поволі підводиться. Під дрібненькими кучериками посивілого волосся його клоунське обличчя здається зів'ялим, сторопілим, і коли він, нарешті, озивається, ніхто не може без усмішки слухати його безбарвний, кволий голос. Однак Газель каже те, що мав сказати, нам і Фюльберові.

— Я хотів би зауважити,— мовить він, схрестивши руки на грудях,— що відтоді, як я покинув замок через усі ті неподобства, які кояться в Лароці, парафіяльна рада не засідала ні разу.

— А яке нам діло до того, що ти залишив замок, або до того, що парафіяльна рада останнім часом не засідала? — презирливо кидає Фюльбер.

По довгій Газелевій шиї прокочується клубок, і його в'яле обличчя твердішає. Якщо і є щось, чого ніколи не вибачають отакі напівкаліки, то це — ображене самолюбство.

— Перепрошую вас, пане,— мовить Газель кислим і в'їдливим голосом старої дівки,— але ви сказали, що засуджуєте пана Конта іменем парафіяльної ради. А я відповідаю вам, що парафіяльна рада останнім часом не засідала ні разу і що особисто я не згоден з вироком панові Конту.

Газелеві плещуть у долоні, й не тільки п'ятеро членів опозиції, а й дві чи три особи з більшості. Почервонілий Газель сідає, і Фюльбер зразу ж шулікою накидається на нього.

— Я обійдусь без твоєї згоди! Ти зрадив мою довіру, нікчемо! Цих твоїх слів я не забуду й ти ще заплатиш за них!

Присутні з обуренням зустрічають Фюльберову погрозу, і Жюдіта, яка раптом згадує, що колись належала до лівих християн, кричить на повні груди: «Нацист! Есесівець!» Я бачу, що Марсель легенько стримує її, і потерпаю, щоб ларокці не побачили в ній свого ватажка. Особливо я боюсь за безпеку новобранців, отож підводжусь і кажу рішучим тоном:

— Прошу слова.

— Можеш говорити,— з явною полегкістю дозволяє мені Ерве.

— Як? — вигукує Фюльбер, обертаючи свій гнів проти Ерве. — Ти надаєш слово цьому мерзотникові? Цьому ворогові бога? Подумай, що ти робиш! Цю людину я щойно засудив до страти!

— Тим більше,— мовить Ерве, байдуже погладжуючи свою чорну гостру борідку.— Тим більше йому треба дати змогу в усьому зізнатися.

— Це ж казна-що! — не вгамовується Фюльбер. — Чому ти чиниш на власний розсуд? Я наказую тобі примусити його замовкнути, чуєш?

— Я не можу підкорятися вашим наказам,— з гідністю відповідає Ерве. — Ви не мій командир. За відсутності Вільмена я тут команду,— провадить він далі, ляскаючи долонею по прикладу рушниць,— і я хочу, щоб звинувачуваний висловився. Він говоритиме стільки, скільки сам захоче.

І тут сталося щось небачене: половина ларокців заплодувала Ерве.

— Це обурливо! — вигукує Фюльбер, стиснувши кулаки й вибалушивши свої косі очі. — Ти не розумієш, що, надаючи слово цьому

типові, стаєш його співучасником. Це тобі так просто не минеться! Попереджаю: я про все повідомлю твого командира, він покарає тебе!

— Боюсь, що у вас нічого не вийде, — каже Ерве так безтурботно, що я вже починаю потерпати, аби Фюльбер про все не здогадався. — В усякому разі, — провадить він, — слово надається звинувачуваному.

— В такому разі, — кричить Фюльбер, — я його не слухатиму! Я йду додому й почекаю на Вільмена!

Фюльбер спускається з хорів і під крики опозиції швидко прямує до дверей. Мене це зовсім не влаштовує. Без Фюльбера контрпроцес відбутися не може, і я голосно кричу йому вслід:

— Ти, бачу, боїшся вже навіть мого голосу!

Фюльбер зупиняється і повертає до мене обличчя.

— Зараз чверть на шосту, — веду я далі. — Вільмен сказав, що буде тут о пів на шосту. Отже, мені лишилося якихось п'ятнадцять хвилин, а ти боїшся мене, жалюгідний боягузе і хочеш заховатися під ліжко й дочекатися там свого хазяїна! Так, під ліжком! Не в ліжку, а під ліжком!

Поведінка Ерве викликала в Фюльбера занепокоєння. Почувши, що Вільмен прибуде сюди за чверть години, він заспокоюється. Тим паче, що не хоче виглядати в очах своїх людей боягузом. Як я й сподівався, він збирається відповісти на моє підбурювання викликом. Блідий, тремтячий, з запалими щоками й гарячковим блиском в очах, Фюльбер зупиняється й погордливо мовить:

— Можеш говорити! На мене всі ці дурниці не діють. Але пам'ятай, що часу в тебе лишилося небагато.

Я зразу ж хапаюсь за цю нагоду.

— Я зараз відкину всі твої звинувачення. Передусім щодо Каті. Я не обдурив її, як ти сказав, і не викрадав її. Це чистісінька вигадка. З власної волі й за згодою дядька («Це правда!» — вигукує раптом Марсель, якого я вже не боюсь скомпрометувати) вона поїхала провідати свою бабусю в Мальвілі, а там закохалась у Тома й одружилася з ним. Це тобі, Фюльбере, дуже не сподобалось, бо ти хотів узяти її до себе в покоївки.

— Неправда! — кричить Фюльбер.

— О, даруйте, — підводиться раптом низенька на зріст, огрядна жінка років п'ятдесяти.

Це Жозефа, покоївка з замку. Загалом її тут не дуже люблять за португальське походження (ларокці — расисти), але поважають за те, що за словом у кишеню Жозефа не лізе й «говорить все у вічі, якщо має щось на серці».

Вродливою назвати її не можна. Вона належить до тих, хто, здається, боїться води й мила. До того ж вона присадкувата, товстощoka й повногруда. Але її білі зуби, кругле тверде підборіддя, жваві чорні очі й густе волосся свідчать про міцне здоров'я.

— Даруйте! — провадить Жозефа з різким акцентом. — Навіщо казати, що це неправда, коли це правда! Правда й те, що пан не хотів більше мене, він хотів хрихітку Каті! Хоч вона й не дуже беручка до роботи, — додає Жозефа зі справжньою чи вдаваною, — не берусь сказати, — наївністю.

Вона сідає. В каплиці лунають сміх і грубі жарти. Я помічаю, що

Фюльбер уникає вступати в суперечку з Жозефою. Либонь, він добре знає її гострий язик, тому воліє не зачіпати її.

— Не розумію, що ти виграв, спрямувавши ці плітки проти свого єпископа! — з погрозою звертається він до мене.

— Ти не мій єпископ! О, ні! А я виграв те, що викрив твою брехню! А зараз я викрию ще одну твою брехню. Ти сказав, що я примусив наймитів обрати мене абатом. Насамперед я хочу довести до твого відома, що наймитів у мене немає. У мене є друзі й рівні в правах зі мною люди. На відміну од Ларока, в Мальвілі кожному важливу справу ми обговорюємо гуртом. Тебе дивує, що мене обрали абатом? Зараз я тобі скажу чому. Ти дуже прагнув нав'язати нам на цю посаду в Мальвілі пана Газеля, а ми його не хотіли. Гадаю, що, почувши про це, він не гніватиметься на нас. Ось чому мої друзі обрали мене абатом. Щодо того, яким я був абатом — добрим чи поганим, я й сам не відаю. Намагаюсь робити все якнайкраще. Коли нема змоги орати конем, запрягають у плуг осла. Не думаю, що я гірший пана Газеля й що не міг би бути кращим за тебе (сміх і оплески).

— Це промовляє твоя пиха! — горлає Фюльбер. — Ти ж несправжній абат! Поганий абат! І ти це знаєш! Я не кажу вже про твоє особисте життя...

— А я про твоє.

Він не йде на відвертість. Мабуть, злякавшись, що я розповім про М'єтту.

— Ти можеш навести тільки один приклад,— з люттю провадить Фюльбер.— А ти дотримуєшся єретичного розуміння сповіді!

— Не знаю,— стримано відповідаю я,— чи є в цьому якась єресь. Я недостатньо обізнаний у релігійних питаннях, щоб судити про це. Можу сказати тільки одне: я й справді ставлюсь з деякою недовірою до сповіді, бо дехто із священиків використовує її зі шпигунською метою.

— Ви маєте слухність, пане Конт! — вигукує голосно Жюдита. — Саме так розумів сповідь цей есесівець!

— Замовкніть! — кричить Фюльбер, обертаючись до неї.— Ви божевільна, бунтівниця і єретичка!

— Як вам не соромно,— вигукує Марсель, нахилиючись і обома могутніми руками хапаючи спинку свого стільця,— розмовляти отак з жінкою, набагато освіченішою за вас? Вона навіть колись поправила вас, коли ви говорили дурниці про братів і сестер Ісуса.

— Поправила! — репетує Фюльбер, підводячи руки.— Вона сама нічогісінько не розуміє в євангелії! Брати й сестри — це помилка при перекладі: мова йде про двоюрідних братів і сестер.

Тим часом, коли починається таке дивне тлумачення євангелія, я шепочу Морісові:

— Йди по наших, скажи, хай приходять під каплицю й зачекають, поки я оголошу про загибель Вільмена, а тоді хай входять.

Спритний, наче кіт, Моріс зникає, і я перебиваю Жюдіту, яка, забувши про все на світі, почала сперечатися з Фюльбером про Ісусову рідню.

— Хвилинку! — мовлю я.— Я хотів би скінчити!

Западає тиша, й Жюдита винувато зиркає на мене. Спокійним голосом я проваджу далі:

— Переходжу до останнього злочину, який приписує мені Фюльбер. Він каже, буцім я написав йому листа, в якому вимагав суверенних прав на Ларок і повідомляв про свій намір силоміць захопити місто. Шкода, що Фюльбер не зачитав цього листа, тоді всі побачили б, що в ньому зовсім не йшлося про це. Та припустімо на хвилину, що я справді повідомляв його про свій намір напасти на Ларок. Виникає запитання: чи вчинив я це? Чи проник з настанням ночі до Ларока й перерізав горло вартовому? Чи пограбував запаси ваших харчів, поневолив вас і збездистинив жінок? Невже я здатний на таке? Може, то я повбивав усіх до єдиного курсежакців? Однак того, хто вчинив це, Фюльбер вважає своїм другом! А мене засуджує на смерть за те, що я тільки, як він каже, збирався це вчинити! Ось яка його справедливність: смерть — невинному й дружба зі злочинцем!

Сонце на хвилинку зазирає в віконце за моєю спиною.

— Послухай, ти! Раджу тобі трохи ввічливіше розмовляти зі старшими! — удавано гримає на мене Ерве, але на цьому його роль кінчається.

— Не заважай, Ерве. Жарт скінчився, — перебиваю я його.

Почувши ці слова, Фюльбер люто підстрибує, а ларокці витріщують на мене очі. Я випростовуюсь. Твердо стаю на ноги. З насолодою підставляю обличчя під сонячне проміння, що ллється з віконця. Очі мої широко розкриваються, я полегшено зітхаю під теплим дотиком сонця.

Починаю говорити, намагаючись погамувати тремтіння свого голосу. Хочу, щоб мене було чути в усіх куточках каплиці.

— Ти покритв Армана, коли він убив Пімона після спроби згвалтувати його дружину. Коли Бебель перерізав Лянуайєві горло, ти сів з ним і з Вільменом за один стіл. Ти цокався з Жаном Фейраком навіть після того, як він вчинив у Курсежаку різанину. Все це ти робив для того, щоб схилити на свій бік Вільмена, бо завдяки Вільменові сподівався зберегти свою владу в Лароці після смерті Армана й водночас розправитися з опозицією.

Голос мій гучно лунає в тиші. Але Фюльбера не так легко збити з пантелику.

— Мене цікавить, — озивається він, і його голос знову нагадує звук віолончелі, — до чого ти ведеш. Уся твоя балаканина нічогісенько вже не змінить у твоїй долі.

— Ви не відповідали на його звинувачення! — кричить Жюдита, й очі її палають гнівом.

— Я відповім одним словом, — каже Фюльбер, крадькома зиркаючи на годинника. Мабуть, йому нарешті вдалося погамувати страх, і він з хвилини на хвилину чекає появи Вільмена. — Гадаю, вам і так ясно, що я не схвалюю всіх дій капітана Вільмена та його людей. Але солдати є солдати, і ми нічим не можемо зарадити. Моя роль ларокського єпископа, полягає в тому, щоб зважувати добро, яке можна добути з цього зла. Якщо завдяки капітанові Вільмену мені вдасться викоренити ересь у Лароці й Мальвілі, то я вважаю, що виконав свій обов'язок.

Це вже край — каплиця гуде, мов роздратований вулик. Його зізнання викликає гнів у більшості присутніх, не лише в опозиції. Але я навіть гадки не маю скористатися з цього. Мовчу. Бо щойно з глибоким подивом переконався, що Фюльбер у своїх словах був цілком щирий. Цей лжесвященик, пройдисвіт й авантюрист скінчив

тим, що увійшов у свою роль і щиро вірить у свою місію охоронця релігії!

Хоч ніхто не розумів повністю, чому варта так добре поводить-ся з мною, однак поведінка вартових, мабуть, підбадьорила й заспокоїла каплицю, бо з усіх боків на адресу Фюльбера сиплються лайки й погрози. Дехто виявляє до нього й особисті претензії. Я чую навіть, як старий Пужес з ненавистю докоряє «попиківі» за те, що той якось відмовив йому в склянці вина. Мені здається, що Фюльбер — єдиний, хто тепер вірить у повернення Вільмена. Він тримається за цю ілюзію. Гомін, що долинає від великих дверей за його спиною, підбадьорює Фюльбера. Він обертається, й саме тієї миті в двері входить Моріс і подає мені знак, що друзі вже тут.

Прокляття дедалі рясніше сиплються на Фюльбера, що стоїть заціпеніло посеред центрального проходу. Якби слова, погляди й жести могли вбивати, то вони вже давно розтерзали б його. А я, коли вже треба було завдати останнього удару, починаю раптом вагати-ся. Мені не хочеться брати зайвого гріха на душу. Але вже пізно. Машину запущено, і вже несила зупинити її. Якщо Фюльбер вважає, що я повинен загинути як єретик і небезпечний супротивник, то я вважаю, що його смерть необхідна в ім'я нашої безпеки. Різниця полягає лише в тому, що я збираюсь його вбити без смертного вироку, без судового процесу, без жодного пострілу.

Фюльберів голос заглушають люті вигуки присутніх, і я милуюсь його відвагою, бо нездатний примусити їх слухатись, він раз у раз вороже глипає на публіку. Однак за якусь хвилину запановує тиша, й Фюльбер ще зважується кинути з викликом:

— Ви враз зміните свій тон, коли тут з'явиться капітан Вільмен!

Цими словами він підштовхує мене. Настає нарешті моя хвилина. Зрадівши нагоді, я починаю імпровізувати. Вимагаю жестом тиші й, коли галас замовкає, мовлю якнайспокійнішим тоном:

— Цікаво, чому ти так уперто називаєш Вільмена капітаном? Він зовсім не був капітаном, — на словах «не був» я роблю наголос. — У мене тут є, — я дістаю з задньої кишені гаманець, — один документ, який незаперечно підтверджує це. Це — особисте посвідчення. З дуже чіткою фотографією. Всі присутні тут, хто знав Вільмена, можуть його упізнати. І в цьому посвідченні чорним по білому написано, що Вільмен був бухгалтером. Пане Газель, чи не бажаєте показати це посвідчення Фюльберові?

Западає глибока тиша, й очі присутніх одночасно звертаються до Фюльбера. Бо він поки що не сліпий, хоч, мабуть, бажав би ним бути в цю хвилину. Якщо документ, котрий я йому передаю, потрапив до моїх рук, то який тут можна зробити висновок. Фюльбер хитає посвідчення, яке подає йому Газель. Він лише зиркає на посвідчення. Обличчя його лишається байдужим, але рука з посвідченням починає тремтіти. Спершу ледь помітно, але потім усе дужче й дужче. Я дивлюсь на його напружене обличчя й бачу, що Фюльбер докладає неабияких зусиль, щоб припинити це тремтіння, але дарма. Минає хвилина, потім друга. Фюльбер не здатний вимовити й слова. Я бачу перед собою людину, яка силкується здолати страх, і голосно кажу, сподіваючись, що мої слова почують аж за великими дверима за Фюльберовою спиною:

— Я повинен вам дещо пояснити. Четверо озброєних вартових, яких ви бачите поруч мене, — порядні хлопці, що їх Вільмен сило-

міць затагнув до ватаги. Двоє з них перейшли на мій бік ще до битви, а двоє стали служити мені зразу ж після неї. Вціліли тільки ці четверо з усієї ватаги. Вільменові дісталось два метри землі неподалік від Мальвіля.

Зчиняється гамір, лунають здивовані голоси, з-поміж яких виділяється голос Марселя:

— Ти хочеш сказати, що він мертвий?

— Так. Жан Фейрак загинув. Вільмен теж загинув. І всіх інших теж убито, за винятком цих чотирьох хлопців, які стали моїми друзями.

В цю хвилину в глибині каплиці відчиняються великі двері, й один за одним зі зброєю в руках до каплиці входять Мейссоньє, Тома, Пейссу й Жаке. Вони входять спокійно, навіть повільно. Коли б не рушниці в їхніх руках, можна було б сказати, що це зовсім мирні люди. Вони ступають кілька кроків центральним проходом, і я зразу ж подаю їм знак зупинитися й киваю своїм охоронцям. Вони підводяться й стають довкола мене. Присутні на якусь мить ціпеніюся, а тоді починають викрикувати смертельні погрози на адресу Фюльбера. Мовчать лише дві озброєні групки, які перекрили собою центральний прохід.

Усе діється блискавично швидко. Зачувши рипіння дверей, Фюльбер повертається на закаблуках, та його остання надія гасне. Коли він знову з перекошеним від страху обличчям обертається до мене, то бачить, що я з охоронцями заклав прохід, у якому він опинився. Його нерви нездатні витримати такий крах після стількох сподівань, і він здається. Думає тільки про те, щоб утекти від цих людей, які цькують його. Єдина його мета — дістатись до бічних дверей, пробігши одним з проходів, що ведуть праворуч. І в засліпленні кидається в той бік, де сидять Марсель, Жюдита і дві вдови. Марсель штовхає його, але штовхає надто сильно, і Фюльбер падає сторчма на підлогу у центральному проході. З усіх боків, перекидаючи стільці, до нього кидаються розлютовані ларокці, і Фюльбер зникає під купою їхніх тіл, встигнувши ще двічі скрикнути. Переляканий Пейссу пильно дивиться на мене, німо питаючи, чи втручатися йому в цю веремію. Я заперечливо хитаю головою.

Цей самосуд — неприємне видовище, але він здається мені цілком справедливим. І я не буду лицемірно вдавати, що хочу його зупинити чи оплакати, тоді як усе зробив для того, щоб спричинити його.

Коли крики ларокців змовкають, я здогадуюсь, що Фюльбер уже неживий. Люди поволі відступають від його трупа. Ідуть на свої місця, ставлять стільці, одні ще червоні й розпалені, інші, здається мені, засоромлені, з опущеними очима. Тихо гомонять. Я не дослухаюсь до їхніх слів. Дивлюсь на розпростерте посеред каплиці тіло Фюльбера. Киваю друзям, щоб вони підійшли до мене. Вони поминають труп, навіть не глянувши на нього. Зупиняється тільки Тома й розглядає Фюльбера.

Ми не розмовляємо, хоча новачки й відійшли вбік. Коли Тома, який припав на коліно, підводиться й наближається до мене, я ступаю два кроки вперед, віддаляючись від гурту.

— Мертвий? — запитую шепотом.

Тома похиляє голову.

— Що ж, — шепочу я йому, — мабуть, ти задоволений, маєш те, чого хотів.

Він затримує на мені погляд. І в цьому погляді, як завжди, я бачу водночас любов і антипатію до мене.

— Ти теж, — каже Тома уривчастим голосом.

Я підіймаюсь сходами на хори. Звертаюсь до присутніх, закликаю їх до тиші. Оголошую:

— Бюр і Жанне віднесуть тіло до Фюльберової кімнати. Пан Газель, коли його ласка, піде з ними й посидить біля нього. А ми продовжимо наші збори за десять хвилин. Обговоримо разом деякі питання, котрі цікавлять Ларок і Мальвіль.

Спершу гамір вщухає, але потім, коли Бюр і Жанне підіймають Фюльбера, знову посилюється. Я прохаю друзів стати так, щоб чомно не допустити до мене людей, які хотіли б оточити мене.

Відтак спускаюсь сходами наниз і підходжу до групи опозиції, єдиної групи, яка виявила хоробрість під час випробування й гідність у хвилини перемоги, бо ніхто з них не взяв участі в розправі над Фюльбером, у тому числі й Марсель. Відштовхнувши Фюльбера, він закам'янів у своєму проході. Не зрушили з місця також Жюдита, обидві вдови й обидва хлібороби, одного з яких звуть Фожане, а другого — Дельпейру. Фюльбера вбили боягузи.

Аньєса Пімон і Марі Лянуай цілують мене, на очах у Марселя з'являються сльози. А Жюдита, взявши мене за руку вище ліктя, каже: «Пане Конт, ви були чудові. Одягнені в біле, ви, здавалося, ввійшли сюди через велике вікно, щоб здолати дракона».

— Друзі, — кажу я тихо, відводячи їх, а також Фожане та Дельпейру вбік і довго тисну їм руки, — в нас справді обмаль часу. Вам треба організуватися. Ви не повинні дозволити колишнім Фюльберовим підлабузникам керувати Лароком. Запропонуйте обрати муніципальну раду. Запишіть шість ваших прізвищ на клапоть паперу й запропонуйте цей список. Ніхто не наважиться виступити проти.

— Мого прізвища не пишійте, — просить Аньєса Пімон.

— І мого теж, — докидає Марі Лянуай.

— Чому?

— Якщо в списку буде багато жінок, це їх може роздратувати. Але пані Медар запишіть. Пані Медар — професор.

— Називайте мене просто Жюдітою, серденько, — каже Жюдита, поклавши їй руку на плече.

— Я не наслідуюсь, — мовить Аньєса червоніючи.

Я дивлюсь на Аньєсу. Мені подобається, як її біле обличчя наливається рум'янцем.

— А хто буде мером? — питає Марсель. — З-поміж усіх нас виступати вміє лише Жюдита. Я зовсім не хочу вас ображати, — провадить він, люб'язно вклонившись їй, — але вони ніколи не погодяться, щоб мером була жінка. Тим паче, — докидає він, звертаючись до Жюдіти то на «ти», то на «ви», й через те ще дужче червоніє, — тим паче, що ти не розмовляєш місцевою говіркою.

— Тоді дайте мені відповідь на таке запитання, — втручаюсь я в їхню розмову. — Чи погодитесь ви на те, щоб вашим мером був хтось із мальвільців?

— Ти? — з надією запитує Марсель.

— Ні, не я. Я маю на увазі таку людину як, скажімо, Мейссоньє.

Краєчком ока бачу, що Аньєса Пімон розчарована. Мабуть, вона сподівалась почути інше ім'я.

— Ну що ж, — мовить Марсель, — він серйозний, статечний...

— І має військове звання, що стане вам у пригоді, коли виникне потреба організувати оборону, — докидаю я.

— Я його знаю, — озивається Фожане.

— Я теж, — додає Дельпейру.

Вони не скажуть більше нічого. Я дивлюсь на їхні простодушні, засмагли обличчя. За отими словами «я його знаю» немає й крихти якоїсь обережності.

— ...проте... — провадить далі Марсель.

— Що «проте»?

— ...він комуніст.

— Та що ви, Марселю, будьте серйозні, — картає його Жюдита.

Вона розмовляє чітким голосом вчительки, що, коли б я спілкувався з нею щоденно, діяв би мені на нерви, але цей голос впливає на Марселя.

— Ваша правда, — хитає Марсель лисою головою. — Та все ж нам тут більше не потрібно диктаторів, ми вже скуштували, що це таке.

— Це не в характері Мейссоньє. Зовсім ні. То навіть образливо думати так про нього.

— Я його не ображаю, — каже Марсель.

— Ти забуваєш, що в нас тепер є рушниці, — озивається Фожане.

Я зиркаю на нього. Квадратне, теракотового кольору обличчя. Плечі також квадратні. Чоловік він, видно, з кебетою. Я радий, що він поставив питання про рушниці так, ніби воно вже розв'язане.

— Я гадаю, що першою ж ухвалою муніципальної ради буде ухвала про озброєння мешканців Ларока.

— Що ж, гаразд, — каже Марсель.

Ми доходимо згоди. І Жюдита, на диво, виявляє тактовність. Вона майже не втручається в розмову.

— Що ж, — кажу я, нишком усміхаючись, — тепер мені тільки залишилося переконати Мейссоньє.

Я кидаю їх і киваю Марі Лянуай, мовляв, маю їй щось сказати. Вона зразу ж підходить до мене. Марі Лянуай — чорнява, повненька й досить рішуча жінка років тридцяти п'яти. Вона підводить на мене очі, чекаючи, що я їй скажу, і в мене раптом з'являється нездоланне бажання обняти її. Я ніколи не фліртував з нею і навіть не думав про неї, через те не знаю, чим викликаний цей мій раптовий порив. Може, прагненням перепочити? Але навряд — є заняття набагато спокійніші.

— Марі, — кажу я приглушеним голосом. — Ти знаєш Мейссоньє, він людина проста. Він не захоче жити в замку. В тебе великий будинок. Чи не взяла б ти його до себе?

Марі дивиться на мене, розтуливши від подиву рота. Те, що вона не сказала зразу ж «ні», підбадьорює мене.

— Їсти йому ти не готуватимеш. Він, певне, захоче, щоб усі ларокці харчувалися спільно. Подбаєш тільки про його білизну.

— Гм, я б не проти, — відповідає вона, — але ж ти знаєш людей. Якщо Мейссоньє оселиться в мене, все місто плескатиме язиками.

Я знижую плечима.

— Ну то й що з цього? А якщо між вами й справді щось виникне?

Марі сумовито дивиться на мене й киває головою.

— Гаразд, Емманюелю, — зітхає Марі. — Після всього того, що тут сталося!

Я зиркаю на неї.

— Це буде зовсім інше.

— Так, так, — каже вона, — це буде зовсім інше.

Я всміхаюсь їй.

— Признайся, Мейссоньє ніколи не залицявся до тебе?

— О, ще й як! — відповідає вона, розвеселена цим спогадом. І веде далі: — І знаєш, він мені теж подобається. Але батько був проти. Через його погляди.

Отже, згода. Я дякую їй, цікавлюсь, як здоров'я маленької Наталі. Наша розмова триває ще якихось п'ять хвилин, проте я не слухаю Марі, не чую навіть власних слів. Тільки останні її слова змушують мене здригнутись:

— Знаєш, я зовсім замучилася з нею. Наталі не зроблено ні одного щеплення. Аньєсиній Крістіні також. Я боюся, щоб Наталі не захворіла. Нема ні лікаря, ні антибіотиків, та що там антибіотиків — перекису водню — й того не знайдеш ніде. Єдине, що в мене є, це термометр!

— А хто її зараз доглядає, сердешна ти моя Марі?

— Одна бабуся з містечка. Вона доглядає також і Крістіну.

Я відпускаю її й прошу, щоб вона покликала мені Аньєсу. Ось і вона. З Аньєсою я розмовляю коротко, владно й навіть ніжно.

— Аньєсо, зараз ти проголосуєш за Жюдіту й повернешся до містечка. Навідаєшся до своєї Крістіни й зачекаєш на мене в своєму домі. Я маю до тебе розмову.

Її трохи дивує мій наказовий тон, але вона, як я й сподівався, погоджується. Я залишаю її і йду шукати Мейссоньє.

Мейссоньє — міцний горішок. Наблизившись до нього, відчуваю деякі докори сумління, що так маніпулюю людьми, особливо, коли мати на увазі його. Однак у цьому зацікавлені всі — як мешканці Мальвіля, так і ларокці. Це велика справа, про яку я збираюсь просити його.

Він слухає мене мовчки, його вузьке обличчя напружене й зосереджене, очі кліпають. Я цілком усвідомлюю те, що роблю: підношу йому на золотій таці ключі від Ларока, а разом з ними й Марі Лянуай. Це не так і багато, коли зважити на те, що йому доведеться кинути Мальвіль. Я знаю, йому важко буде це зробити. Однак у мене немає іншого виходу. Я не бачу в Лароці нікого, хто зміг би очолити мерію.

Коли я йому все пояснив, він не сказав ні «так», ні «ні». Він розмірковує.

— Якщо я правильно тебе розумію, то мене чекає в Лароці два завдання: нормалізувати життя й забезпечити оборону.

— Передусім забезпечити оборону, — кажу я.

— Річ у тім, що це буде нелегко. Через мур легко перелізти, приставивши до нього драбину. Фортечний мур між південною й західною брамами дуже довгий, і мені бракуватиме людей, щоб домурувати його. Особливо молодих.

— Я дам тобі Бюра й Жанне.

Мейссоньє копить губу.

— А озброєння? Мені будуть потрібні Вільменові рушниці моделі 36.

— У нас їх двадцять, ми ними поділимося.

— Мені буде потрібна також базука.

Я починаю сміятися.

— Ого, який ти ненаситний! Інтереси Ларока тобі, бачу, ближчі, ніж Мальвіль.

— Я ще не сказав, що погоджуюсь, — стримано відповідає Мейссоньє.

— Гаразд, — кажу я, хвилину поміркувавши. — Я позичатиму тобі базуку на п'ятнадцять днів щомісяця. Але тільки після того, як ти належно обладнаєш міські укріплення.

— Отож-то! — вигукує Мейссоньє. Потім провадить далі: — А що буде зі здобиччю, яку Фейрак привіз із Курсежака? Вона досить велика. Ти будеш її домагатися чи ні?

— А що там є? Ти знаєш?

— Так. Мені щойно сказали. Свійська птиця, дві свині, дві корови, сіно й цукрові буряки. Сіно залишилося там в одній столі, просто дивно, що їм вистачило глузду не підпалити її.

— Дві корови? Я гадав, що в Курсежаку була тільки одна.

— Другу вони сховали, щоб не віддати її Фюльберові.

— Які скнари! Їм начхати на те, що ларокські немовлята могли померти з голоду, головне, щоб вони були ситі! Але це однаково їх не врятувало!

— Ну то як? — править своєї Мейссоньє. — Вимагатимеш своєї частки?

— Як це частки? Яке зухвальство! Ця здобич повністю належить Мальвілю, бо це він переміг Вільмена!

— Послухай, що я тобі запропоную, — каже Мейссоньє. — Забирай усіх курей...

— На дідька вони мені? Їх уже й так забагато в Мальвілі. Вони пожирають чимало зерна.

— Почекай. Ти візьмеш курей, дві свині, а ми залишимо собі решту.

Я заходжусь сміхом.

— Мальвілеві дві свині, а Ларокові дві корови! І це, по-твоєму, справедливий поділ? А сіно? А цукрові буряки?

Мейссоньє мовчить. Ні пари з вуст.

— Я вирішу це сам, — додаю я трохи перекода. — Але попередньо обговорю з мальвільцями.

Й оскільки він уперто мовчить, суворо дивлячись на мене, я веду далі:

— Зваживши на те, що в Лароці є тільки одна корова, ми, можливо, чимось зарадимо вам.

— Нарешті! — вигукує Мейссоньє.

Відтак западає мовчанка. Він знову поринає в задуму. Я не кваплю його.

— Якщо я правильно розумію ситуацію, — мовить він, — то, крім усього, доведеться дотримуватись демократичних формальностей, дискутувати довгі години і дозволяти критикувати себе за кожну дрібницю людям, які самі нічого ніколи не робитимуть.

— Не перебільшуй, ти матимеш золоту муніципальну раду.

— Золоту? І ця жінка золота?
— Жюдита Медар?
— Так, Жюдита. Вона не полізе за словом у кишеню! А що вона являє собою насправді? — запитує він з підозрою. — Член ОСП?²
— Зовсім ні! Вона — ліва християнка.
Його обличчя веселішає.

— Мені це більше подобається. Я завжди добре розумівся з такими людьми. Вони ідеалісти, — додає він з прихованим презирством.

Мейссоньє повеселішав. Бо він знає Марселя, Фожане, Дельпейру. Лише Жюдита була для нього загадкою.

— Я згоден, — нарешті каже він.

Оскільки Мейссоньє згоден, я зараз поставлю йому свої умови.

— Послухай, Мейссоньє, я все ж таки хотів би, щоб Ларокська муніципальна рада і Мальвіль домовились про таке: десять Вільменових рушниць моделі 36, скажімо, дві курсежакські корови належатимуть не Лароккові, а їх буде надано тобі особисто на час твоєї діяльності в Лароці.

Він пильно дивиться на мене.

— Це означає, що ти забереш їх назад, якщо ларокці виженуть мене під три чорти?

— Так.

— Мабуть, це буде не так легко зробити.

— Що ж, у такому разі рушниці й худоба стануть предметом спільних переговорів.

— Що? Станемо торгуватись? — обурюється Мейссоньє.

Від його слів віє холодком. Я ніяковію. Мене засмучує те, що ми розстаємося без отого тепла, яким були пройняті наші взаємини в Мальвілі.

— Ну, — кажу я з удаваною веселістю, — ось ти вже й мер! Ти радий?

Я зразу ж зауважую, що моє запитання майже не впливає на нього.

— Ні, — холодно відповідає Мейссоньє. — Я сподіваюсь, що буду непоганим мером, але я не радий.

Безтактність наче той схил. Я далі кочуся тим схилом.

— Навіть якщо ти житимеш у Марі Лянуай?

— Навіть якщо я житиму в Марі Лянуай, — незворушно відказує Мейссоньє й одвертається.

Я залишаюсь сам. Серце моє болісно стискається від цих його непривітних слів.

Розумію, що я цілком заслужив таке ставлення до себе, але це нітрохи не втішає мене. На щастя, мої душевні муки перериває пан Фабрелятр, який чемно торкається мого ліктя. Я не можу сказати, що мені дуже подобається ця висока біла свічка з кострубатими вусиками й очима, які кліпають за окулярами в залізній оправі. До того ж він сопе, наче ковальський міх.

— Пане Конт, — мовить Фабрелятр безбарвним голосом. — Дехто з присутніх тут каже, що мене засудять до страти через повішення. Невже це справедливо?

Я відступаю крок назад. Холодно відповідаю:

² Об'єднана соціалістична партія.

— Я не вважаю, що це справедливо говорити про ваше підвищення, пане Фабрелятр, до того, як вас судитимуть.

Губи його тремтять, очі перелякано блимають. Ця людина викликає в мене жалість. Але чи зможу я забути про його шпигунство? Про його співучасть у Фюльберових злочинах?

— А що це за люди? — питаю я.

— Які, пане Конт? — мовить він ледь чутним голосом.

— Ті, що говорять про суд над вами.

Фабрелятр називає мені імена двох чи трьох осіб, які, звісна річ, за Фюльберового правління сиділи тихо. Фюльбера спіткав крах, і тепер ці тюхтії посміливішали.

Однак старий Фабрелятр не такий дурний, як здається. Він уважно стежить за моєю думкою. Мовить тоненьким голоском:

— Але ж я робив тільки те, що робили й вони. Я корився всім Фюльберовим наказам.

Я міряю його очима з голови до п'ят.

— А може, ви, пане Фабрелятр, трохи перестаралися в цьому?

Боже мій, який він м'який! Від мого звинувачення Фабрелятр згортається, наче слимак. А я ніколи не чавлю слимаків. Я завжди байдуже відкидаю їх носком чобота.

— Пане Фабрелятр, не панікуйте, сядьте отам в куточку й сидіть нишком. Я спробую вам допомогти.

Перетнувши майданчик перед замком, я прямую до великого темно-зеленого portalу. Опиняюсь на сонці й одразу ж веселішаю. Міркую, що Ларокська рада для проведення зборів, певне, знайде в замку хоч і не таку гарну, проте світлішу й сухішу залу, ніж каплиця.

Аньєса Пімон живе на Путівці трохи вище книжкової крамнички, яку тримав її чоловік, у старовинному й чепурненькому будиночку, де все таке крихтне, навіть круті гвинтові сходи, якими я підіймаюся на другий поверх. Аньєса зустрічає мене на площадці сходів і веде до малесенької кімнатки з одним віконцем, теж зовсім крихтним. Стіни обтягнені старим джутом золотистого кольору, й якщо подиву в мене не викликають двоє найменших у світі крісел, то я ніяк не можу зрозуміти, як опинилася тут обтягнена оксамитом канапа, в усякому разі ні в вікно, ні в двері вона не пролізла. Канапа вже надто стара для того, щоб можна було визначити її стиль, але дата, висічена на великому кам'яному ригелі над дверима, свідчить, що будинок зведено за часів Людовіка XIII.

На підлозі, між двома низенькими кріслами й канапою, лежить розкішний виготовлений у Франції східний килим, а на килимі — штучне біле хутро. Мабуть, килим і хутро дісталися Пімонам у спадщину, і вони, не знаючи, що з ними робити в такому маленькому помешканні, вирішили постелити все те на підлогу. Аньєса, свіжа, рум'яна білявка з добрими й гарними ясно-карими очима, що завжди здавалися мені голубими, садить мене в одне з крісел. У мене складається таке враження, ніби я сиджу на підлозі коло Аньєсиних ніг, яка сидить на канапі.

Її товариство мені завжди приємне. Я трохи не одружився з нею, і вона зберегла до мене приязнь. Я поважаю її за це, бо вважаю, що тільки одна з тисячі дівчат здатна вчинити так, як вона. А я щоразу, коли зустрічаються з нею, кажу собі в думці без крихти жалю: «Ось одна з тих жінок, з якими я міг зв'язати своє життя». В усякому

разі, якби я був одружився з нею п'ятнадцять років тому, вона стала б мені у великій пригоді. Аньєса майже не постаріла. Або, точніше, вона постаріла, не зів'явши й не зсохнувшись, а навпаки. Незважаючи на те, що вона народила Крістіну, стан в Аньєси й досі стрункий, а личко таке рум'яне, таке свіже, що здається, буцім вона щойно ви-йшла з лазні. Чекаючи на мене, вона, видно, довго чепурилася. Це трохи полегшує мені справу, бо я знаю, що розмова в нас буде не-легка. Я сиджу в низенькому кріслі, дивлюсь їй у вічі, силкуюсь при-боркати свої почуття й кажу навпростець:

— Чи не хотіла б ти перебратися до нас у Мальвіль, Аньєсо?

Я кажу «до нас», а не «до мене», але не знаю, чи Аньєса вловила цей відтінок, бо вона вся багровіє, її проймає легкий трепет. Западає тривала мовчанка. Аньєса пильно дивиться на мене, і я докладаю чи-малих зусиль, щоб мій погляд не сказав їй більше, ніж треба.

Аньєса розтуляє губи (вони в неї гарненькі й повні), знову стуляє їх, ковтає слину, а тоді нарешті зважується й невиразно мовить:

— Якщо це тобі буде приємно, Емманюелю.

— Не тільки мені, Аньєсо.

Вона підстрибує, мовби я дав їй ляпаса. У тоні її звучать одно-часно розчарування і докір.

— Ти маєш на увазі Колена?

— Ні, не тільки Колена.

Аньєса дивиться на мене, нічого не розуміючи, і тоді я розпові-даю їй про М'єтту, про Каті, про її одруження з Тома й про те, як це позначилось на всій общині.

— Я, Емманюелю, не можу сказати тобі наперед, що я теж, як Каті...

Я перебиваю її.

— Облишмо Каті. В Мальвілі живе восьмеро чоловіків і дві мо-лодих жінки. Три, якщо ти прийдеш. Чи може хтось із чоловіків до-зволити собі загарбати котрись із них тільки для себе одного? А як-що він це зробить, то що подумують інші?

— А як же почуття? Що робити з почуттями? — жваво запитує Аньєса, і в голосі її звучать нотки обурення.

— Ти не зрозуміла мене, Аньєсо. Ніхто ніколи не силуватиме тебе до того, чого тобі не хочеться. Ти будеш абсолютно вільна у своєму виборі.

— Мій вибір! — вигукує Аньєса.

Це справжній крик. Вона вкладає в нього весь вогонь своїх доко-рів і не тільки докорів, бо вона вся аж палає бажанням освідчитись мені. Її порив захоплює й мене і, піддавшись йому, я готовий зробити їй поступку. Не дивлюсь на неї. Мовчу. Мені потрібна ціла хвилина, щоб перебороти себе. Я занадто добре розумію, що сімейні пари в Мальвілі швидко стануть несумісними з колективним життям. З цього погляду диспропорція між кількістю чоловіків і жінок, на яку я спираюсь у суперечці, не головна. Питання треба ставити зовсім інак-ше.

Я думаю про те, що не можу навіть сказати Аньєсі, на яку йду жертву, відмовляючись від неї. Якби я це сказав, то тільки зміцнив би Аньєсу в її «почутті» до мене.

— Аньєсо, — кажу я, ледь нахилившись уперед, — це неможливо через Колена. Якщо я одружуся з тобою, він буде розчарований і ревнуватиме. Якщо ти вийдеш за нього, не буду щасливий я.

Цей аргумент переконує її. Але вона все одно не може вирішити, чи їй залишатись у Лароці, чи перебратися до Мальвіля, і вдається до сліз. Я підводжусь із низенького крісла, сідаю біля неї на канапу і беру її за руку. Аньєса плаче. Я її розумію. Вона, як і я, щойно відмовилася від свого щастя.

Коли вона заспокоюється, я подаю їй свою хустинку. Аньєса дивиться на мене й пошепки мовить:

— Ти знаєш, що мене збезчестили?

— Ні. Я цього не знав. Але здогадувався.

— Вони збезчестили всіх жінок у містечку, навіть літніх, навіть Жозефу.

Я мовчу, й вона провадить далі:

— Може, ти через це...

— Ні! — перебиваю я її. — Є тільки одна причина, та, про яку я тобі щойно сказав!

— Знаєш, Емманюелю, це було б несправедливо. Навіть якщо мене взяли силою, то я все одно не повія.

— Звичайно, я в цьому впевнений, — кажу з притиском. — Ти тут зовсім не винна, і я про таке навіть не подумав!

Я обнімаю Аньєсу й тремтячою рукою гладжу її щоки і волосся. Та замість жалості мене охоплює жага. Вона така раптова й нестримна, що я аж сам цього жахаюся. В очах мені тьмариться, і я цілком виразно усвідомлюю, що коли негайно не доб'юся її згоди, то зроблю те, що зробили з нею інші...

Коли я знов зустрічаюся з Мейссоньє в темній каплиці, він набагато приязніший. Бере мене під руку й відводить убік.

— Де ти був? Ми тебе всюди шукали. Зрештою, — провадить він із звичною стриманістю, — це не має значення. У мене для тебе добрі новини. Все пішло як по маслу. Вони проголосували за весь список, потім, на пропозицію Жюдіти, дуже незначною більшістю обрали своїм духовним наставником Газеля, а за одним заходом і тебе ларокським єпископом.

Я приголомшено дивлюсь на нього. Це вже крайність, оте обрання мене єпископом, але якщо я повинен убачати в цьому перст божий, то господь виявив до мене свою поблажливість, бо я ніколи не визнавав його.

— Мене? Ларокським єпископом? — вигукую я. — Але ж моє місце в Мальвілі! Ти сказав їм про це?

— Вони знають, що ти не покинеш Мальвіль. Але якщо я їх правильно зрозумів, вони хочуть мати когось над Газелем, хто б його приборкував. Вони бояться його запопадливості. — Мейссоньє заливається сміхом. — Це спало на думку Жюдіти, і я підтримав її.

— Ти її підтримав!

— Ну звичайно ж. Спершу я розмірковував, що справді варто, аби ти стояв над Газелем. А потім подумав, що частіше бачитиму тебе.

Я дивлюсь на нього. Він теж зиркає на мене. Потім відвертає голову. Я не знаю, що йому сказати. З шкільних років ми — Пейссу, Колен, Мейссоньє і я — ніколи не розлучалися. А тепер цьому настане край. Наш «Гурток» розпадається. Нам у Мальвілі також буде сумно без Мейссоньє.

Я кладу руку йому на праве плече й пробую втішити:

— Все буде гаразд, ось побачиш.

До нас підходить Тома й скупю вітає мене. Відтак наближається Жаке. Я питаю, де Пейссу, і Мейссоньє показує мені його. Він стоїть за кілька кроків од нас. Жюдита, рада, що нарешті знайшла на голову вищого від неї чоловіка, цілком заповонила його. Без угаву щебече до нього.

— Знаєш, — звертається до мене Мейссоньє, — після засідки, коли ти пішов по наших до Мальвіля, я залишився сам серед трупів там, на шляху, й мене охопили невеселі думки.

— Які саме?

— Ну, наприклад, про того Фейрака, якого ми мусили добити. А якби на його місці опинився хтось із нас? Що б ми робили? Без лікаря, без ліків, без інструментів? Чим би за таких обставин ми йому допомогли?

Я мовчу. Я вже думав про це. Тома теж, це видно з виразу його обличчя.

— Ми повернулись до середньовіччя, — провадить далі Мейссоньє.

Я хитаю головою.

— Ні. Не зовсім. Щоправда, певна аналогія є, в середньовічні часи люди теж переживали подібні хвилини. Але ти забуваєш одну річ. Наш рівень знань набагато вищий. Я не кажу вже про те велике багатство, що його містить моя невеличка бібліотека в Мальвілі. Воно нам знадобиться, розумієш, бо колись ми заходимося усе відбудувати.

— Коли ж це буде? — недовірливо питає Тома. — Нині ми всі свої сили вкладаємо в те, щоб вижити. Боремося з грабіжниками, голодом. Завтра можуть початися епідемії. Мейссоньє має рацію, ми повернулись до часів Жанни д'Арк.

— Ну що ти, — палко заперечую я йому. — Як ти, математик, можеш припускатись такої помилки? В нас набагато більше знань, ніж у людей часів Жанни д'Арк. Нам не потрібні будуть цілі століття, щоб відновити свій технічний рівень.

— І все почати спочатку? — питає Мейссоньє й, звівши брови, дивиться на мене.

Це запитання приголомшує мене, по-перше, тому, що його ставить він, прогресивна людина, і по-друге, що я добре розумію, що він бачить на кінцевому етапі цього відновлення.

Примітка Тома

Завершити цю розповідь судилося мені.

Передусім кілька слів про себе. Після лінчування Фюльбера Емманюель записав, що він прочитав у моєму погляді «любов і антипатію», яку я завжди виявляв до нього.

«Любов» — тут слово неточне, «антипатія» — тим більше. Мені було двадцять п'ять років, коли відбувалися ті події, життєвий досвід мій був ще невеликий, й Емманюелева спритність мене приголомшила. Я вважав її цинічною.

Тепер я досяг зрілості й більше не думаю так. Навпаки, я вважаю, що трохи лукавства ніколи не завадить тому, хто хоче керувати людьми, якщо навіть він їх любить.

Емманюель завжди був задоволений собою і надто самовпевнений. Я не серджусь більше на нього за ці вади. Вони не що інше, як зворотний бік самовпевненості, котра була йому потрібна, щоб керувати нами.

І нарешті, я хотів би сказати ще й таке: я зовсім не вважаю, що менше чи більше угруповання людей завжди знаходить у своєму середовищі велику людину, яка йому потрібна. Скорше навпаки: в історії не раз траплялося, що в слухну мить не було належного ватажка й усе зазнавало невдачі.

Нам у Мальвілі дуже поталанило, що ми мали Емманюеля. Він дбав про злагоду й навчив нас боронитися. А Мейссоньє під його керівництвом перетворив Ларок у неприступну фортецю.

Якщо навіть Емманюель пожертвував ним в ім'я спільних інтересів, то треба визнати, що в цьому справді була доконечна потреба. Він підняв фортечні мури довкола міста й, головне, спорудив між двома укріпленими брамами велику квадратну башту, на третьому поверсі якої, перетвореному на постійну вартівню, був камін, а з зовнішнього боку — бійниці, з яких відкривався вид на неосяжні поля.

Навколо фортечних мурів Мейссоньє створив ЗПО з мережею таких самих пасток і капканів, як біля Мальвіля. Гористі околиці не дозволяли збудувати загородження, але Мейссоньє знайшов у зачепках замку сувої колючого дроту і використав їх для того, щоб перекрити два підхідні шляхи — гудронний мальвівський і той, що вів до головного міста департаменту, — цілою системою перегорожок, відчинених удень і зачинених уночі.

Якщо Мейссоньє (частково завдяки Жюдіті, яка високо цінувала його) знаходив завжди спільну мову з радою та своїми підлеглими, то з Газелем вони постійно сварилися. Вірний обіцянці, яку він дав Емманюелеві, Мейссоньє й далі ходив на месу і причащався, але від сповіді відмовився. Газель, перебравши в свої руки смолоскип правдивості, вирішив, як і свого часу Фюльбер, поєднати причастя із сповіддю. Він вирішив поговорити про це з Мейссоньє на засіданні ради. Виникла сварка, бо Мейссоньє відмовився йти на будь-яку поступку. «Я можу прилюдно вдатися до самокритики, — твердо сказав Мейссоньє, — якщо зробив якусь дурницю, але не розумію, чому повинен сповідатися тільки перед вами».

Врешті-решт вони звернулися до Емманюеля, як до єпископа ларокського. Він уважно вислухав обидві сторони й запровадив прилюдні колективні сповіді, що мали відбуватися щонеділі вранці. Кожен по черзі мав признатися, в чому докоряв собі й іншим, знаючи, що звинувачені, в свою чергу, мали право або протестувати, або визнати свою провину. Емманюель був присутній на першій такій сповіді, йому це страшенно сподобалося, і він переконав мешканців Мальвіля й собі запозичити цей метод, назвавши його «пранням білизни вдома». «Це дуже здоровий і навіть розумний захід», — сказав він мені.

Про індивідуальну сповідь питання більше не ставилося, і Газель мусив відмовитися від привілею «прощати» й «відпускати» гріхи іншим, привілею, що його Емманюель вважав «невиправданим» і ніколи не користувався ним без докорів сумління.

Перш ніж знайти це хитре рішення, яке мало покласти край «сваволі» ларокського священика, Емманюель не раз скаржився мені на чвари між Газелем і Мейссоньє. Це було тоді, коли ми вдвох сиділи один навпроти одного в його кімнаті, а Евеліна, бліда й знесилена, лежала на великому ліжку з нападом астми, спричиненим, на мою думку, тим, що в Мальвілі з'явилася Аньєса Пімон.

— Розумієш, Тома, в одній общині не варто мати аж двох ватажків: духовного й світського. Інакше будуть нескінченні конфлікти й чвари. Той, хто командує Мальвілем, має бути також його абатом. Якщо колись, після моєї смерті, тебе оберуть військовим начальником, тобі доведеться також...

— Нізащо в світі! — вигукнув я. — Це суперечить моїм поглядам!

— Твої особисті погляди в даному випадку не мають ніякісінького значення! Передусім Мальвіль і його єдність! Зрозумій: якщо не буде єдності, ніхто з нас не виживе! — гарячково заявив Емманюель.

— Облиш, Емманюелю. Ти уявляєш собі, що я зможу стати перед товаришами й читати молитви?

— А чому б і ні?

— Я матиму кумедний вигляд!

— Чого це раптом?

Його запитання прозвучало так категорично, що я затнувся.

Мені дуже прикро писати про те, що сталося потім, тому розповім про все сухо й коротко.

Впродовж наступних двох років Мальвіль і Ларок, об'єднавши свої сили, розгромили ще дві ватаги грабіжників. Ми налагодили з нашим сусідю систему зорового та слухового зв'язку, що дозволяла нам попереджати один одного про небезпеку й негайно вирушати на допомогу.

Одного дня раптом дзвін на ларокській каплиці вдарив на сполох і попередив нас про серйозну небезпеку. Емманюель залишив у Мальвілі Жаке та двох жінок, а з рештою кинувся на допомогу Лароку. Через три чверті години ми дісталися до узлісся. Те, що ми побачили, приголомшило нас. Незважаючи на пастки, незважаючи на колючий дріт, незважаючи на запеклий вогонь захисників, п'ять чи шість драбин уже стояли зіперті до фортечних мурів. Ватага нараховувала з півсотні одчайдушних головорізів, і близько десятка вже проникло за мур. Ми напали на них із тилу й вогнем з рушниць та базуки (вона була тоді в нас) перебили багатьох із них. Решта кинулася тікати. Емманюель зразу ж організував переслідування вцілілих бандитів, які, поділившись на невеличкі групки, сховалися в лісових хащах. Полювання на них тривало цілий тиждень.

За тиждень ми впевнилися, що вбито останнього грабіжника. Цього дня Емманюель, зіскочивши з Бурки, відчув у животі різкий біль. Його почало нудити, піднялася температура. Він ліг у ліжку, і на його прохання я помацав йому живіт і натиснув чотирма пальцями в тому місці, де він мені показав. Емманюель закричав не своїм голосом і, кинувши на мене погляд, який я ніколи не забуду, кволо сказав: «Це приступ апендициту. Вже третій».

В наступні дні Емманюель розповів мені, що в нього вже були два приступи й що його мали оперувати перед самим різдвом. Він навіть побував у лікарні, й для нього вже приготували окрему па-

лату, та в останню хвилину Емманюель, обтяжений роботою й, до того ж, почувавши себе трохи краще, відклав операцію на весну. «Я вчинив нерозважливо і тепер розплачуюсь за це», — сказав він, навіть не глянувши на мене.

Однак через тиждень після серйозного приступу Емманюель уже знову був на ногах. Але я помітив, що він більше не їздив верхи, намагався не натужуватись, їв дуже мало, часто лягав і скаржився на нудоту. Цілий місяць перебував Емманюель у такому стані, і ми потай сподівались, що він скоро видужає, але насправді хвороба тільки на якийсь час відступила.

Через два місяці, коли він сидів за столом, у нього знов почався приступ. Ми перенесли його до кімнати. Його морозило, термометр показав 41 градус; живіт був напружений і твердий. Емманюель страшно мучився й почав танути як свічка. Менш як за три дні очі його глибоко позападали, а обличчя, недавно ще повне й рум'яне, змарніло, стало попелясто-сірим. Ми не могли нічим допомогти йому, в нас не було навіть аспірину. Ми сновигали біля його кімнати, плакали від люті й безсилля і думали про те, що Емманюель незабаром помре. За нормальних часів його врятувала б операція, котра триває всього десять хвилин.

На шостий день біль трохи попустив, й Емманюель випив півкухля молока, яке я приніс йому вранці.

По обіді, як і в попередні дні, з Ларока прийшов Мейссоньє. Емманюель, хоч він і дуже ослаб, розпитав Мейссоньє про його взаємини з Газелем і був радий почути, що вони поліпшилися. Він ані на хвилину не втрачав свідомості. Ввечері Емманюель попросив мене скликати всіх мешканців Мальвіля до його кімнати. Коли ми зібралися, він по черзі подивився на кожного з нас, неначе хотів навіки запам'ятати наші обличчя. Він ще міг тоді розмовляти, але не сказав ні слова. Може, боявся, що піддасться своїм почуттям і розплачеться перед нами. Удовольнившись тим, що побачив нас, він махнув рукою, щоб ми йшли собі, заплющив очі, знову розплющив їх і попросив мене й Евеліну залишитись. Після цього ми не почули від нього більше ні слова. Десь близько сьомої години вечора він міцно стиснув Евелініну руку й помер.

Евеліна попросила, щоб я залишив її біля небіжчика. Я дозволив їй, нічого не підозрюючи, бо вона просилася цілком спокійним голосом і не зронивши жодної сльозини. А коли ми зайшли через дві години, то побачили, що вона лежить на Емманюелеві. Евеліна встромила собі в серце той кинджалик, який носила на поясі.

Хоча ніхто з нас не був прихильником самогубства, проте це нікого не здивувало. Евелінин вчинок тільки випередив імовірну розв'язку. Емманюель завжди намагався підбадьорити її, а вона, здавалось, народилася для того, щоб ніколи не розлучатися з ним. Ми порадилися між собою й, за винятком Колена, дійшли одностайної згоди не розлучати Евеліну з Емманюелем і поховати їх разом.

Розмірковуючи про те, що сталося, мене більше не дивували взаємини між Евеліною й Емманюелем. Хоча до вибуху бомби Емманюель висловлювався проти моногамії й навіть наполягав на своїй думці, прагнення великого кохання не було йому чуже. Саме цим прагненням і можна було пояснити його взаємини з Евеліною.

Крім двох вартових, яких Мейссоньє залишив на фортечних мурах, усі ларокці прийшли на Емманюелів похорон. Для цього їм до-

велосся зробити в обидва кінці двадцять п'ять кілометрів. Згодом вони щороку приходилимуть на могилу свого визволителя, і це стане для них справжнім паломництвом.

На прохання муніципальної ради Жюдита Медар виголосила досить довгу промову, деякі слова якої слухачі пропускали повз вуха. Наголосивши на Емманюелевій людяності, вона сказала про «його фантастичну любов до людей і майже незбагненне прагнення продовжити рід людський». Я запам'ятав це речення, бо мені здалося, що його не зрозуміли. Наприкінці промови Жюдита зробила паузу, щоб витерти сльози, й ми відчули до неї вдячність.

Але на цьому наші випробування не скінчилися. Десь через тиждень після похорону Мену припинила будь-яке спілкування з нами, перестала їсти й впала в стан прострації й мовчазності, вивести з якого їй не могло вже ніщо. Вона ні на що не скаржилася, ми не помічали якогось певного симптому. Вдень вона мовчки сиділа на різку каміна й порожніми очима дивилася на вогонь. Спочатку, коли ми просили її встати й піти щось поїсти, Мену відповідала так само, як відповідав за життя Момо: «Та дайте мені спокій, ради бога!» А потім перестала відповідати, й одного дня, коли ми всі сиділи за столом, вона зсунулася з різка каміна і впала у вогонь. Ми кинулись до неї. Мену була мертва.

Її смерть засмутила нас. Ми гадали, що Мену переживе смерть Емманюеля, як пережила загибель Момо. Ці дві втрати були для неї надто важкими. До того ж ми зовсім не розуміли, що Мену мала постійну потребу спиратись на когось, хто вселяв би в неї впевненість, і що цією людиною був для неї Емманюель.

Після похорону мальвільці хотіли призначити мене своїм військовим начальником, а Колена обрати абатом. Я відмовився, пам'ятаючи про те, що Емманюель був проти поділу духовної й світської влади. Тоді мені запропонували взяти на себе й обов'язки духівника. Я знову відмовився, і з того боку це була велика помилка. Всю владу в Мальвілі, духовну і світську, захопив Колен.

За життя Емманюеля Колен був дотепний, чемний, послужливий і веселий. Але він був таким через прихильність Емманюеля, який завжди захищав його. Після смерті Емманюеля Колен уявив себе його наступником і, не маючи ні авторитету Емманюеля, ні вміння переконувати, став тираном, бо його ніхто не поважав. Подумати тільки: я боявся, що Емманюель стане феодалом! А він же був ангелом демократії порівняно зі своїм наступником! Тільки-но ми встигли обрати Колена, як він перестав скликати збори й правив, наче самодержець.

У Мальвілі майже щодень виникали серйозні сварки «ватажка» з Пейссу, зі мною, Ерве, Морісом і навіть Жаке. Сперечаючись із чоловіками, Колен не мирився також і з жінками. Він посварився з Аньесою Пімон, бо хотів, до речі, даремно, примусити її покохати його. Не знаходив він спільної мови й з Лароком, який, довідавшись від нас про Коленів абсолютизм, не захотів обрати його єпископом. Колена це дуже прикро вразило, він посварився з Мейссоньє й спробував підбурити проти нього й нас, але марно.

Звичайно, замінити Емманюеля було нелегко, але Коленова пиха й бажання наслідувати його викликали в нас осуд. Як тільки його обрали абатом і командиром Мальвіля, голос його зазвучав поважно, він, як кажуть, тримав нас на відстані, мовчав і сунувся, коли:

хтось озивався перший. Він буквально по-дитячому домагався для себе різних привілеїв, вдавав старшого, тож цілком природно, що кожен намагався чимось дошкулити йому. Колонова дотепність, що нею так захоплювався Емманюель, цього разу не врятувала його, він почувався самотнім, бо ізолювався від нас.

В Мальвілі почався розлад. Усі недовірливо позирали один на одного, стосунки між людьми стали напруженими. Аньєса Пімон і Каті двічі попереджали, що повернуться до Ларока. На Колона це нітрохи не впливало. Він звертався до товаришів тільки тоді, коли їм наказував. Нарешті Колона дійшов того, що почав удавати, ніби йому загрожує смертельна небезпека. Він постійно носив на поясі пістолет, не розлучався з ним навіть за столом, зиркав на нас похлихливими й гнівними очима.

Ми перестали розмовляти за обідом, бо Колона все дратувало. Атмосфера напруженості в Мальвілі не спадала. Й через високі темні мури до величезного замку почали проникати нудьга і страх.

Колона страшенно боявся нашої змови, й зрештою ми справді вдалися до неї. Вирішили всупереч його волі скликати в Мальвілі збори і скинути його. Проте ми так і не встигли втілити в життя свій план, бо Колона загинув під час битви з малочисельною й погано озброєною бандою грабіжників. Мабуть, розраховуючи повернути нашу позагу, Колона кинувся на них, і в нього впритул вистрелили з мисливської рушниці.

Після смерті Колона я погодився взяти в свої руки духовну й світську владу в Мальвілі, знову налагодив дружні зв'язки з Лароком, і через рік Ларок обрав мене своїм єпископом.

Жнива того року були гарні, але ще кращі були жнива наступні. Не без труднощів мені вдалося переконати ларокців, що в майбутньому весь хліб буде спільним для Мальвілі й Ларока і розподілятиметься відповідно до кількості мешканців. Дві частини — Лароківі й одна — нам, бо нас було десятеро, а ларокців — двадцяттеро. В спокійний час ми багато вигравали від цієї угоди, зважаючи на родючість ґрунтів навколо Ларока. Але я наполіг (гадаю, небезпідставно) на тому, що рівнині більше загрожували навали, ніж нашим пагорбам, і якщо поля ларокців спустошать грабіжники, то ми не дамо їм померти з голоду — вони одержать дві третини нашого врожаю.

Під час цих переговорів Мейссоньє, який аж занадто захищав ларокців, не зробив мені жодної поступки. Але я повадився терпляче і, як сказав би Емманюель, «гнучко». Коли я досяг успіху в цій справі, збори мальвівців палко мене привітали. «Навіть сам Емманюель не зміг би зробити краще, — сказав Пейссу. — Пригадуєш, як він виміняв у Фюльбера рушницю на корову?»

Ще за життя Емманюеля в Мальвілі виник справжній культ дитини. В нашому замку з'явилася Крістіна Пімон, якій було тоді шість місяців. Ми удочерили її, постійно гралися з нею, й Крістіна почала на всіх мальвівських жінок казати «мамо», а на чоловіків — «тато». Коли мене обрали на місце Колона, за згодою зборів, я вирішив узаконити це мимовільне звертання. Тим більше, що згодом у Мальвілі з'явилося троє інших дітей: М'єтта народила Жерара, Каті — Бріжітту, Аньєса — Марселя, який народився через чотири місяці після смерті Емманюеля. З цілком очевидних міркувань Аньє-

са хотіла дати йому ім'я Емманюеля, але я відрадив її і на мою пропозицію збори засудили також намагання знайти фізичну схожість дитини з її батьком.

Переїзд Аньєси Пімон до Мальвіля порушив рівновагу між жіноцтвом. Аньєса не забарилася скористатися незалежністю, яку їй гарантував Емманюель. Як і Каті, вона вередувала й кокетувала з тими, хто їй подобався. Але в неї це виходило краще й вишуканіше. В обіймах Каті почувався так, ніби танцюєш на вулкані, перед тим як звалитися в його кратер. Аньєса, «ніжна й спокійна, наче весняний струмок» (слова Емманюеля), спершу приваблює до себе свіжістю, а потім уже роздмухує в тобі полум'я.

Суперництво цих двох жінок, трохи приглушене під час Емманюелевого правління, після смерті Мену вилилося у відверту боротьбу за владу. Словесна війна лютувала цілі тижні, аж поки не перейшла в справжню бійку. Тоді між них утрутилася М'єтта і в присутності єдиного свідка, отетерілого Пейссу, «всипала перцю їм обом».

Коленова тиранія змусила обох суперниць помиритись. Вони об'єдналися проти нього й шпигали його, де тільки могли. На жаль, у цій своїй грі вони зайшли надто далеко, глузували й з інших товаришів, а після загибелі Колена зовсім стали непокірними. Довелося докласти багатьох зусиль, щоб охолодити їхній войовничий запал. Причиною тут, мабуть, була незалежність, яку ми гарантували їм, хоча, з другого боку, вони навряд чи стали б терпіти, якби ми загнuzдали їх. До всього цього долучилася ще й смерть Емманюеля, якого вони вважали своїм батьком. Довідавшись, що Аньєса, Каті й М'єтта збираються в М'єттиній кімнаті, я застав їх там, коли вони плакали й молилися біля столу, на якому, наче на престолі, стояв Емманюєлів портрет. Не знаю, чи правильно я зробив, але я не став їм заважати і вийшов. А незабаром їхній приклад наслідували ларокські жінки, і зрештою виник справжній культ померлого Емманюеля, і цей культ став у нас трохи не другою релігією.

Почасти завдяки двом урожайним рокам, а почасти завдяки нашій справедливій угоді з Лароком, у нас було вдосталь зерна, фуражу, м'яса й молока. Цього року ми зазнали також лише одного нападу грабіжників, під час якого й загинув Колен. І далі не послаблюючи своєї пильності, я вирішив порадитися з Мейссоньє про те, що ми робитимемо за мирного часу, а точніше в дні затишшя, яких, мабуть, тепер випадатиме щораз більше.

Спершу ми поговорили про це втрьох, Мейссоньє, Жюдита і я, відтак скликали загальні збори, які й затвердили наше рішення.

По суті, перед нами виникло те саме питання, яке поставили собі Мейссоньє й Емманюель ще тоді, коли ми визволили Ларок від Фюльберової тиранії. Крім невеличкої бібліотеки в Мальвілі, до наших послуг була також бібліотека з ларокського замку, що нараховувала багато наукових праць, бо пан Лормійо навчався свого часу в політехнічному інституті. Ми постали перед вибором: чи нам, скориставшись цими скарбами і своїми власними скромними знаннями, заходитись виготовляти знаряддя, щоб полегшити собі працю, й зброю, щоб захистити своє життя, а чи, знаючи з гіркого досвіду всю небезпеку, яку криє в собі техніка, раз і назавжди оголосити поза законом науковий прогрес і машинне виробництво?

Я гадаю, що ми обрали б другу частину цієї альтернативи, якби мали певність, що інші угруповання людей, котрі вціліли в Франції

або в інших країнах, не оберуть першу. Де гарантія, що ці угруповання, маючи велику технічну перевагу над нами, не захочуть поневолити нас?

Отже, ми висловилися за науку, але без будь-якого оптимізму, бо знали, що певні сили знову зможуть її використати нам на шкоду.

На загальних зборах мешканців Ларока й Мальвіля, на яких обговорювалася ця проблема, Фабрелятр, якого ларокці призначили комірником, звернув нашу увагу на той факт, що почали вичерпуватися патрони до рушниць моделі 36 і що ці рушниці будуть нам ні до чого, коли ми вистрелимо останній патрон. Мейссоньє на це відповів, що в нас є можливість виготовляти чорний порох: у нашому районі є стара вугільна шахта, ми роздобудемо сірки, бо тут були сірчані води. Щодо металу, то його аж занадто багато в Фабрелятровому магазині залізних товарів і колишній Коленовій майстерні. Залишається тільки розв'язати проблему литва, але це не так уже й складно.

Врешті-решт на цих зборах було ухвалено почати експерименти над виготовленням патронів до рушниць моделі 36.

Відтоді минув рік, і нині я можу цілком певно сказати, що результати перевершили всі наші сподівання, й ми поставили перед собою в галузі оборони набагато складніші плани. Тепер ми можемо з надією дивитися в майбутнє.

*З французької переклав
Григорій ФІЛІПЧУК*

ДЖОРДЖ ГОРДОН БАЙРОН

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА

Пропонуючи свій переклад і пісні «Дон Жуана», хочу зауважити, що ця епічна поема багато чим відрізняється від інших великих творів Байрона, і насамперед від «Паломництва Чайльд Гарольда» — твору, що у свій час мав величезний вплив на всю європейську літературу. Написавши «Дон Жуана», Байрон відкрив новий, невиявлений у попередніх творах сатиричний бік свого таланту. Знущальний байронівський сміх над багатьма моральними вадами й хворобами панівних класів Європи тих часів виявляється в блискучих дотехах, в ідкій іронії, в убивчому сарказмі.

«Дон Жуан» став підсумком усієї творчості поета, увібравши в себе розмаїття духовних інтересів, філософських узагальнень та блискучої поетичної майстерності.

Образ Дон Жуана поет запозичив з відомих творів Тірсо де Моліни та Мольєра, проте дав йому оригінальну інтерпретацію.

На жаль, геніальний твір Байрона лишився незавершеним. Останні пісні «Дон Жуана» — п'ятнадцята й шістнадцята — були написані за місяць до несподіваної смерті поета.

ДОН ЖУАН

ПІСНЯ ПЕРША

1
Мені герой потрібен — хоч герої,
Оспівані в газетах день при дні,
Ідуть у світ для слави нестійкої, —
Всі, зрештою, фальшиві і дрібні.
Тож ради дружби давньої й міцної
Візьму я Дон Жуана в ці пісні:
Наш друг відомий з багатьох вистав,
Де він завчасно в пекло попадав.

2

Вернон, Вулф, Хок і Кемберленд-
м'ясник,
Бургойн і Кеппел, Гренбі,
Фердинанд —

Усяк данину слави брав і звик
До величі і всіх її принад,
Та в забуття пішов... так Банко зник,
А з ним його «всі дев'ять поросят»¹...
У Франції, як згадує «Кур'єр»,
Були і Бонапарт і Дюмур'є,

3

Клотц, Кондорсе, Жубер, Дезе, Дантон,
Марат і Лафайєт, Бріссо, Барнав —
Французів героїчний легіон,
Що їх недавно цілий світ пізнав:
Ланн, Мірабо, Моро, Гюш, Петіон
Та ще багато із військових лав, —
Свого часу їх славлено усіх,
Але вони не для октав моїх.

4

В Британії був Нельсон богом війн,
Але про це мовчать у наші дні,
Героя вже не згадують — і він,
І слава Трафальгара — у труні.
Прихильники новітніх перемін
За піше військо. Моряки сумні —
Бо й принц також за той новітній стан.
Забуті Нельсон, Джервіс та Дункан.

¹ Цитата з «Макбета» Шекспіра

5

Були сміливці й до часів Ахілла,
І потім теж траплялися не раз,
Але в піснях поета не дзвеніла
Їх слава, то й забувся їхній час;
А нинішні герої не до діла
У цій поемі — всіх я перетрас.
Отож, гадаю, думка непогана —
В поемі оспівати Дон Жуана.

6

Горацій вчить: співцям «in medias res»²
Слід братися до повістей епічних;
Герой задовольнить наш інтерес
До всіх подій минувшини величних, —
По доброму обіді сівши десь
З коханкою, в умовах ідилічних:
В палаці, у раю, в печері, в барі —
Де місце дасть поет щасливий парі.

7

Це дуже звичний засіб, та не мій:
Я все берусь «ab ovo»² починати,
У мене точний план усіх подій,
І гріх тяжкий було б його ламати.
Тому йду зразу з віршами на бій
(Хоч скільки б довелося їх клепати),
І спершу про Жуанових батьків
Скажу я дещо — з ласки читачів.

8

В Севільї народився наш герой,
Жінками й апельсинами багатий.
Чудове місто! — Жалю гідний той,
Хто не бував там, мушу вам сказати.
В Іспанії найкраще з міст воно, й
З ним тільки Кадіс можна порівняти.
Жили батьки над кращою із рік,
Гвадалквівіром зветься той потік.

9

Хосе, Жуанів батько, звісно, — «дон»,
Був чистий гранд, кого не зіпсувала
Кров маврів чи євреїв — еталон
Старих дворян. Такі, коли сідали
Вже на коня, то жодних перепон
В досягненні мети не визнавали.
Таким був той, що породив Жуана,
Який також... але про це ще рано.

10

А мати в нього — з грамотних жінок,
Що геть усі науки й мови знала:
Хто б не попав до рук їй — всім урок
Вона немов за книгою читала.
І навіть тим, хто з вчених був зірок,
Інеса мук немало завдавала,
І заздрощів таємних, і гризот:
Не досягти було їм тих висот.

11

А пам'ять в неї теж була без дна —
Крім Лопе й Кальдерон у ній вмістився;

² По самій суті (лат.).

³ Від самого початку (лат.).

Суфлеркою була б завжди вона,
Коли б актор на сцені розгубився.
Якби ця жінка стрілась видатна
Файнейглу, без крамнички б він

лишився,
Збанкрутував би миттю — бо ж ніде
Таких умів не знали між людей.

12

Вона була сама великодушність,
Кохалася в знаннях математичних,
І дотепа аттичні (досить влучні)
Вкладала часто у свої величні,
Туманні вислови. Жінки всі в учні
Годились їй, коли, було, незвичні
Щораз міняє сукні й пишно ходить...
А втім, мене те шмаття не обходить.

13

Вона латину знала (Pater noster⁴),
Я певен — знала й... грецький алфавіт;
А по-французьки, то читала просто,
Хоча й не розуміла все як слід.
Але іспанську тямила вже вдосталь
І дивувала нею вищий світ, —
Бо що не слово в неї, то проблема,
І що не думка — справжня теорема.

14

Єврейську та англійську знала теж,
І твердила про схожість двох цих мов,
А докази її — що не візьмеш,
Все приклади з псалмів і молитов.
Я, правда, в тім не фахівець, але ж
Сам чув таке в одній з її промов:
«В «я е» єврейським, дивно, а
Аналог до англійського «god damn»⁵.

15

Жінки здебільше плещуть язиком —
Вона ж здавалась втіленим
мовчанням,
Як Ромілі, що був уставником
Законів та за їхнім виконанням
Так ревно стежив — доки з диваком
Не трапилось, що власне існування
Ліквідував, як «марноту марнот»
(Присяжні встановили: «Ідіот»).

16

Вона була обчисленням ходячим,
Романами міс Еджворт без оправ,
Писанням міс Треммер, — чиста, наче
«Дружина Целебса». Не відшукав
Би вад ніхто в ній — ні сліпий, ні
зрячий.

Жених найвередливіший образ
Би цю найнепорочнішу з жінок,
Хоч то вже... найжахливіший порок.

17

О, то була довершеність, навик
Вже звільнена від сил гріха і зла! —

⁴ Назва молитви.

⁵ Англійська лайка.

Від неї й ангел-охоронець втік,
Бо зайвим був. Ця жінка у ділах
І в рухах всіх, щоб не схибнути вбик,
Точніша від хронометра була.
Що ж до чеснот — була б для неї пара
Лише олія дивна з Макассара!

18

Але таку довершеність не вмів
Негожий світ ніколи цінувати,
Бо він пішов од грішних прабатьків,
Котрі й в Едемі стали цілуватись,—
За що їх з райських вигнано кущів
(Я й півдоби не міг би там лишатись!).
Тому й Хосе, як Євин внук, завжди,
На кожнім дереві рвав собі плоди.

19

Цей чоловік був смертний
з легковажних.
Наук та вчених не любив. Свої
Всі примхи вдовольнявши, він не важив
На жінку та стурбованість її.
А світ завжди втішається, зловражий,
Незгодами в державі чи сім'ї,—
Шептали про його коханок двох,
Коли й одна — в сім'ї переполох.

20

Своїм високим якостям ціну
Інеса знала. А зневага та
Розбурхала і гнів, і лють страшну:
В ній дух сидів — хоча й була свята —
Диявольський. Вона вела війну
З Хосе, не припиняючи атак,—
Бо вірила в усякі поговори
І при нагоді брала мужа в шори.

21

Та це було й не важко їй, коли
Блудив він часто й був не насторожі
(Та й де хитрун, який хоч раз не
влип?..)
В цю мить жіноче віяло вам може
Розбити череп — бо завжди були
На палаші в руках прекрасних схожі
Звичайні віяла. Чому це так —
Ніхто вже не второпав ніяк.

22

Як жаль, що часто заміж діви вчені
Йдуть за невігласів, чи за таких,
Освічених, сказати б, джентльменів,
Що бесіди високі нудять їх.
Хоч... марно я почав ці теревені —
Простак я, й одружитися не встиг,
Але... скажіть, мужі учених дам,
Під каблуком не дуже тяжко вам?..

23

Частенько в них траплялися сварки,
Але чому — того ніхто не знав,
Хоч люблять пхати ніс в чужі горшки
Всі ті, в кого замало власних справ.
Мені ж порок цікавості гидкий,
Нечасто я в чужі діла встрявав,

Хіба як'друзів виручити міг,
Бо чвар таких не маю я своїх.

24

Втрутився я... За наміри найкращі
По-свинському зі мною повелюсь,
Бо люди ті дурні і непутящі —
З них кожен ніби в землю провалився,
Я дома їх не заставав нізачо...
Але найгірше, що зі сходів вниз
На голову мені (за те добро!)
Жуан помийне спорожнив відро.

25

Оте мале нікчемне мавпеня
Негідником лишалось від природи;
Його кохали й тішили щодня —
Єдине, в чім батьки дійшли до згоди.
Коли б не їхня дурість та гризня,
Послали б хлопця — хай до школи
ходить,
Або вже замість різних там наук
Хоч пугу брали б деколи до рук.

26

Отак вели Інеса й дон Хосе
Життя нещасне, — мріючи взаємно,
Що хтось з них вмере і справу утрясе.
Перед людьми вони тримались чемно,
Ховаючи ті чвари — тобто все
Було на людях — глянути приємно.
Тривала ситуація така,
Аж доки шило вилізло з мішка —

27

Бо лікарям Інеса розказала,
Що розумом у неї не сповна
Коханий дон. А що в Хосе бували
Прояснення, — то твердила вона;
Що в нього норов злий. Проте не мала
Чомусь ніяких доказів, і знай
Товкла усім, що до усіх тих дій
Її схилив... обов'язок святий.

28

Його гріхи в щоденник нотувала
Інеса, щоб нічого не забути,
Його листи знаходила й читала,
Щоб цитувати, як потреба буде, —
А ціле місто жару підсипало
У той вогонь. Рідня й сторонні люди
Були вже слідчі, судді, адвокати:
Хто — із нудьги, хто — прагнучи
відплати.

29

А потім ця щонаймилогіша з пань
З таким сумирним спокоєм несла
Тягар пліток, і лайок, і знущань,
Які Севілья на Хосе лила,
Що зверхністю до всіх його страждань
І в Спарті бути першою могла.
Величною була байдужість та —
Казали всі: «Не жінка, а свята!»

30

Відомо, що, як люди вас кленуть,
Всі друзі враз ковтають язики;
У їх мовчанні філософська суть,
А в декого і намір є тонкий.
Того, що «malus animus»⁶ зовуть,
Нема і сліду в задумах таких;
Зловтіха — річ, звичайно, не з окрас,
Але ж не я, а інші лають вас.

31

А як між сварок з брехнями новими
Старі гріхи вам випливають назло,
То зрозумійте — я у тім не винен,
Ніхто не винен... так завжди було.
А поголос той соками живими
Зміцнить лиш слави вашої крило.
Наука ж користь буде з того мати:
Скандали мертві анатомувати.

32

І друзі, і рідня мирили їх,
Та справу довели до гірших бід
(Я певен, що у випадках таких
Не допоміг би нам і цілий світ).
За хабарі старань доклали всіх
Законники й дали вже справі хід,
Зробивши для розлучення усе,—
А тут помер, на лихо, дон Хосе.

33

Невчасно світ покинув неборак,
Бо, хоч юристи обережно й мало
Розказують, від них я чув однак,
Що позов той скінчитись мав скандалом
Чудовим, як на публіку,— а так,
На жаль, усе складається невдало.
Мовляв, Хосе громаду одурив,
І взагалі, у справі вийшов зрив.

34

Так. Він помер! І суддів гонорари,
І дружні почуття забрала смерть.
Дім продали. А двох коханок чари
Піп і лихвар присвоїли тепер.
Казали лікарі: три дні промарив
Він у лихий пропасниці — і вмер...
Як спадщина, лишилися в Інеси
Таємна лють і... власні інтереси.

35

Однак скажу — Хосе я добре знав —
Він був цілком порядний чоловік,
Хоч виховання гарного не мав,
А пристрасті його штовхали вбік.
В коханні він не звик ловити гав,
Тому й попався людям на язик.
Та, зрештою, не кожен з нас

Помпілій,

і різні люди мають різні цілі.

36

Що б не було — достоїнства чи вади.
А й лиха теж зазнав сердега наш:

⁶ Тут — недобрый замір (лат.).

Які чуття, які душевні втрати
Приніс йому в сім'ї розгاردіаш,
Що встиг богів домашніх полатати
Доценту! І на те, читачу, зваж:
Куди б він мав подітися тепер
Поміж судом і смертю?.. Він помер.

37

Помер без заповіту. А тому
Багатство все Жуанові припало —
Хоч літ було замало ще йому,
А господарство ока вимагало
І мудрої руки. Тут лад всьому,
Як опікун, Інеса вже давала.
А син єдиний в матерів таких
Виховується краще од усіх.

38

Найкраща із жінок, і вдів також,
Вона жадала, щоб і син надбав
Усі чесноти лицарів-вельмож,
До чого й славний рід зобов'язав.
(Дасть бог, король війну почне!) Отож
Син їздив верхи, фехтував, стріляв,—
Щоб згодом перший, кинувшись у вир.
Брать замок чи... жіночий монастир.

39

Але чого найдужче вимагала
Інеса від наставників, яких
Для виховання сина понаймала,
Це — щоб мораллю учень до святих
Людей рівнявся. Вона контролювала
Сама його уроки. Хлопець міг
Вивчати всі науки — та з лукавства
Не названо було природознавства.

40

І мертві мови, і старі вчення,
Й мистецтва всі, із тих, що,
безумовно,
Далекі від життя, тепер щодня
Жуан зубрив, вивчаючи ґрунтовно.
Але в усі ті корисні знання
Розмноження племен закон гріховний
І натаємно не входив — щоб дитя
Ще, боронь боже, не зійшло з пуття.

41

Античні міфи й твори видатні
Вивчалися. Хоч боги старих епох
Не знали ні корсажів, ні штанів,
Без сорому стрибаючи в горох,—
Учителі потрапили в скруті
Умови од Інесиних тривог:
Бо всі ті «Енеїди» й «Одіссеї»
Давно вже наганяли жах на неї.

42

Овідій — з віршів бачимо — гультай,
Анакреонт — зразок ще більших вад,
Пісні Катулла непристойні вкрай,
В Сафо, як твердить Лонгін, вищий
лад,
Могутня велич в «Оді» є — хоча й

43

44

45

46

47

48

49

50

51

52

53

54

55

139

Жінок є гарних, та, скажу я вам,
Оцій боги всіх чар надавали —
Як запах квітці, сіль морським валам,
Венері пояс, Купідону стріли
(Останнє з порівнянь — осточортіле!)

56

Південна чорнота її очей
Ішла від маурів. (А на думку всіх
Іспанців, коли інша кров тече
У жилах співвітчизника — то гріх).
Ще як Гранада впала, дехто шез
Із їх родини — в Африку побіг.
Хто зостававсь, казати не беруся,
Між них — її прапрапрапрабабуса,

57

Яка тоді побралася з одним
Ідальго, що в найкращу із порід
Взяв гіршу кров. Подібної вини
Всі предки б не пробачили. Свій рід
Завжди з ріднею множили вони,
Аж до сестер доходючи, — що, слід
Відмітити (а докази в нас є),
Хоч множить рід, але його ж псує.

58

А це поганське схрещення змогло
У корені, що майже догнивав,
Кров забруднивши, врятувати плоть,
Рід миршавих синів уже давав,
А дочок — страх дивитись! — Та пішло
Знов древо роду в ріст. Хоч я чував,
Що славний дон усіх дітей своїх
Мав, як пряме доповнення до рід.

59

Як не було, а рід таки міцнів,
Прогресував, гарнішав, розростався, —
Аж поки у єдиному з синів
Нарешті він цілком сконцентрувався.
А той єдину доньку народив,
Кого — читає, чітко, здогадався.
Уже заміжня, двадцяти трьох літ,
Тепер вона прикрашувала рід.

60

У неї очі (слабкість то моя!)
Були великі й темні. В глибині
Ховався їх вогонь — та він буяв
Під час розмови — в зорі саяв гнів,
Любов і гордість, хоч, сказав би я,
Любові більше... Чулась в їх вогні
Яксь жага, порив, — таємна сила,
Котру душа сама в собі гасила.

61

Позаздріть тим, хто сам ті коси бачив,
Красу чола й чарівні дуги брів.
В рум'яниці щік, як блискавка, гарячий,
Прозорий племінь юності жарів.
І вся вона, здавалося, неначе
Народжена із незвичайних снів,
Струнка, висока... А, признаюсь вам,
Я не терплю опецькуватих дам!

62

Муж донни вдвічі з гаком був старіший.
Я цього б не підкреслював моменту —
Та що поробиш, як жінки скоріше
За ОДНОГО такого претендента
Хапають двох двадцятип'ятирічних.
Я думаю про це й «*mi vien in mente*»,
Що прагнуть і святенниці знайти
Мужів, яким не більше тридцяти.

63

Сумна то річ, скажу я вам, і тут
В усьому винне сонце, бо воно
Так шкварить та пече нещасний люд,
Що хоч постись, молись, а все одно
Загубиш тіло й душу — марний труд...
Оте, що перелюбством звуть давно,
В жарких країнах майже звична річ, —
Бо люди там немов запхнуті в піч.

64

Щасливі люди Півночі! Величні
Вони в чеснотах, бо в зимовий час
Щезає гріх, до холоду незвичний
(Себе й святий Антоній снігом спас).
Там з точністю закони юридичні
І вартість жінки визначає для вас.
Коханець платить штраф — бо там і на
Людський порок базарна є ціна.

65

Муж Юлії, Альфонсо, — хоч уже й
Підтоптанний, та видний ще, — в жоні
Чуття палкого не будив, проте й
Відрази також не було у ній.
Така фортуна в багатьох людей:
Марнують вік, не вдвох і не одні.
Він ревнував, та мовчки, — бо в усіх
Це збуджує не співчуття, а сміх.

66

А Юлія з Інесою чомусь
У дружбі нерозлучними були;
Я пояснити цього не берусь:
Смаки та інтереси б не могли
У них зійтись... Хоч версію якусь
Знайдуть брехливі люди будь-коли:
Мовляв, Альфонсо, ще до шлюбу,
в гречку
Водив Інесу, цю святу овечку.

67

Вона й тепер, казали, з ним грішила,
Хоч тут роки внесли цнотливий такт, —
Тож і його дружину полюбила —
Найкращий хід, якщо це справді так:
А Юлії прихильність тим купила,
Що смак Альфонсо славила (ще б пак!..).
І хай пліток не стримала усіх,
Та, в кожному разі, зменшувала їх.

68

Як Юлія дивилася на справу,
Не знаю. Чи як інші люди, чи
По-своєму сприймала ту неславу, —

Вона себе не видала нічим.
Чи байдуже їй стало те... Йй-право,
Коли не знаєш — краще вже мовчи,
Тому нічого й не скажу до діла —
Думки свої вона ховати вміла.

69

Вона з Жуаном — славний же малий! —
І ніжилась, і гралася, і гра ця
Була цілком невинною, коли
Йй двадцять років, а йому тринадцять.
Але до чого б жарту ті вели,
Коли вже стало двадцять три й
шістнадцять?..

Ці кілька років чинять дивні зміни,
Тим більш, під сонцем теплої країни.

70

Тож і вони змінилися. Бо юнак
Зробивсь несмілим, а сеньйора стала
Більш стримана. Уже вони так-сяк
Ледь розмовляли й очі опускали,
Жуан губився й червонів, як рак.
Хоч Юлія причину, може, й знала,
Але, не будши й в морі, тут Жуан
Не відав, що потрапив в океан.

71

А в Юлії і стриманість сама
Була прихильна й тепла, і рука
Лишала ніжний потиск, що проймав,
Бентежив і до серця проникав, —
Будив уяву й танув тайкома,
Як марево. Та жезл чарівника
Ще не будив таких бурхливих дій,
Як дотик цей — Жуан був сам не свій.

72

При зустрічах вона була сумна;
А був той сум звабливіший за сміх, —
Немов ховалась в ньому тайна,
Глибока мрія, та, яку од всіх
Людей оберігаючи, вона
У почуттях леліяла своїх.
І непорочність часто дурить світ,
Кохання ж лицемірне з ранніх літ.

73

Та пристрасть видає себе сама,
Хоч як би не ховалась від очей —
Так небо, вкрите чорнотою хмар,
Вистує бурю з громом і дощем;
В байдужім зорі схову йй нема,
Бо, річ ясна — від себе хто втече?..
Ненависть, гнів і холод, вчинки
мстиві —

Йй то маски, пізні і фальшиві.

74

Так почались і глибшали зітхання
І погляди солодкі крадькома,
Жаркі рум'янці, зустрічі й прощання
Із дрожем та тривогами всіма, —
Прелюди до майбутнього кохання,
В яких гріха ще поки що нема:

Бо надто соромлива і палка
Любов при перших кроках новачка.

75

А Юлія, відчувши, що вело
Йй нещасне серце не туди,
Постановила — як би не було,
А честь і віру мусить берегти.
Йй зусилля праведне могло
Тарквінія самого потрясти:
Мадонні помолилася вона,
Щоб відвернула гріх свята жона.

76

Вона клялась Жуана уникати,
Йй наступний день в Інеси провела, —
Та тільки хтось заходив до кімнати,
Спинити хвилювання не могла...
Не він, на щастя!.. Знов не він... Не знати
Чого. взяв сум... — Мадонна допомгла.
Але... оце вже він!.. — Знов інші люди...
О, ні! Вона молитись більш не буде!

77

Вона тоді надумала, що йй
Спокусу слід рішуче зустрічати —
Бо жінці, в доброчесності твердій,
Годиться гріх завжди перемагати;
І кожен чоловік у ній самій
Не мусить більш нічого викликати,
Крім приязної дружби та розмов,
А почуття це — братня лиш любов.

78

І навіть, коли б сталось... —
Хто збагне?..
Підступність у диявола страшна! —
Що в ній чуття до когось спалахне,
Хоч серцем вільна поки що вона,
То чесна жінка сміло обмине
Спокуси всі і міцно, як стіна,
Стоятиме в усі важкі моменти.
Жінки! Робіть такі експерименти!

79

Чи ж не існує і таке кохання —
Святе і вічне, повне чистоти,
Прекрасне, як у ангелів і паній
Старих (нема чого їм берегти).
«Ото як в мене», — часто без вагання
Повторювала Юлія. Завжди
Цю думку й я підтримував би в ній.
Якби був я предмет небесних мрій.

80

Кохання те невинне і доречне
Для наших серць у роки молоді.
Спочатку можна лагідно і гречно
Поцілувати руку, а тоді
Вже й губи... Та вдаватись небезпечно
(Не знаю сам, а чув) до дальших дій...
Тож не моя вина, як вийде гріх,
Бо вас я своєчасно застеріг.

81

Отож любов, але до певних меж, —
Таку вона ухвалу прийняла,
На користь для Жуана. Врешті-решт,
Любов ішла з такого джерела,
Чие небесне сяйво не зітреш...
Вона б навчити юнака могла...
Але чого? Йй-богу, не скажу —
Це переходить знань моїх межу.

82

Озброєна цим наміром прекрасним,
У панцирі своєї чистоти,
Вона зреклася нагляду над власним,
Твердим занадто серцем, щоб іти
З цієї ж миті — що розумно й вчасно —
Бо честь її, мов скеля! — до мети...
Чи то було по силі йй, чи ні, —
Читає побачить у наступні дні.

83

План був зручний, невинний і поважний.
До того ж і для злісних язиків
Жуан ще молодий і недосяжний —
Все в них було б із добрих почуттів...
Де чиста совість — дух завжди
вдвиганий! —
І в християн, що смажили братів,
Був мир в душі та впевненість здорова,
Що всяк апостол підкладає дрова.

84

А ще якби Альфонсо раптом вмер...
Хоч боронь боже, щоб подібне щось
Було в думках!.. Цю втрату щоб тепер
Йй пережити — сили б не знайшлось!..
Хоч, врешті, всі йдемо до вищих сфер...
Нажу лиш: «припустімо» — *inter pos* *.
(Точніш, *entre nous*, та рима б тут
пропала, —
Бо донна по-французьки міркувала).

85

Таке-от міркування припустімо:
Жуан змужнів би, і вдові, при всім
Тодішньому становищі, скажімо,
Склав добру партію. Хай літ за сім —
Було б не пізно. Отже, уявімо,
Чи ж то біда, якби в проміжку тім
Він і кохання вивчив би з основ?...
Я вам кажу про ангельську любов.

86

Звернімось до Жуана. Він, бідак,
Все істини шукав та бивсь над нею,
Вона ж не піддавалася ніяк.
Швидкий на почуття, як міс Медея
Овідієва він і так і сяк
Роздумував, і любовців ідея
Була для нього болісна і темна,
Насправді ж і природна, і приємна.

87

Тривожний, млявий, мовчазний,
замарнілий,

* Між нами (лат.).

Він кидав дім, та, опустивши ніс,
Страждаючи від ран незрозумілих,
У дикий ліс свій сум і муки ніс.
І я люблю самотність — звисне діло,
Не самоту пустельника, що вліз
В печеру з молитовним тягарем,
А — щоб служив печерою гарем.

88

«Кохання! Тут в пустельній глушині,
З безпекою захоплення сплелось.
Блаженство повне й втіхи неземні —
Усе в тобі — святе еси! — злилось».
Це гарний бард, та одного мені
Рядка розшифрувати не вдалось:
Оте «сплетіння захвату й безпеки»
Занадто вже від ясності далеке.

89

Звичайно, що, до глузду й почуттів
Звертаючись, поет волав про те,
Що знає всяк. Наприклад, я б не хтів
Завад, так само й ви, коли їсте,
Або в коханні — то в нас будить гнів...
Отож, «сплетіння» й «захват» — щось
просте
І нам відоме. Тільки ж хай таки
Візьме «Безпека» двері на замки.

90

Жуан блукав над чистими струмками
У невразних мареннях своїх,
Милуючись чудовими кутками
У диких лісі. Для майбутніх книг
Поети так збираються з думками, —
А ми в такому ж місці часом їх
Читаємо, крім Вордсворта хіба що:
Такого не второпаш нізащо.

91

Тут він душі високі поривання
(Не Вордсворт, а Жуан) боров, як міг, —
Аж доки ту недугу і страждання,
Хоч і не зовсім, серцем переміг.
Та не змирив, при всьому намаганні,
Він протиріч, безладних і стійких, —
В тій плутанині несвідомо бився,
Мов Колрідж, метафізиком зробився.

92

Він міркував про землю, про зірки,
Про себе й людство, війни та незгоди, —
Було йому найбільше невтямки,
Де, в біса, взявся світ і всі народи —
Про землетруси і старі віки,
Про все, що чинить різні перешкоди
До повних знань. А потім думав ще й
Про Юлію та глибокі її очей.

93

Мудрець у цих думках вбачав би знак
Стремління високих, вроджену натуру,
Та більшість люду ними саме так
Мордується нізащо, дехто й здуру.
Бо дивно, що хотів такий хлопчак
Збагнути всесвіту архітектуру:

Пішли не з філософії ті муки —
То зріла стать штовхала до науки.

94

Він розглядав листки і квіти; стежив
За голосами в вітряному плинні,
Про німф він думав, про захмарні вежі,
З яких на землю сходили богині;
Губив стежки у лісовім безмежжі,
А день спливав, година по годині,
Бо Час спішив — непосидючий дід.
Не раз Жуан прогавив свій обід.

95

Бувало, він і книгу розкривав —
Боскана, Гарсіласо Сторінки
За нього часто вітерець гортав.
Поміж рядків містичних він думки
Свої й свою поезію вкладав.
Багато чар, таємних і палких,
Розвіяв він в повітряному русі,
Немов у казці доброї бабусі.

96

Отак він гаяв час у самоті,
Не вмюючи бажанням дати лад,
Бентежний дух не мав, чого хотів,
Ні з мрій, ані з поетових балад.
Весь час були на думці груди ті,
Що уявлялись, ніби райський сад,
Та ще ввикалось... із речей таких,
Що я б не хотів казати вам про них.

97

Сумні та мрійні мандри юнака
Вже Юлія помітила. Хтозна-
Чому Інса в стан одинака
Не вникла — що для мене дивина, —
Чомусь не турбувала хлоп'яка
Питаннями чи здогадом вона;
Можливо, все те бачила й мовчала,
А може й нічогоісичко не знала.

98

То дивна річ, хоч зовсім не нова:
Чоловіки, чийм жінкам траплялось
Переступити писані права...
Забув, яка тут заповідь ламалась?..
(Прочитувати хочеться, бува,
А в пам'яті вона щось не зосталась).
Ревнивці часто роблять помилки,
Як їхні нам розказують жінки.

99

Бо справжній муж підозру береже,
На оці в нього кожен чоловік, —
Та жінку й дідько сам не встереже.
Ревнує він не в той, що треба, бік,
І сам знайде якогось протече, —
Щоб згодом той з дружиною утік.
Тоді вже він і їх, і світ клене,
Та тільки власну дурість обмине.

100

Отак батьки — хоч пильні, ніби рись, —
Не відають нічого. І, буває,

Давно вже люд зловтішним носом ривсь
У тім, що їхне чадо витіває...
А там — хоч як за голову берись! —
Двадцятирічний задум увінчає
Якесь нещастя. Батька вхопить лють,
А матері — безсилі сльози ллють.

101

Інеса ж досить пильною була,
То, я гадаю, в випадку такому
Якийсь таємний намір берегла,
Хоч не сказав би, суть його у чому —
Можливо, щоб спокуса додала
Потрібних знань Жуану молодому,
Чи для Альфонсо тут була мета —
Щоб знав, що й в нього жінка не свята.

102

І якось влітку... Літо — небезпечна
Пора, як і весна наприкінці;
Причиною тут сонце, безперечно,
Що в році є веселі місяці,
Які жартують з нами недоречно:
Перед весною казаться зайці,
Котам кохання в березні кортить,
А в травні й ми стаємо як коти.

103

І якось в червні — саме в шостий день...
Люблю я точні дати, бо крізь них
Мчить Доля наче станціями, де
Міняє коней та пісень нових
Велить часам спізати, й далі йде
В імперії й держави — як на сміх,
За винятком post-obits⁹ теології,
Лишивши кілька дат для хронології.

104

Було це шосте червня. Десь о пів
На сьому донна Юлія сиділа
В такій альтанці, що хіба б зумів
Лиш Мур-Анакреонт достойно й сміло
Її красу перевести на спів.
Йому і лаври й ліра легкокрила
Для пісні дана, крім трофеїв всіх, —
Тож хай тепер він довго носить їх!

105

Вона сиділа не сама. Не знаю,
Що їх звело до купи там, — я звик
В цих випадках мовчати і вважаю,
Що й всім би слід приримати язик.
Як і чому — то значення не має —
Та з Юлією був наш молодик.
Отож вони сиділи віч-на-віч,
Що проти ночі — небезпечна річ.

106

Вона була прекрасна! Серця жар
В рум'янці щік невинністю горів...
Кохання! Ще твоїх всесильних чар
Ніхто зі смертних обійти не вмів! —
Ти кволому даєш могуття дар,

⁹ Посмертно оплачувані обов'язки (лат.).

Ти топчеш мудрих, знищуваш царів!..
А прірва та, що Юлію тягла
За чесність донни глибшою була.

107

Весь час її не кидали думки
Про вік Жуана, про манірний страх
Та власну твердість, а також роки
Альфонсо. Бо, на жаль, в таких роках
Гарячих мрій не збуджує-таки
Ніхто — ні в зимних, ні в жарких

краях:

То тільки грошове таке число
Жінкам завжди привабливе було.

108

У лайці часто люди шаленіють:
«Я п'ятдесят разів тобі казав!»,
Поета стрівши, кожен торопіє,
Щоб той з півсотні рим йому не втяв:
І в бандах є по п'ятдесят злодіїв.
Та в п'ятдесят я щось не зустрічав
Палких кохань. Хоч в грошах всі підряд
Цінують круглу цифру — п'ятдесят.

109

Порядна й чесна донна до кінця
Клялась для мужа берегти кохання
І не зганьбити шлюбного кільця,
Не допустивши грішного бажання.
Та якось не зуміла клятва ця
Спинити серця ніжне поривання...
Недбало вже лягла її рука,
Мов на свою, на руку юнака,

110

Уже й на другу сперлася вона,
Що гладила так ніжно коси її...
Однак була збентежена й сумна,
Бо не прогнала дум проклятих рій.
Звичайно, тут інесина вина,
Що пильність загубила, в час такий
Залишивши цю пару. Цевен я,
Так не зробила б матінка моя.

111

Її рука в Жуановій зміцнила
Ледь чутний потиск, ніжний і м'який,
Немов себе затримати просила.
Був потиск платонічний, бо таки
Вона б його ніяк не допустила.
Як від змії втекла б, аби який
Хоч натяк був, що цей невинний крок
Загрозливим буває для жінок.

112

Що думає наш герой, я б не вгадав,
Але зробив він те, що й ви б зробили:
Він вдячно руку ту поцілував —
Та сором взяв, і радість охопила,
І страх, і розпач враз його скував.
Не сердилась вона — почервоніла,
Казала б, може, щось, та не змогла б,
Бо голос в неї раптом геть ослаб.

113

Сховалось сонце, й жовтий місяць встав:
Диявол в нім сидить на горі нам,
І той, хто ЧИСТИМ місяця назвав,
Підспівує поетам-брехунам.
Найдовший день не бачить стільки справ
Лихих, які підвладні вечорам
На протязі трьох місячних годин...
А сам, проте, такий скромняга він!

114

І тиша, небезпечна, мовчазна,
Душі, чуттями сповненій без меж,
Давала розкриватися до дна.
Бо вже самовладання не знайдеш.
Коли красу лле срібний місяць на
Дерева, квіти, сад і стіни веж,
І все навколо ніжиться й зітхає
Знеможено, а спокою не має.

115

В напівобіймах Юлія була...
Та й як же її звільнитися з обійм —
Вже пристрасть та Жуанова змогла
І кров і серце запалити в ній!..
Хоч в тім вона не бачила ще зла,
А потім... в ситуації такий
Привабливий... Ні! Далі я не можу! —
Шкода мені, що тему взяв негожу.

116

Платоне! О, Плагоне! Хибну путь
Дають твої огидні балачки,
Які до аморальності ведуть!
Таких систем, розлусних і бридких,
Поети і фантасти всі, мабуть,
Не створювали ще за всі віки.
Зануда й хлюст! — Од звідників і то не
Порядніший ти у брехні, Платоне.

117

А Юлія зітхала, бо в цей час
Було не до розсудливих розмов
Текли по щоках сльози, і хоча
Вона вагалась... За таких умов
Хто б міг — кохати й мудрим водночас
Лишатися?! Красуня знов і знов
Не даги волі почуттям клялась.
Та прошептавши: «Ні за що!..» —
здалась.

118

Ксеркс, кажуть, нагороду обіцяв.
Якби хто втіху вигадав нову.
Мені ж здається вимога оця
Надмірністю. Я стримано живу:
Як скромний бард, я вірний до кінця
Легкій любові (що спочинком зву).
Утіх мені: достатньо і старих,
То я собі й тримаюся за них.

119

О Втіхо! Ти і справді втішна річ,
Хоча й за тебе чоловік проклятий.
Щороку, десь о весняній порі,

Клянусь собі я врешті виправлятись,
А так виходить, що збігає рік,
А клятві клятви показали п'яти.
Та втіха є, — хоч соромно мені, —
Що виправлюсь я у зимові дні.

120

Моя тут муза вільністю грішить...
Стій, не втікай читачу! І нада-
Лі теж нехай тебе це не страшить:
Ліричний відступ буде. Хоч шкода —
Боюсь, від Арістотеля влетить,
Та невеличка хиба — не біда:
Дотримуюсь я «Правил», то й мені
Хай він дарує огріхи дрібні.

121

А вільність в тім, що прошу цього
разу я,
Щоб мій читач без мене уявив,
Що після тої літньої оказії
(Без неї я і тему б загубив)
Минули місяці... Отож, розказую,
Куди коханців шлях новий завів...
Був листопад туман, сльота..., а дати
Мені не удалось запам'ятати.

122

Про це ще буде мова... Любо нам
Плеск весел чути в місячному морі,
Коли адриатична далина
Спів гондольєра стеле у просторі;
Нам любий час, коли душа ясна
У небесах стрічає перші зорі,
Чи райдугу, у барви сонця вбрану,
Що сперлася на далеч океану.

123

Приємний гавкіт пса сторожового,
Що нас вітати радісно біжить;
Приємно знати, що у домі в когось
Завжди прихід наш очі веселить;
Приємно коли нас від сну легкого
Розбудить жайвір, чи струмок —
приспить;
Гул бджіл, приємний, голоси дівчат
І перший лепет ніжних немовлят.

124

Приємні повні грона виноградної,
Що обіцяють нам хороші вина.
Від пиятик та гвалту міст ми раді
Втекти в село, до тихої хатини.
Дитячко перше — всім батькам вірада,
А здричкові — золота торбина.
Приємна помста — радість всім жінкам,
Грабунок — війську, фунти — морякам.

125

Приємна й смерть неждана, як вона
Бере старих, яким пора давно
Вже дуба дати й відписати нам
Якесь велике й дороге майно.
Найкращі роки тратимо ми на
Чекання — і лишається одно:

Із року в рік ті векселі трикляті
Неублаганним лихварям давати.

126

Приємно лаври — то байдуже як —
Чи кров'ю, чи чорнилом здобувати;
І друзів радий помирить всяк,
Й набридлу дружбу лайкою кінчати;
Приємний нам вина старого смак,
І ті, кого ми любимо захищати;
І школа, де минув дитинства час,
Хоч там давно забули вже про нас.

127

Та краще од усіх відомих втіх
Кохання перше — згадуєм його,
Як згадував Адам свій перший гріх:
На дереві пізнання більш того
Нема плода, щоб з цим рівнятися міг.
Я впевнений, що й байка про вогонь,
Що вкрав його із неба Прометей,
Алегорично каже нам про те.

128

Людина — дивовижна звірина:
Усі свої природні компоненти
І всякий хист спрямовує вона
В найчудернацькіші експерименти
Й дивацтва — все в науку порина,
Із огляду лише на фунти й центи.
Отож почніть із правди, а як ні,
То виїхати можна й на брехні.

129

Яких лиш відкриттів у нас немає!
(Знак генія й порожніх гаманців).
Той кості вам ламає, той — вправляє,
Той гільйотин наробить, той — носів;
А той снаряди вже протиставляє
Новій вакцині, що її зумів
Відкрити лікар. Віспу він зборов,
Застосувавши втім бичачу кров.

130

Вже людство хліб картопляний пече,
Сміються трупи із гальванізації,
Та до суспільства людяного ще
Ключем не стали всі оті новації.
Одежу нам тепер машина тче,
А все ж дірками світять різні нації.
Я вже казав, що віспа вийшла з моди,
Та їй на зміну сифіліс приходить.

131

З Америки він, кажуть. Цього разу
Вернутися назад йому є рація:
Там, чув я, тісно. Слід би час від часу,
Аби жвавіше йшла цивілізація.
Вітати війни, голод чи заразу.
Що гірше: псевдоморалізація
В Америці, чи всі порядки ті,
Що процвіли в англійському житті?..

132

Це — вік патентів, повний відкриттями
Для вбивства тіл і рятуння душ.

Найкращий намір мають всі реклами:
Шляхи до полюсів, до дальніх суш,
І шахтарі з новими ліхтарями,
І мандрі в Тімбукту чи іншу глуш.
Добра усе це людству принесло
Не менше, ніж різня під Ватерлоо.

133

Людина — феномен ще невідомий,
Таке вже диво — що й не розбереш...
Чудесний світ! Та жаль, однак, що в
ньому

Утіха — гріх, а гріх — утіха теж.
Ніхто не знає, суть життя у чому:
Чи владу й славу чи любов знайдеш —
Стежки життєві плутані й круті —
З метою й смерть приходить... І тоді...

134

А що тоді?.. Ні вам, ані мені
Не розгадати. Отже, — надобраніч...
Був листопад. І непогожі дні,
Коли вже гори памороззю вбрані,
Вздовж мису б'є прибій і, ніби сніг,
Жбурляє піну в ярому риданні.
У стіни скель холодні хвили б'ють,
І сутінки о п'ятій настають.

135

Як кажуть сторожі, стояла ніч
Безмісячна — лише туман і вітер, —
Коли в камінах палахтять вогні,
І біля них сідають сім'ї грітись.
Те полум'я навіює мені
Думки про сонце та безхмарне літо.
Люблю вогонь, шампанське, цвіркунів.
Закуски й дружній гурт балакунів.

136

Стояла північ... Юлія лежала
У ліжку — спала, певно... Як нараз
Такий зчинився стукіт, грук і галас.
Що й мертвого б збудив. Та кожен з нас
Мабуть, читав, як мертвих піднімали, —
Принаймні, їх будитимуть ще раз...
А двері на замку були, і скоро
Почувся крик: «О слухайте! сеньйоро!!!»

137

О боже! Пані! Наш хазяїн йде!
Такої дочекалися біди!
Півміста за собою він веде!
Відкрийте засув — мушу я зайти...
Не винна я!.. я стерегла... та де!..
Вони на сходах, йдуть уже сюди! —
Вікно ж не дуже високо, і ще
Він вискочити зможе і втече!»

138

В цей час прибув Альфонсо з багатьма
Людьми та смолоскипами. Ганьби
Та роїв всяк боявся недарма,
Бо мав і жінку, й досвід боротьби
З особами, що в спальнях крадькома
Чоловікам прикрашують лоби.

А у зразків таких заразна суть —
Не покарай одну, то всі почнуть.

139

Я не сказав би, як підозра ця
Заскочила у голову старому;
Але скажу: без зайвого слівця
Весь той кагал вести вночі додому,
До ліжка жінки, — то не до лиця
Ані йому... та й взагалі нікому.
І все — щоб друзів втішити відразу
Отим, до чого мав таку відразу.

140

О, бідна Юлія!.. Немов зі сну,
Вона і зойк і вереск здійняла,
І сльози, і ридання. В мить одну
Служниця постіль так перетрясла,
Щоб кожен бачив (нащо — не збагну!),
Що і вона в тім ліжку теж була.
Чомусь усім доводила вона,
Що пані й справді спала не одна.

141

Здавалось, серед ночі боячись
Чоловіків та привидів, ці дві
Нещасні жінки поруч уляглись,
І так заснули, з ляку ледь живі,
Бо їх господар зник собі кудись
Зникати на ніч. Аж під ранок він
Брехатиме, гуляка-чоловік:
«Кохана! Я ж найперший звідти втік!»

142

Та врешті голос Юлія знайшла:
«Альфонсо! Ви здуріли? Вам не сором?!
Що ви надумали?! О, краще б я була
Померла, ніж у жертву цій потворі
Попасти!.. То яка ж вас злість взяла,
Що ви сюди в таку примчали пору?..
Підозри п'яні?! — Оглядіть кімнату!»
Альфонсо буркнув: «Будемо шукати».

143

Шукав він сам, і нищпорили всі:
В коморі, в шафі, в скрині, у комоді, —
Знайшли щітки, панчохи, гребінці,
Мережива, білизну, різний одяг,
Та всяке причандалля, що красі
Жіночій служить, чистоті та вроді;
Віконниці, шпалери, штори тощо,
Штрикали шпагами, і кілька дошок

144

Поранили. Під ліжком ще знайшли...
Та байдуже — усе було не те...
Відкрили вікна — на землі могли
Сліди знайти — земля мовчала теж.
Уже вони стояли спантели-
Чені усі, але чомусь, проте,
Та гадка не ввійшла у жоден лоб,
Що й в ліжку варто глянути було б.

145

А Юліїн язик в цей час не спав:
«Шукайте всюди! — Додавайте зла!»

Придумайте образи! — О, сліпа!!
Для цього я дружиною була
Такому, як оцей нікчемний пан!
Я довго все терпіла, як могла,
Але тепер всьому настав кінець —
Закон знайду я! — Вже урвавсь терпець!

146

Альфонсо! Ви не чоловік мені! —
Вам назва ця не личить взагалі!
Ви стоїте ногою вже в труні,
Вам три двадцятки — шістдесят вам літ!
Чи п'ятдесят — однаково! У сні
Якому вам прийшло брудні та злі
На чесну жінку наклепи звести? —
Невже ж могла б я на таке піти?!

147

Для цього я так вірність берегла,
Усіх жіночих радощів зреклась?!
Духівника старого я взяла
Й глухого — ще старшого за вас!
Завжди така невинна я була,
Що й він з мого заміжжя дивувався...
О-о! Ви ще пожалкуєте, затайте.
Як я тепер не доношу дитяти!

148

Для цього я між хлопців молодих
Своїм кортехо жодного не звала?!
Я з дому не виходила, я втіх —
Крім мес, вистав, кориди — не знала
Ніяких! Та й поклонників усіх
Порозганяла... навіть зневажала!
О'Рейлі сам, що захопив Алжир¹⁰,
Ображений на мене до сих пір!

149

Чи італієць Музіко Каццані
Півроку біля мене не співав?
Мене його земляк граф Корніані
Порядністю Іспанії назвав!
А інші всі — англійці, росіяни? —
Граф Стронгстроганов відчаю зазнав.
Лорд Коффіхауз, цей ірландський пер,
Не через мене спився і помер?!..

150

Єпископи два, герцоги, поети,
Чи не бували біля ніг моїх?! —
Була я непохитною, й за все те
Терплю знущання, людський глум та сміх!
Я вдячна вам за милість — що не б'єте
Мене за ваші вигадки — при всіх!..
Герой з мечем! Признайтесь, далебі,
Ви дурнем не здаєтеся собі?.

151

Так ось чому придумано брехню
Про ваш від'їзд задля якихось справ! —
Із вашим адвокатом, що гризню

¹⁰ «Донна Юлія тут помилилася. Граф О'Рейлі не тільки не захопив Алжир, а, навпаки, Алжир мало не захопив його» (прим. Байрона).

Поміж людьми за бізнес він обрав,
Хоч як і вас, і вашу босячню
Я зневажаю, але цей шахрай,
Падлюка цей, огидніший мені —
Він служить вам за грошики брудні!

152

Він тут для протоколу? — Що ж, якраз
Садіть в жіноче ліжко цього сера!
Хай пише — гроші взяв же він у вас!
Ось, маєте папір, чорнило, пера...
А що служниця не вдяглася, — час
Вам наволоч цю вигнати за двері!..
«О, — схлипнувши, Антонія сказала, —
Я б очі їм усім повидирала!»

153

«Шукайте ж! Он вбиральня, шафа! Ось
Вітальня, передпокій — скрізь глядіть!
І в комин теж нехай поліз би хтось,
Можливо, він сховався в димохід.
В канапі може зловите когось,
У кріслі!.. Тільки, прошу, не шуміть,
Я хочу спати! А знайдете — що ж,
Я вашу радість поділю також.

154

Тепер скажіть, ідальго, вже коли
Таку ганьбу на мене ви наслали, —
Хто той кого ви й досі не знайшли?
Ви, може б, тут ім'я його назвали?..
Чи рід хоча б назвати не могли?
Стрункий він? Гарний?.. Може б
показали? —
А те, що честь спалюжили мою,
Я виправдаю, — слово вам даю!

155

Либонь, не шістдесят йому?.. Такий
Тут не являв би жодної загрози,
Тим більш для вас, ревнивцю молодий!
(Антоніє! Подай води...) Ні, досить!
Соромлюсь я... О, знав би батько мій,
Що горда донька литиме ці сльози!..
Чи ж думала моя нещасна мати,
Що я потраплю в руки цього ката!

156

А може, ви ревнуєте до неї,
Антонії, що спала теж отут,
Коли ви вдерлись з бандою своєю?..
Шукайте ж — оглядайте кожен кут,
Та в інший раз, коли до спальні цієї
Ви приведеге весь цей підлий люд,
Було б пристойніш, перше ніж зайти,
Нам дати змогу одж надягти.

157

Скінчила я й мовчати... Усе,
Що я терплю, — один господь лиш знає.
Душа моя невинна хай несе
Всі кривди мовчки, плаче і страждає...
Я вас лишу на совість вашу, сер, —
Колись таки вона у вас спитає,
За що таке терпіти мала я!..
Антоніє! Де хусточка моя?..»

158

І, збліднувши, вона, мов нежива,
На ліжко впала з блиском сліз в очах,
Які були мов хмара грозова,
Котра дощить і сяє водночас;
Серпанок кіс розкішних закривав
Прозору білину щоки й плеча,
Тремтіли їй уста, м'які і ніжні,
А стукіт серця — від зітхань гучніший.

159

Альфонсо тут стояв ні в сих ні в тих,
Служниця лад наводила в кімнаті,
Зневажливо штовхаючи усіх,
І свого пана. Всі, крім адвоката,
Похнюпились. Один він серед них
Спокійний був — йому вже не зникати!
Хай сварка ця хоч стіни рознесе —
Параграфи в законі є на все!

160

Як тхір, очима й носом він водив,
З підозрою припохувався скрізь;
Діляга не вбачав у тім біди,
Що гинуть репутації чийсь,
Не співчував красуням молодим
Та їх сльозам. Він мав простий девіз:
Не йняти віри доказам, коли
Їх не брехливі свідки навели.

161

Альфонсо; й справді дурнуватий наче,
Стояв і провалитися хотів,
Бо юну жінку скривдив, а тим паче,
Що й досягти нічого не зумів,
Крім докорів сумління — на додачу
До тих, що жінка крізь нестримний гнів
При всіх на нього виспала раптом,
Стрімких, густих, швидких — як дощ
із градом.

162

Зліпив він кілька вибачень важких:
У відповідь — лиш сльози і ридання,
Й ознаки істерії, до яких
Належать дрож, утруднене дихання
Й те, що самі вже виберуть жінки.
Альфонсо хтів продовжити вмовляння —
Згадавши жінку Іова, дні шасливі,
Та всю рідню дружини... —
в перспективі.

163

Він мимрив, заїкався, говорив,
Та не знаходив слів, аж доки враз
Антонія пішла на нього в крик:
«Мовчіть і вийдіть звідси, прошу вас,
Бо пані вмер!» — «А дідько вас бери!»
Він пробурчав, та, кинувши: «Гаразд...»,
Пом'явся ще, поглянув раз чи два
І вийшов геть — бо що тепер слова?..

164

За ним пішов весь «posse comitatus» ¹¹,

¹¹ Поняті (лат.).

Останнім був юрист, який вагався
Та ще хотів у чомусь розібратись,
Бо факт, що факт без фактів залишався.
Він з жалем міркував про цей

«hiatus» ¹² —

Та поки він в законі колувався,
Антонія законно, як скотину,
Його зі злістю виштовхала в спину.

165

І лиш закрито двері, як... О гріх!
О сором! О ганьба! І о жінки!
Як може світ, після речей таких,
Вам вірити — чи ж він сліпий-таки?
Ви ж власну честь віддаєте на сміх!
Але продовжу... Тільки на замки
Узято двері... — випроставши стан,
Спітнілий, з ліжка вибрався Жуан.

166

Його сховали — не берусь казати,
Як саме, й місця б я не описав, —
Гнучкий і юний, колом чи квадратом
Він скручений. не дихавши, лежав.
І я йому не можу співчувати —
Душительок він досить гарних мав,
То, певна річ, вже краще так пропасти,
Аніж у бочку з Кларенсом попасти.

167

По-друге, чи його жаліти варто,
Як права він не мав чинити гріх? —
Принаймні, він подався ранувато
В обхід законів божих і людських.
Але в шістнадцять рідко турбувати
Ми звикли совість — із провин старих
Ми підсумок зведемо по роках,
Коли ми вже в диявола в руках.

168

Не опишу, як виглядав Жуан:
Усім відомо про царя Давида
Із найдавніших книг Ізраїльтян,
Якому, щоб зміцнів він, притулити
Не пластир, а красуні юний стан,
Порадив лікар. Та, здається, вжито
Ті ліки іншим способом тепер:
Давид ожив, а хлопець ледь не вмер.

169

Та що робити? Вернеться ж сюди
Альфонсо, відпровадивши гостей.
І як їм знов уникнути біди.
Антонія не знала... Як на те —
Вже скоро день. Слід рішення знайти
Якнайскоріше, вірне і просте...
А Юлія до юнака припала
Та вже його у щоки цілувала.

170

А він також до неї вже прилип —
І цілував, і гладив їй волосся.
Вони й тепер чекати не могли,
Забувши, про яку загрозу йшлося.

¹² Пропуск (лат.).

Антонія мовчала, та коли
Терпець скінчився, зашипіла: «Досить!..
Доволі вам!.. — Хіба ж для цього час?!
Жуане! В шафі місце он для вас!

171

Лишіть на потім дурощі!.. Хто б міг
Так пана насторожити? — Страх божий!
Боюсь, що буде далі... Гріх і сміх!!! —
Через хлопчиська! — що ж у нім

хороше?..

Знайшли коли сміятись!.. Чи ж самі
Не бачите, чим все кінчитись може? —
Ви втратите життя, я місце втрачу,
А пані — все! — за посмішку хлоп'ячу.

172

Та був би хоч достойний кавалер,
Літ двадцяти п'яти чи тридцяти,
А то ж іще дитина! (Швидше, сер!
Заходьте і ставайте он туди!)
Я вам дивуюсь, пані!.. Десь тепер
Хазяїн близько. Ще, не доведи
Господь, сюди невчасно прибіжить...
(Жуане! Стійте тихо і — не спіть!)

173

Тут дон Альфонсо — сам вже — завітав,
Ту мову обірвав, звелівши враз
Служниці вийти геть. Хоч не припав
Йй до смаку наказ, та негаразд
Було б не слухатись, бо він чекав.
Отож, зробивши чемний реверанс,
Вона лиш скося оком повела,
Зняла нагар зі свічки і пішла.

174

Він хвилю ще помовчав і почав
За дії вибачатися недавні, —
Він їх не виправдовує, мовляв,
Більш того — вчинки вкрай були погані;
Однак підстави він великі мав, —
Яких не пояснив у цім благанні.
Була одна в його промові суть —
Оте, що вчені марнослов'ям звуть.

175

А Юлія мовчала, хоч язик
Уже свербів одразу відрубати.
Бо жінка знає, в чому чоловік
У неї грішний, і під час блокади
Поверне зброю в протилежний бік:
Коли тобі одну ціпляють зраду,
То, хай там буде вигадка сама,
Потрібно твердо вдарити трьома.

176

Вона йому, по суті б, нагадала
Лише Йесу... Та своя вина
Либонь у цьому трохи заважала.
А виправдань у жінки — річ ясна! —
І звинувачень — є завжди немало...
Можливо й те, що берегла вона
Жуанів слух, бо між святих жінок
Була для нього мати за зразок.

177

Крім того, на Жуана ще ні разу
Не натякав Альфонсо. Взагалі,
У ревнощах доходячи до сказу,
Він прикладав зусилля немалі,
Та так і не вгадав до цього часу,
Хто ж той щасливець у його житті...
Тому про це і думати не слід,
Щоб він не втрапив на Жуанів слід.

178

Бо й натаку достатньо. В цих питаннях
Мовчати краще. Є ж крім того й такт —
(Воно нікчемне, слово це останнє,
Та підійде для рими), той, що так
Відводить вдало грубі приставання
Ревнивців та в брехні ховає факт.
Жінки чарівно брешуть без кінця,
І їм це надзвичайно до лиця.

179

А червоніють так, що просто гріх
Не вірити. Я тут мовчав завжди, —
У кожному разі, в красномовстві їх
Нікому б не вдалось перемогти.
А після слів, після зітхань важких,
Невинних сліз, півскляночки води —
Нас мучить жаль... Тоді ми мовчимо...
І з каяттям вечеряти йдемо.

180

Скінчив Альфонсо балачки нудні
І вибачення. Юлія з ваганням
Їх прийняла напів, а напів — ні.
Стояв він, як Адам після вигнання —
Бо деякі права його значні
Віднято в нього. Всі його благання
Не відмовляти в їхнім співжитті...
І раптом: він спіткнувся на взутті!

181

То й що? — Нехай... Але ж якби
взуття те
Було підхоже для жінок... Так ні! —
Він миттю встиг побачити й підняти
(О господи! Кров стигне у мені...
Хапає дрож... душа тікає в п'яти...) —
Взуття було із чоловічих ніг!
Вхопивши капці, він фасон вивчав,
І враз такою люттю запалав,

182

Що кинувся з кімнати за мечем.
А Юлія до шафи. «О, втікай.
Втікай, Жуане!!! Ради бога... Ще
Можливість є... ти знаєш хід... Тримай
Ключа від саду. Швидше!.. Ти втечеш...
Прощай!.. Біжи... біжи, часу не гай!..
Я чую кроки — він сюди вже йде! —
Ще ніч... нема на вулицях людей!..»

183

Хто б міг пораду цю назвати злою? —
Була лиш надто пізньою вона...

184

185

186

187

ВИДОВИЩЕ:

крові ще

188

в дальші дні

189

190

191

192

193

194

195

150

196

Душа й тепер слаба, та якось я
Із силами зібратися б могла,
Якби услід думкам вся кров моя,
Немов за вітром хвилі, не тяглася
До втраченої мрії... Бо ніяк
Її не кине серце... Так стріла
У компасі — і б'ється і дрижить,
А все в одному напрямі лежить.

197

Більш нічого сказати, і пора,
Хоч сил нема, поставити печать.
Мої страждання вже зайшли за край —
Не збільшаться вони... Якби печаль
Могла бивати — іншого добра
Я б не хотіла, любий... Та — прощай!
Я мушу пережити все... кохати
І лиш за тебе господа бламати».

198

Пером маленьким, гарним і легким,
Воронячим, коротку сповідь ту
Рука писала почерком тремтким.
Папір мав гарну смужку золоту,
І ні слюзинки не було на ній.
Печатку-сонях — «Elle vous suit
partout»¹³ —
Скрашав девіз, коханцям підходящий,
Сургуч же був червоний, щонайкращий.

199

Це — перша Дон Жуанова халепа.
Чи далі я писатиму, зале-
Жить, звісно, і від публіки: потреба
В її визнанні — діло не мале;
Хвала поета підніма до неба,
Невдача — також не біда. Але
Якщо громада мій приймає бік,
То зможу й більше дати щось за рік.

200

Поема ця — епічна. Буде в ній
Дванадцять книг. Змалює кожна вам
Кохання, шторм морський, картини війн,
Героїв ряд, царів, вельмож і дам,
Характери нові серед подій,
І панораму пекла точну дам —
Узявши для «епічності» тепер
Стиль, що дали Вергілій і Гомер.

201

Я всім подіям визначу свій час,
Як Арістотель в «Правилах» велів, —
Цей Vade Mecum¹⁴ величі у нас
Вже наплодив і дурнів, і співців.
Хто білі пише вірші, я ж припас
(Бо засіб не завада для майстрів)
Багато рим, пристосувань до праці
І надприродність сцен та декорацій.

202

Між мною й авторами всіх поем

¹³ «Вона всюди йде за вами» (франц.).

¹⁴ Путівник (лат.).

Епічних є різниця незначна
(Ми й інші переваги доведем,
Та ця вже очевидна і ясна):
Як лабіринт із вигаданих тем,
Їх розповідь заплутана й нудна,
Беру я правду, — а вони верзуть
Самі байки, а не правдиву суть.

203

Коли хто має сумнів — свідків тьма:
Історія, перекази і факти,
Газети — в них же істина сама,
І драми в п'ять, і опери в три акти;
В Севільї сам бував я не дарма
І бачив — я ж не фантазер, а практик.
І свідки є, і дату назову,
Коли втівав з Жуаном... Вельзевул.

204

Як я себе до прози опушу,
То поетичні заповіді дам,
І найновіших правил вас навчу,
Старі ліквідувавши. Мізки там
Усім писакам я прополошу,
Складу найвищі приписи співцям:
«Лонгін при пляшії», — я назву роботу,
Чи — «Всяк піт для себе Арістотель».

205

Є Мільтон, Поп і Драйден — віруй
в них.
Знай: Вордсворт, Колрідж, Сауті — інші
птиці;

Боб Сауті із пихагих і чудних,
Два перші — божевільний і п'яниця.
І Кребба кинь — цей із людей важких,
І всохлий Кемпбелл хай тобі не сниться,
У Роджерса нічого не кради,
І Музу Мура в гріх не уведи.

206

Та й Музу Сотбі не чіпай віднині,
Добра його й Пегаса щоб не брав;
І не складай кривих присяг, як «Сині»
(Я знав охочу до подібних справ).
Пиши, як я, — щоб при лихій годині
Свою лозину в руки я не взяв, —
Ціную мої повчання золоті,
А ні — то їх скуштуєш на хребті!

207

Можливо, дехто твердити почне,
Що не моральна розповідь моя, —
То хай горлянку спершу він заткне,
І вдумливо читає. Течія
В цій повісті грайлива — та мене
Таке обходить, бо у пісні я
Дванадцятій відкрив ще для всіх
Місця, в які людей приводить гріх.

208

Коли ж такі знайдуться і надалі,
Яким оцих недосить застережень,
І не повірять, голови нездалі,
Моїм рядкам, й очам своїм нарешті,

209

210

211

212

213

214

152

215

216

217

218

219

220

Я ж звик до філософії схилятись,
І сам собі повторюю слова:
«Все родиться для того, щоб вмирати,
І плоть (що косить Смерть Її) — трава.
Ви мали втіхи юності, а дати
Їх знов і знов — все буде мало вам...
Тож дайкуйте ви богу і за ці ж —
Вивчайте біблію і пильнуйте гріш.

Але тепер, читачу любий мій,
І ще любіший покупцю, — бувай!
Бард — цебто я, слуга покірний твій,
Тобі стискаю руку. Прощай!..
На нашу зустріч повен я надій,
А зараз я нічим тебе, зважай,
Вже не турбую — крім оцих октав...
Щоб і мене за приклад всякий брав.

«Іди ж, о книго, плоде самоти!
Нехай тебе стихія хвиль женє!
Щастя тобі літа переплисти —
Я вірю, світ тебе не обмине...»
Як Вордсворта і Боба знаєш ти,
То визнай, мій читачу, і мене...
Належать тут чогири рими Сауті —
Боюсь, щоб їх мені не приписав ти!

*З англійської переклав
Микола КАБАЛЮК*

ВІЧНО ЖИВА ТРИВОГА ТВОРЧОСТІ

I

Мало яскравих імен лишилося в англійській літературі з невірнорозв'язаної передвікторіанської епохи. Та одне з них ніколи не затьмарить плин часу. Це ім'я Джорджа Ноела Гордона Байрона.

Джордж Байрон народився 1788 року в знатній, але зубожілій родині. Батько, розтринькавши майно своєї другої дружини, втік до Франції, де й помер, коли його єдиному синові заledве минуло три роки.

Невірнорозв'язана вдача матері, уроджена кульгавість та матеріальна скрута — ось три фактори, що вплинули на формування характеру майбутнього поета.

Імпульсивний і вразливий хлопець вчився дуже нерівно, найбільше успіхів здобуваючи в ораторському мистецтві та спорті, — у такий спосіб він стверджував себе, долав уроджені фізичні вади. Під час навчання в Кембріджському університеті (1805—1808) Байрон особливо цікавився орієнталістикою.

Його перші — студентські — поетичні спроби були напроцуд слабкі й претензійні і накликали на себе 1808 р. нищівну критику журналу «Едінбург ревю».

Відповіддю на цю критику була сатирична поема «Англійські барди й шотландські оглядачі» (1809). Цей твір — своєрідний поетичний маніфест нової школи, в якому засуджувалися реакційні тенденції так званої «озерної школи», — вперше здобув Байронові прихильність читачів.

Досягши повноліття, Байрон посів своє, як він висловлювався, «крайне ліве» місце в палаті лордів. У черв-

ні 1809 р. він вирушив у подорож по країнах Близького Сходу й південної Європи. У Смірні поет завершив перші дві пісні «Паломництва Чайльда Гарольда». До Англії Байрон повернувся у липні 1811 року. В країні було тривожно: наполеонівські війни загострили класові суперечності, що невдовзі призвело до жорстоких репресій проти луддитів.

На 1812 рік припадають виступи Байрона в палаті лордів, що викликали люту британську реакцію. 27 лютого Байрон виголошує промову на захист луддитів — ремісників, що стали жертвою кривавої реакції. Цей виступ став сенсацією в політичному житті країни. В обличчя лордам Байрон кидав звинувачення: «В той час, коли високопоставлений злочинець легко обходить закон, ми вважаємо своїм обов'язком винаходити нові покарання, нові смертоносні пастки, щоб знищити нещасного, гнаного голодом ремісника».

А 10 березня 1812 року Байронові судилося, як він сам казав, «прокинутись і побачити себе видатним». Причиною цієї ранньої слави став «Чайльд Гарольд». З появою поеми зародилася легенда про Байрона, хоч 1813 року поет писав у передмові до її перших двох пісень: «Вигаданий персонаж введено до твору, щоб надати йому якоїсь зібраності». З погляду форми цей твір не вносив у літературу нічого нового. Але юнацький запал, сила й чистота почуттів, самостійність суджень, співчуття до пригноблених народів Європи, модна меланхолія, піренейська та левантійська екзотика полонили англійського читача.

Для Джорджа Байрона почався недовгий період слави на його бать-

ківщині, щоправда, серед тих аристократично-богемних законодавців літературної моди, що були йому органічно чужі.

В ці роки з'явилася низка творів так званого східного циклу, що зберегли на сьогодні, за винятком окремих фрагментів, історико-літературну цінність: «Гяур» (1813), «Абідоська наречена» (1813), «Корсар» (1814).

У січні 1815 року Байрон одружився з Енн Ізабел Мілленк. Цей шлюб став трагедією поета. Його тогочасні настрої відбилися, зокрема, в «Парізіні» та «Облозі Корінфа». У грудні 1815 року народилася єдина донька Байрона Августа Ада, а за місяць він розлучився з дружиною і познайомився з екстравагантною і романтичною особою — Джейн Клермон.

У квітні 1816 року цькування поета з боку запеклих реакціонерів сягає свого апогею, і Байрону доводиться назавжди виїхати зі своєї вітчизни. Він їде до Женеви, де в Шеллі та його другої дружини Мері Годвін мешкала Клермон. У цей період під впливом Шеллі формується революційний світогляд поета. Він знайомиться з новими шедеврами європейської літератури, зокрема — з «Фаустом» Гете. Під впливом Шеллі він пише два славновісні твори — «Прометей» і «Шілійонський в'язень». Тоді ж Байрон задумав написати «готичну» драму «Манфред», яка згодом надихнула Чайковського на створення симфонічної поеми.

У жовтні 1817 року Байрон їде до Італії і після короткочасної зупинки в Мілані прибуває в листопаді до Венеції. В Італії, народ який боровся проти іноземних поневолювачів, творчий геній поета спалахнув з новою силою. Байрон вивчає італійську мову, літературу й живопис, працює над продовженням «Паломництва Чайльд Гарольда», завершує «Манфреда». «Пафос Манфреда, як висловився Б. Белінський, становить саме повстання гордого людського духу проти сілої «долі», прагнення його підкорити собі темні сили природи та історії. Манфред частково розв'язує це завдання через чаклунство. Але само собою зрозуміло, що таким чином воно могло бути розв'язане лише в царині фантазії». (Плеханов).

Тоді ж у Байрона визріває задум «Дон Жуана». Саме байронівський «Дон Жуан» остаточно розламав давній сюжетний канон і одразу викликав справжню «донжуаніаду» в європейській літературі та музиці. Остаточний варіант цього шедевра з'явився

1824 року. «Дон Жуану», поруч з «Прометеем», «Шілійонським в'язнем», «Пророцтвом Данте», «Видінням суду», «Бронзовою добою» і «Каїном», випало увічнити ім'я поета.

У квітні 1819 року Байрон зустрівся з графіною Терезою Гвіччолі. Вони покохали одне одного. Від грудня 1819 року до жовтня 1821 року він жив неподалік від Терези у Равенні. Через брата Терези, графа П'єтро Гамба, Байрон налагодив зв'язки з італійськими карбонаріями. Революційні настрої цього періоду відбилися в «Пророцтві Данте» (1819), в останніх піснях «Дон Жуана» і двох п'єсах — «Маріно Фальєро» (1820) і «Двоє Фоскарі» (1821).

До равеннського періоду належать і містерії «Каїн» та «Небо і земля» (1821).

Особливо цікава містерія «Каїн». Всупереч розповсюдженому тлумаченню, вона майже нічого спільного не має з ветхозавітною історією і середньовічними розробками сюжету, а скоріше перегукується з ідеями «Втраченого раю» Мільтона й «Фауста» Гете. В цій п'єсі знову спалахнув прометеївський мотив, що тільки накреслювався в «Манфреді». Можливо, саме цей мотив єднає Байрона з його передчасно загиблим другом Шеллі. Люцифер у «Каїні» каже:

Ми душі, що свою безсмертність
чуєм,
Ми душі, що всесильному деспоту
В лице предвічне глядімо і сміло
Говорим: «зло твоє добром
не буде!»

(Переклад І. Франка).

Свій «буремний гнів і буремну радість», пристрасний протест проти компромісів, що на них залюбки йшли літератори-лакузи, Байрон висловив у невеличкому шедевр «Видіння Суду» (1821), гротескний пародії на елегію поета-лауреата Роберта Сауті Георгові Третьому. Даремно буржуазні літературознавці вважають цей твір зведенням особистих рахунків: це був принциповий виступ проти будь-якого обмеження вільної думки заради сумнівних вигод.

Невдовзі поліція примусила родину Гамба виїхати за межі «апостольської держави», і Байронові довелося переселитися до Пізи. Там, з ініціативи Шеллі, він, Лі Гант і Джон Трелоні заснували квартальник «Ліберал». Але через наглу смерть Шеллі у липні 1822 року угруповання розпалося, і Байрон повернувся до Гвіччолі в Геную.

Як відомо, роком раніше розпочався грецький визвольний рух. Готувався він різними емігрантськими організаціями у Росії та Англії, й це призвело до утворення двох партій серед повстанців: проросійської та проанглійської. Остання 1823 року створила напівлегальний «Грецький комітет». Одним із активістів комітету був Трелоні. Невдовзі він залучив до організації і Байрона. В липні 1823 року Байрон, Трелоні, П'єтро Гамба та інші філелліни відпливли з Генуї. По дорозі в Кефалонію було обговорене питання, кого з лідерів патріотичного руху слід підтримати; Байрон обрав князя Маврокордатоса, керівника групи пробританської орієнтації. Другого грудня 1823 року поет писав йому з Кефалонії: «Мені дуже прикро чути, що розкол у Греції й досі триває, і це тоді, коли вона може здобути остаточну перемогу шляхом перемог часткових. Греція нині має три перспективи: або вибороти собі свободу, або потрапити в залежність до європейських суверенів, або знову стати турецькою провінцією».

У січні 1824 року Байрон прибув до штабу Александра Маврокордатоса в Міссолонгі, де провів переговори з воюючими сторонами про обмін військовополоненими й почав організовувати постачання повстанців на кошти «Грецького комітету» та інших організацій Західної Європи.

Загальна атмосфера солідарності й революційного натхнення знову, після тривалої перерви, спонукала Байрона взятися за перо, і 22 січня 1824 року в Міссолонгі він написав свої останні станси «Сьогодні мені минає тридцять шість», де є, зокрема, й такі пристрасні рядки:

**Ось Меч, ось Прапор, Поле — тут
Греція і Слава: вперше у житті
Спартанець вивільнився з пут,
Родившись на щиті.**

...Після нападу пропасниці Джордж Байрон помер 19 квітня 1824 року. Тіло було перевезено на батьківщину, яка перед тим зреклася живого поета, і поховане в родинній каплиці в Гакнелл Торкард біля Ньюстед.

II

Грецький період життя і творчості Байрона поклав початок культурному явищу, що під назвою «байронізм» блискучо поширився по всій Європі. В літературі цієї доби з'являється сильний, екзальтований і

схильний до меланхолії герой. Особливо широкого розмаху набув байронізм у Росії, полонивши уяву найвизначніших митців і, зокрема, стимулювавши діяльність перекладачів. «Щойно познайомившись з Байроном,— пише радянська дослідниця Н. Демурова,— Росія почала його перекладати. Перекладали самозабутньо, перекладали захоплено десятки різних людей. Перекладали гімназисти й генерали від інфантерії, перекладали землеміри й присяжні повірені, службовці лісового та інших департаментів, чиновники в справах іногородців, інспектори сирітських будинків та імператорських училищ, вчителі, міністри, філософи, медики, літератори. Це були навіть не переклади в строгому розумінні слова, а захоплені імітації, перекази, наслідування, де тема Байрона зазнавала часом найфантастичніших змін». Але вже досить рано в Росії з'явилися переклади-шедеври, що належали перу Жуковського, Лермонтова, Тютчева.

На Україні, з огляду на особливі соціально-історичні умови, байронізм не розвинувся. Але приклад російських літераторів спонукав і українських поетів звернути увагу на англійського барда, причому тривалий час джерелом знайомства був не першотвір, а саме російські переклади й переспіви.

В дев'ятнадцятому столітті найбільшу увагу привертали, крім любовної лірики, «Дон Жуан», «Каїн» та «Єврейські мелодії», бо алегоричні трансформації біблійних мотивів найзручніше було використовувати в соціальній боротьбі. При цьому, як і в російській літературі, переклади з Байрона яскраво виявляли ідеологічні й пов'язані з ними мовно-стилістичні тенденції українських перекладачів, зокрема Костомарова, Гамалії, Куліша. Переклади, що належали їх перу, не мали ніякого суспільного резонансу і з боку мовно-стилістичного відігравали переважно реакційну роль. Усіх їх повною мірою характеризують слова Івана Франка з передмови до «Чайльд-Гарольдової мандрівки» (переклад Панька Куліша, Львів, 1905): «...Сі переклади, основані на хибнім розумінні української мови, ...не можуть задовольнити нашого смаку. Навпаки запевненню самого Куліша про гнучкість тої «старомовної» мови, вона виходить у нього неповертлива, дубово-схоластична, наївна і власне мало здібна до вірного передання оригіналу. Добрий показ того, як

трактував Куліш сю мову в своїх перекладах остаточної доби, маємо на «Чайльд Гарольді». «Гнучка і багата» Кулішева мова не лише не вистарчила на те, щоб передати Байронову поему римованими строфами і відкидаючи рим позбавила Байронів текст половини його краси: їй занадто тісно було і в Байроновім розмірі і замість 10-стопового вірша маємо тут скрізь тринадцятистоповий на велику шкоду прецизії та різкості байронівського вислову. Щодо лексики не говоримо нічого — ми лишили її без зміни і думаємо, що тут Куліш довів свою теорію «старомовної» мови до краю. Далі сею дорогою годі вже було йти».

Найпомітнішим явищем були, безперечно, переклади Франка, у доробку якого Байрон згадується досить часто. Український поет переклав «Каїна» (надруковано окремим виданням у Львові 1879 р.) та уривок з «Дон Жуана» під назвою «Новогрецька пісня» («Зоря», 1894 р., № 21). Обидва переклади відбивають тогочасний стан боротьби за українську літературну мову і мають у наш час переважно історико-літературний інтерес.

«Каїн», як відомо, привернув увагу і Лесі Українки. Але всієї містерії поетеса не переклала, нам відомий лише переклад початку першої дії. Цікаво, що в листі до Олени Пчілки від 30 березня 1898 року побічно звучить також оцінка тодішньої української байроніани: «Якось трапилось, що я досі ні в якому перекладі «Каїна» не читала і, певне, се ліпше, бо він зробив на мене найсвіжіше і найповніше враження, ніж всі інші поеми Байрона, що були мені раніш відомі з перекладів... Ні, з Байрона красти не можна, ним треба бути, а хто ним бути не може, то має право тільки перекладати і то без «отсебятины». З англійського поета Леся Українка переклала ще один вірш, — і це ліричне чудо звучить по-українському так легко і так витончено й прозоро, що є справді найкращим явищем у нашої байроніани:

Коли сниться мені, що ти любиш мене,
Ти на сон мій не гнівайся, люба,—
Тільки в мріях я таю те щастя ясне,
Кожний ранок — оплакана згуба.

З близького оточення Лесі Українки переспівував Байрона — та не ду-

же вдало — Михайло Старицький. Ці переспіви — «Бувай здоров!» і «Лиши мене!» — далекі від оригіналу.

Тенденція до надміру вільного тлумачення спостерігається і в Павла Грабовського, який переклав ноктюрн, що йде після тринадцятої строфи першої пісні «Паломництва Чайльда Гарольда», три вірші з «Єврейських мелодій» — «Вона іде сама краса», «Я бачив: ти ридала» (у Грабовського ці переклади ідуть без назви), «Саул», а також три ліричні вірші. Перший — «Тхне домовиною сумною...» (оригінальна назва — «Спогад»), другий — «Як до самотньої трунини» (оригінальна назва — «Рядки, написані в альбомі на Мальті»). Схоже, що цей останній вірш Грабовський перекладав не з оригіналу, а з переспіву Лермонтова «В альбом». Третій — «Не вихваляйте мені більш...» — звучить по-українському найвільніше й належить, напевне, до найкращих перекладених Грабовським творів.

Найбільшим внеском Грабовського в українську байроніану є його переклад «Шільйонського в'язня». Тут відчувається вплив праці Жуковського, але Грабовський пішов далі за нього, не пригладжуючи, а посилюючи революційне звучання першотвору.

З дореволюційних перекладів варто ще згадати, на наш погляд, тільки два: «Мій дух, як ніч. О, грай скоріш...» та «О, плачте над тими, що плачуть край рік Вавилону...» з циклу «Єврейські мелодії». Вони належать перу Володимира Самійленка. Щоправда, ці переклади за силою поетичного відтворення є, безперечно, кроком назад, порівняно з перекладами Лесі Українки.

У період від Жовтневої революції до Великої Вітчизняної війни на Україні вийшло три книжкові публікації творів Байрона. Перша з них — драматична поема «Мазепа», у дуже вільному стосовно строфіки й лексики перекладі Дмитра Загула (Харків — Київ, ДВУ, 1929 рік). Через два роки те саме видавництво опублікувало «Манфреда», і знову без помітного успіху: переклад вийшов безбарвний і «заземлений». А в 1939 р. Держлітвидав видрукував переклади молодого перекладача Ю. Корецького, що загинув під час Великої Вітчизняної війни (Джордж Байрон «Трагедії»). До книжки ввійшли драми «Каїн», «Сарданапал» і «Потвора перетворена». Публікація

трьох драм була важливим кроком вперед у систематичній пропаганді доробку англійського поета, але сухість словника Корецького не сприяли успіхові цієї книжки.

Після війни з Байрона перекладалося, на жаль, дуже мало, — епізодичні публікації у «Жовтні», «Всесвіті» й у першому номері квартальника «Поезія» (1973 р.).

У галузі критики здобутки української байроніани також досить скромні. Перша стаття про Байрона з'явилася в журналі «Зоря» 1888 року (див.: Іван Франко «Нарис історії українсько-руської літератури», Львів, 1910 рік, стор. 335). Вона належала перу педагога Костянтина Лучаківського (1846—1912) і мала інформативний характер. Але це була перша спроба систематизації матеріалу (передмова Франка до «Каїна» стосувалась аналізу самого твору), і в цьому велика заслуга автора.

Найбільш об'єктивні й аргументовані судження про Байрона належать, безперечно, універсальному генієві Івана Франка. Оцінка Байрона в передмові до згаданої публікації Панька Куліша вражає своєю афористичністю: «Велике, справді революційне значіння Байронового життя і Байронової поезії було власне в тім, що в пору важкої реакції та занепаду духа по закінченню наполеонівських війн він із нечуваною елементарною силою виступає як речник свободи особи, як бунтар проти всього усталеного, усвяченого, шаблонного. Він кидає на вагу раз по раз свою репутацію, своє становище, свій домашній спокій, своє здоров'я, свій маєток і своє життя, вмирає вигнанцем і виклятим усею правдивою суспільністю, але рівночасно здобуває собі серця мільйонів сучасних і по смерті вертає тріумфатором до рідного краю. Те, проти чого він боровся, се не якісь моментальні помилки одиниць або хибні характеру національного, — се основні, віковічні устої суспільного ладу, особливо того, який зложився в Англії. Не можна сказати, що Байронові виступи були всюди справедливі, щоб його боротьбі приписував якийсь високій і високий ідеал; навпаки, се була далеко більша боротьба його необузданого темпераменту та великопанської фантазії, ніж виробленого світогляду. І хоча се вменшує його значення для поточних віків, то для сучасних се мало найбільшу вагу, бо додавало боротьбі гарячого, персонального характеру, виплодило цілу генерацію

незадоволених скептиків і рівночасно ентузіастів, що відіграло дуже важну роль в розвою ідей і подій XIX віку».

Про те, якої великої ваги надавав Франко доробкові Байрона, згадує Марко Черемшина: «Коли я — маючи тільки незначні відомості права, забігав в уличку літератури, Франко взяв мене іспитувати з Байрона і Шекспіра і зауважив, що від сих двох велитнів починається взагалі література так, як право від римського права, а наука про національну економію від Адама Сміта» (Цит. за вид.: Марко Черемшина «Верховина», Книгоспілка, 1929, с. 202).

Після Івана Франка тривалий час ніхто з критиків більше не звертався до творчості Байрона. Лише 1929 року з'явилася передмова Сергія Родзевича до згаданого вільного перекладу Загула «Мазепа». На цій передмові істотно позначилась нерозробленість у нас байронівської проблематики.

1939 року Ю. Корецький написав передмову до свого перекладу «Трагедій» Байрона, в якій уперше в українському байрознавстві більш-менш повно і без неточностей виклав біографію поета.

Пізніше Ф. Б. Соколець у кількох своїх розвідках науково проаналізувала окремі аспекти творчості Байрона. Дослідниця перша на Україні залучила свіжий, нетрадиційний і оригінальний матеріал, пустила в науковий обіг багато цікавих фактів. Пройнята щирою симпатією до поета і стаття Ф. Б. Соколець «Байрон. Боротьба навколо спадщини поета в зарубіжному літературознавстві», опублікована в першому номері журналу «Радуга» 1969 р.

І, нарешті, в шістнадцятому випуску «Українського літературознавства» (вид-во Львівського університету, 1972) з'явилася ґрунтовна стаття Л. М. Кузика «Невідомий переспів Байронового «Прометей». У цій докладній і цікавій публікації йдеться про переклади й переспіви, що належать перу відомого революціонера й кирило-мефодіївця Олександра Навроцького, чий численні переклади з Байрона не були своєчасно опубліковані й не стали фактом культурного життя.

Таким чином, творчість Байрона й досі розкриває широкі творчі можливості перед українськими дослідниками й перекладачами.

Лесь ГАРАСИМЧУК

Метью Арнолд (1822—1888) — видатний англійський поет і есеїст.

Стаття «Байрон» узята з другої серії «Критичних есе», опублікованих після смерті Арнолда. Цей твір цікавий тим, що подані в ньому оцінки явищ англійської літератури зберегли своє значення й донині. Щоправда, висновки Арнолда, що ґрунтуються на т. зв. «критиці життя», не зовсім відповідають сучасним уявленням про представників революційного романтизму, зокрема, він при меншує значення Шеллі. Проте есе дає нам уявлення про прогресивну й тверезу оцінку творчості Байрона його співвітчизниками, а також про критичну думку у Велико-британії третьої чверті XIX ст.

Есе друкується з деякими скороченнями.

БАЙРОН

ЕСЕ

Коли я нарешті узяв у руки впо рядковану мною добірку віршів Вордсворта й почав гортати сторінки цієї книжки, майже відразу в мене виникло бажання побачити таку саму добірку найкращих поезій Байрона. Лише творчість двох наших поетів нинішнього століття — Байрона і Вордсворта — дає вдосталь матеріалу для укладання такої книги... У Колріджа і Кітса є поезії, які стоять на рівні (якщо не перевищують) творів Байрона і Вордсворта; проте все найкраще, що є у Колріджа і Кітса, може вміститися на десятих-двадцятих сторінках. Скотт і поготів, на мою думку, не піднімається як поет до рівня Байрона і Вордсворта. З Шеллі справа складніша: крім того, пан Стопфорд Брук, чия любов до поезії ми всі мусимо визнати, щойно подарував нам такий том Шеллі. Я особисто не думаю, що поезія Шеллі, за винятком окремих уривків, може зрівнятися з творчістю Вордсворта й Байрона, або що сам пан Стопфорд Брук зуміє впорядкувати такий том вибраного, який за змістом і художньою силою міг би взагалі зрівнятися з вибраними творами Байрона чи Вордсворта.

Шеллі чудово знав, наскільки відрізнялася Байронова творчість від його власної. Надто захвалюючи Байрона, він добре — і цілком слушно —

відчував, що Байрон був талановитішим за нього. Як людина Шеллі в багатьох випадках стояв незрівняно вище за Байрона: в нього сприйняття світу, коли добре поміркувати, набагато ширше, ніж у Байрона. Проте поезії Шеллі бракує глибокого змісту. Його оди хмарам і заходам сонця свідчать лише про те, що він не досяг справжньої глибини поетичного змісту. Скажемо відверто, що при всьому запалі душі й духу, при всій музичності ритміки та звукопису, Шеллі ніколи або майже ніколи не вдавалося створити справді глибоко змістовні поезії. За винятком, як я зазначав, кількох дрібних речей та окремих стансів, його оригінальна поезія стоїть нижче за його переклади, бо в останніх він знаходив уже готовий зміст. Я певен, що його гарні есе та листи, які варті того, щоб їх читали ширше, витримають випробування часом і врешті піднімуться вище за його поезію.

Залишається розглянути Байрона і Вордсворта. Я давно вважав, що доробок Вордсворта є вдячним матеріалом для упорядкування вибраного й що автор лише виграє від такого видання його поезії. Саме це спонукало мене укласти вибране з Вордсворта й віддати його на суд публіки. Прихильно поставившись до книжки, пуб-

ліка, здається, схвалила мій вибір. Тож і Байрон має вдосталь матеріалу для такого тому, і він теж, на мою думку, виграє від подібного видання. Щоправда, на думку пана Суїнберна¹, «Байрона, який рідко писав щось безвартісне або бездоганне, треба розглядати й сприймати тільки в сукупності доробку, бо найвидатнішим його твором була вся творчість, зібрана до купи». Згоден, що Байрон рідко писав щось безвартісне або бездоганне, згоден також, що для правильного розуміння сили Байрона слід враховувати багатство й різноманітність його доробку, хоча в самих творах є чимало вад. І хоча в поезії Байрона небагато творів можна назвати безвартісними чи бездоганими, є в ній місця справді високохудожні. І хоча знову ж таки багатство й різноманітність доробку є безперечно доказом його таланту, я не наважився б твердити, що читання усього, що він пропонує нам, викличе таке захоплення, як читання того, що він пропонує нам у хвилини своїх успіхів. Байрон у достатній мірі стверджує себе вже самою різноманітністю й обсягом доробку. Якщо брати доробок його в цілому, не роблячи пропусків і скорочень, простежити рядок за рядком усю його творчість від самого початку до самого кінця, то він може виявитися нудним.

Байрон сам говорив нам, що «Гяур» — «це тільки низка пасажів». Він сам відверто визнав свою недбалість. «Ніхто, — каже він, — не калічив так мову через недбалість». Це його звинувачення самого себе несправедливе, але коли далі Байрон, ведучи мову про свої поезії, зазначає, що «їхні вад, які б вони не були, є наслідком недбалства, а не праці», то це щира правда. «Лару», — зізнається він, — я писав, коли роздягався, повертаючись додому після балів і маскарадів у рік гулянок 1814-ий. «Наречену» написав за чотири, а «Корсара» — за десять днів». Байрон називає це «принизливим визнанням, бо воно підтверджує відсутність у мене критичного ставлення до друкованого слова, а в публіки — до читання. Це не може дати довге життя доробку». І знову він принижує свою поезію: творець таких віршів не може не друкувати їх, а публіка не може їх не читати. Та й не міг Байрон писати інакше: поетичні твори не могли в нього визріти в голові, а потім з'явитись як органічне ціле, бо Байрону браку-

вало для цього і хисту, і належного самоконтролю. Він писав, як сам це щиро визнає, щоб «вивільнитися», і він писав далі, бо вважав таке «вивільнення» необхідним. Написані таким чином твори ставали «низкою пасажів», вони виливались, як він описує, швидко і збуджено, викликаючи собою появу нових пасажів, і Байрон дописував свої твори, коли вони були вже в друкарні. Очевидно, що маємо справу не з виваженою науковою концепцією і не з інтуїтивним мистецьким творінням поетичних цілостей; отже, й вибирати пасажі з написаних таким способом творів набагато легше, ніж вибирати пасажі з «Едіпа» чи «Бурі», і це значно менше впливає на цілісність поетичного враження.

Навпаки, це не тільки не зменшує поетичне враження, а посилює його. Байрону, як я вже казав, бракує глибокого і терплячого вміння великого митця розгортати дію або створювати характери, того вміння, на яке ми повинні зважати, якщо хочемо справедливо оцінити поета. Але він уміє чудово задумати якийсь один випадок, одну ситуацію, а також схопити її, ніби вона є дійсністю і він сам бачив і відчував її, вміє в свою чергу примусити нас побачити й відчутти її. «Гяур», як слушно зауважив Байрон, є «низкою пасажів», а не твором, який керується глибоким внутрішнім законом розвитку й розгортається до логічного кінця, отже, наше загальне враження через цю внутрішню ваду не може не бути нечітким. Проте епізоди подорожі й смерті Гасана у цій поемі схоплено й подано з неперевершеною точністю, й наше враження від них відповідно ясне і сильне. У «Ларі» теж нема такого розвитку ні головної діючої особи, ні самої дії, і загальне враження від твору сумбурне. Але такий епізод, як поховання убитого Ецеліна, проходить перед нашими очима, ніби ми самі це бачили. Так само часто натрапляємо на вияв яскравих, живих і гарячих почуттів у поемах, які вважаються невдало задуманими й незграбною композицією цілостями. Байрон тільки виграє, якщо увагу буде зосереджено на всьому живому, сильному, ефективному в його доробку і відвернуто від усього другорядного.

Отже, Байрон тільки виграє від цього... Світ віддав належне поезії Байрона, і це цілком справедливо (чи навіть більше, ніж справедливо) з боку сучасників, які захоплено сприйняли бурхливий потік його поезії. Його поезія подобалась, нею милувались,

¹ Елджернон Чарлз Суїнберн (1837—1909) — видатний англійський поет, драматург, есеїст.

незважаючи на недбальство, на неухважливість, на повтори, на всі наявні в ній хиби. Однак час незаперечної моди вже минув для нього. Настав час, як настає він для всіх поетів, коли Байрон повинен посісти своє заслужене й постійне місце, незалежно від моди його епохи та захоплення його сучасників. Що б ми не думали про нього, він не підкорить собі нас так, як підкорив їх, бо він не може бути для нас таким поетом, яким був для них, ми не можемо захоплюватися ним так палко і беззастережно, як вони. Його недбальство, неухважливість, повтори ми бачимо ясніше й піддаємо критиці; чим більша часова відстань між ним і нами, тим більше стираються такі ілюзії. Але яким же постане Байрон, якщо в міру можливого ми звільнимо його від тягаря гірших і слабкіших творів, відібравши лише твори найкращі та найсильніші? Оце те питання, яке я, як людина, що пам'ятає останні роки Байронової моди й на собі відчула вплив цього великого таланту, але давно вже ставиться до нього без ілюзій, не можу собі не поставити. Цей том і є спробою підготувати необхідний матеріал для такої відповіді.

Безперечно, Байрона переоцінювали. «Байрон — це одне з наших французьких марновірств», — каже пан Едмон Шерер². Але де Байрон не був марновірством? Тепер він розплачується за надмірне захоплення з боку сучасників. «Єдиний серед сучасних собі англійських поетів Байрон досягає поетичної вершини», — твердив пан Тен³. Натомість пан Шерер зовсім знищує того ідола, якому поклонявся пан Тен. «У Байрона, — проголошує він, — яскраво виявляється нездатність піднятися до вершин справжнього поетичного мистецтва — мистецтва позаособового і безстороннього. Він плідний, красномовний, дотепний, але й ці якості затиснуті в трохи вузькі рамки. Його найчастіше цікавила одна тема — він сам... Протягом усього життя він позував».

Навряд чи наш поет міг зазнати суворішої та неприхильнішої критики. Однак шана, яку віддавали Байронові, була настільки перебільшена, що могла викликати й таку неприхильну реакцію. «Настільки ж різноманітний у композиції, як сам Шекспір, лорд Байрон охопив, — пише сер Вальтер

Скотт, — усі теми людського життя і доторкнувся до кожної струни божественної арфи, викликаючи всі звучання — від найменш чутних до найгучніших, які вражають серце». Не дивно, що людина з холодним розумом пізніше відгукнеться на таку високу оцінку словами: «Його найчастіше цікавила одна тема — він сам». «У своїй грандіозній та страшній драмі «Кайн», — твердить Скотт, — лорд Байрон, безсумнівно, зрівнявся з Мільтоном». І зробив усе це лорд Байрон, додає Скотт, «володіючи своїм пером з легкістю й невимушеністю представника вищого суспільства». На жаль, «володіючи своїм пером з легкістю й невимушеністю представника вищого суспільства», Байрон написав:

...І ти пізнати поривався б
Велику і подвійну Таємницю!
Два Принципи!

Варто лише пригадати рядок з «Утраченого раю», щоб відчутти різницю.

Сент-Бев⁴, говорячи про тонкого майстра мови італійського поета Леопарді, зазначає, що ми часто бачимо поєднання (хоч, на перший погляд, це й здається неймовірним) поетичного генія з генієм ученості та філології. Данте і Мільтон — це приклади, що кожному спадуть на думку. Про Байрона цього, на жаль, не скажеш... Не скажеш про рядки з таким ритмом:

Зважтесь ви тут чекати на те,
що треба
Обміркувати за мить?

або

Пусткою стане країна —
Руїна!

або з такою манерою висловлюватись:

Що боєм очі сповнює цей вид,
Що не побачив сонця схід;

або

...там кинули його лежати!

або відомий пасаж, що починається

Він, хто схилився понад
мертвим.

Ставити доробок автора таких творів на один рівень з доробком авторів таких рядків, як

У темній давності в безоднях
часу —

або

Згадавши Фіви, Пелопса під
час двобою
Чи оповідь про божественну
Трою —

парадоксально. Шекспір і Мільтон, з

² Едмон Шерер (1815—1889) — французький публіцист і критик, близький до школи натуралістів.

³ Іпполіт Тен (1828—1893) — французький філософ, історик і критик літератури.

⁴ Шарль-Огюстен Сент-Бев (1804—1869) — французький письменник, поет, видатний критик та історик літератури.

їхнім дивовижним умінням досконало і влучно висловлюватись і розвивати оповідь, належать до іншого і загалом вищого розряду...

Усе це слушно, але це ще не вся правда про Байрона. Суворі критики пана Шерера не дає нам цілковитої правди про Байрона, так само, як і наші доповнення до неї. Негативна частина справедливої критики Байрона у нас уже, мабуть, є, але позитивної критики — набагато важливішої — ще нема. Прихильники Байрона залюбки наводять висловлювання іноземних авторів на його користь. Деякі з цих висловлювань не дуже мене зворушують, але одне з них завжди матиме для мене надзвичайно велику вагу. Воно належить Гете. Правда, Гете висловився про Байрона — і це слід пам'ятати — тоді, коли той був у Zenіті популярності, коли його могутня особистість з нечуваною силою привертала загальну увагу. В самому будинку Гете схилилися перед Байроном: його невістка була пристрасна прихильниця Байрона, більше того, вона ставила його поезію, як Тік⁶ і багато інших у тогочасній Німеччині, значно вище за поезію самого Гете. Замість того, щоб гніватись або ревнувати, Гете тільки підсилював, а не гамував загальне захоплення Байроном. Дух часу або *Zeitgeist*, як сказав би Гете, працював тоді на Байрона. Ця робота *Zeitgeist*, на його користь давала перевагу, яка вдало поєднувалася з іншими перевагами і яку він мав право використати. Гете, говорячи про Байрона, не був і не міг бути таким же холодним критиком, як тоді, коли він говорив про Данте, Мольєра або Мільтона. Отож треба пам'ятати про це, читаючи висловлювання Гете про Байрона та його поезію. Якщо ми пам'ятатимемо про це, якщо ми цитуватимемо Гете правильно (що далеко не завжди робиться у нашій країні тими, хто цитує його) і додамо вагоме й слушне уточнення, яке зробив сам Гете (а цим, як я помітив, завжди нехтували ті, хто цитував його), матимемо критичне судження про Байрона, яке, на мою думку, дуже близьке до правди.

У своєму поважному й цікавому «Житті Байрона» професор Нікол цитує Гете, твердячи, ніби той сказав, що Байрон «безсумнівно повинен вважатись найбільшим генієм нашого сторіччя». Насправді Гете назвав Байрона «найбільшим талантом», а не «найбільшим генієм». Ця відмін-

ність дуже важлива, бо талант — поняття, що стосується сили людського вияву, а геній — скорше поняття про яскравість і досконалість вияву. Але такий дар досконалої яскравості, як ми вже бачили, не притаманний Байронові та його поезії. Гете сказав, що Байрон «безсумнівно повинен вважатись найбільшим талантом нашого століття». («Der ohne Frage als das grösste Talent des Jahrhunderts anzusehen ist»). Гете ще сказав про нього так: «Англіїці можуть думати будь-що про Байрона, але вони не можуть, певне, назвати жодного рівного йому поета. Він ні на кого не схожий і, головне, більший за інших». А професор Нікол перекладає це: «Вони не можуть назвати жодного (живого) поета, якого можна до нього прирівняти». Слово *живого* він вставив, гадаю, для того, щоб не подумали, ніби Гете міг поставити Байрона як поета над Шекспіром і Мільтоном. Але Гете не робив або, гадаю, не мав наміру робити обмеження, яке приписує йому професор Нікол. І кажучи, що Байрон був, «головне, більший» за решту англійських поетів, Гете мав на увазі не лише поетичний його доробок, а й той факт, що «особистості з такою славою досі не було і навряд чи з'явиться знову». Він мав на увазі такі справді чудові риси, як «відвагу, рішучість і грандіозність» Байрона, риси, що, на думку Гете, спроможні були робити добро, бо «все велике має формотворчі властивості», а отже, робить нам добро.

Гете дуже добре бачив вади, які супроводжували цю велич і зменшували вартість поетичної творчості Байрона. Він бачив постійний стан війни, «негативну й полемічну працю», що позбавляла поезію Байрона спокою; він бачив *Hang zum Unbegrenzten*, тобто тяжіння до безмежного, що заважало Байрону створювати такі поетичні цілості, як «Буря» або «Король Лір»; він бачив *zu viel Empirie*, тобто безрозбірливе засвоєння усього, завдяки чому життя перед поетом поставало таким, яким воно було, — без спокійного обмірковування і без таємничого перетворення дійсності за допомогою поетичної форми. Але в одному реченні, яке, наскільки я пригадую, не наводилося ще в англійській літературі про Байрона, Гете торкається причини всіх цих вад Байрона й справжнього джерела слабкостей його як людини і як поета. «У момент відображення він дитина», — каже Гете.

Отже, взявши дві частини критики

⁶ Йоганн Людвіг Тік (1773—1853) — німецький письменник-романтик «Гейнської школи».

Гете — прихильну й неприхильну — та звівши їх до купи, ми матимемо, на мою думку, правду. З одного боку, чудова і сильна особистість — «особистості з такою славою досі не було і навряд чи з'явиться знову»; до того ж Байрон — «найбільший талант нашого століття». З другого боку, ця чудова особистість і незрівнянний талант, цей неповторний Байрон «занадто опозитий мороком таємниці» та ще й «у момент відображення він дитина». У цьому, на мій погляд, є увесь Байрон, і, оцінюючи його та визначаючи його місце, ми повинні встановити рівновагу між здобутками, що надають йому перевагу перед іншими поетами, роблять його вищим, і втратами, що впливають з його вад.

Таку рівновагу треба встановлювати в творчості всіх поетів, за винятком кількох майстрів, чия глибока критика життя неподільно пов'язана із законами поетичної правди й краси. Кажуть, що я вважаю критику життя особливою рисою поезії й у такий спосіб відрізняю її від прози, яка нібито є чимось іншим. Проте це не так. Бо коли я багато років тому вперше застосував вираз «критика життя», то мав на увазі літературу взагалі, а не тільки поезію. «Мета й завдання всієї літератури, — говорив я, — коли уважно розглянути це питання, полягають в одному: в **критиці життя**». І так воно, напевне, є: головна мета й завдання усього нашого вираження — чи то в прозі, чи поезії — є, звичайно, критика життя. Отже, я не мав наміру відрізнати поезію від прози, це твердження однаково стосується і поезії і прози, без цього розквіт поезії неможливий. Але у поезії критика життя повинна узгоджуватися із законами поетичної правди й поетичної краси. Правда змісту, яскравість і досконалість манери й способу вираження, які виявляються у найкращих поетів, є тим, що узгоджує критику життя із законами поетичної правдивості й краси.

Проте, залишивши невеличку когорту найкращих поетів і перейшовши до поетів іншого рангу, ми побачимо, що правда змісту в тісному єднанні з правдивістю й яскравістю вираження не є для них правилом. Отже, нам треба чимось компенсувати цей недолік, встановити рівновагу й розглянути творчість наших поетів після встановлення рівноваги. Подивимось, що в нас вийде.

Виберемо трьох представників з найпомітніших поетів нашого століт-

тя: Леопарді, Байрона, Вордсворта. Джакомо Леопарді був на десять років молодший за Байрона і помер через тринадцять років після нього; отже обидва померли молодими — Байрон у тридцять шість років, а Леопарді — у тридцять дев'ять. Обидва були шляхетного роду, обидва мали фізичні вади, обидва повстали проти існуючого стану речей та вірувань своєї доби, але цим тільки й обмежується їхня схожість. Хворий поет з Ренканаті не мав батьківщини, бо Італії за його життя не існувало, він не мав ні аудиторії, ні слави. Томик його віршів, виданий у рік смерті Байрона, навряд чи розійшовся в кількох десятках примірників, а томи поезій Байрона продавалися десятками тисяч. Водночас у Леопарді є всі ті якості, яких бракує Байронові: він має чуття форми і стилю, прагнення точного самовираження, відчуття справжнього митця. Більше того, Леопарді володіє напрочуд ґрунтовними знаннями, вміє проникати в суть питань, що їх він як поет порушує, схоплювати головне, чому автор «Каїна» не має що протиставити. Мені важко уявити, що Леопарді читав би такі рядки:

**...І ти пізнати поривався б
Велику і подвійну Таємницю!
Два Принципи!**

або слухав би теологічні суперечки Байрона з д-ром Кеннеді без спокійної і гарної посмішки, і що сам він, як і Гете, не зауважив би, що «у момент відображення він дитина». Але той, хто насправді хоче збагнути повну перевагу Леопарді над Байроном у силі філософської думки, в її вираженні, повинен прочитати хоча б один уривок з поеми «Дрік, або Квітка пустелі».

В багатьох аспектах Леопарді переважає і Вордсворта. У нього набагато вища культура, ніж у Вордсворта, ясніша свідомість, більше свободи від панівних умовностей, а, передусім, цей італієць зі своїм чистим і несхибним почуттям, тонким світовідчуженням — набагато більший митець за своєю природою. Таку помпезну нудоту, як

**О, коли прийде той величний
час...**

і далі, або такий незграбний вірш, що викликав несхвалення пана Рескіна, як

Нема притулку в спекне літо...

Леопарді, так само, як і Данте, ніколи не написав би. У чому ж тоді перевага Вордсворта? У сутності того, що він дав нам у поезії, і я вва-

жаю цю сутність вагомішою від тієї, що дав її нам Леопарді. Перевага Вордсворта полягає в здоровому й глибокому чутті

Тієї радості, що між людей живе.

Ця перевага — у силі, з якою Вордсворт відчуває радість, даровану нам природою. Ця сила більша за нього самого, вона підносить його й рухає його думку, він промовляє стилем, набагато вищим за той, який йому підвладний, і з правдивістю, що виходить за межі будь-якої філософської правди, яку він усвідомлює.

Порівняно з Леопарді Вордсворт, хоч у багатьох випадках він не такий яскравий, вирає своєго критикою життя, здоровою, правдивою і — не властивою песимізму Леопарді. І тому поетичний доробок Вордсворта вищий для нас за доробок Леопарді.

З цієї точки зору поетичний доробок Байрона, незважаючи на всі його вади, також вищий за доробок Леопарді. Ми говоримо про **особистість** Байрона, про те, що він «ні на кого не схожий і, головне, більший за інших». Та чи не можемо ми висловитися трохи точніше й сказати, в чому полягала чудова сила цієї особистості? Можемо! Пан Суінберн по-поетичному розкрив для нас цю силу. Сила особистості Байрона полягає у «великій і невмирущій довершеності, яка переважає всі його недосконалості й вади: **в довершеності щирості та снаги**».

Після тривалої і переможної боротьби Англії з революційною Францією Байрон збагнув, що наша нація погрузла в застарілих традиціях та ідеях, і повстав проти цього. Розумова обмеженість наймогутнішої частини нашої нації — її середнього класу — це те, що ми називаємо британським філістерством. Байрон був аристократ, а аристократи дозволяли дивитись на марновірства й звички британських філістерів зі скептицизмом і зневагою. Байрон зустрічався з багатьма молодими людьми свого прошарку в Алмаків або у леді Джерсі, які ставились до застарілих традицій і пануючих вірувань в Англії так само зневажливо, як і він. Але ці люди запричастилися до англійського суспільного життя. З Байроном же все було навпаки. Ті, кого він назвав **лицемірами**, ті, кого ми називаємо філістерами, обурювали його до краю, але лицемірство його власного класу, який підкорявся цьому філістерству й наживався на ньому, хоча й не вірив у нього, ще дужче

обурювало Байрона. «Я не збираюсь лестити будь-якому фарисейству», — казав він. З іншого боку, його клас у цілому тільки кепкував з цього лицемірства, а водночас догоджав йому та владарював з його допомогою. Брехня, цинізм, нахабство, бюрократизм, визиск з його неуникним плодом — злиднями — викликали в Байрона безкомпромісний протест і спонукали його до боротьби. Це зробило його гнівним, озлило його. Ці лицеміри були безчесні, зухвалі, злочинні, і Байрон вважав, що вони приречені. «Ви бачили, як по черзі були скинуті тирани, — потішає себе Байрон, — від Бонапарта до простіших смертних». Старий лад, який знов відродився після 1815 року — з його невіглаством і убожеством внизу, з його лицемірством, себелюбством і цинізмом вгорі, — і в Англії, і за кордоном був однаково ненависний Байронові. «Я спростив свої політичні погляди, — пише він, — до абсолютно неприйняття всіх існуючих нині урядів». І знову: «Дайте мені республіку. Панування королів наближається до кінця: кров і слюзи литимуться, як вода, проте люди врешті-решт переможуть. Я не доживу до цього, але я це передбачаю».

Байрон, як він сам каже, надавав великої переваги політикам і діячам перед прозаїками й поетами. Але політика його доби та його класу — навіть лібералів з його класу — була Байронові неприйнятна. Природа не створила його лібералом, який виголошував би промови в палаті лордів і кидав би компліменти на адресу британського середнього класу, та ще пристосовував би до цієї дійсності власну політичну діяльність. Непристосований до такої політики, він віддався поезії, як засобові самовираження; і в поезії його темою були не Королева Маб, не Атласька фея, а відроджувачі старого ладу Георг III, граф Веллінгтон і Сауті, облудники й тирани, його вороги і він сам.

Така була особистість Байрона, якою він «ні на кого не схожий і, головне, більший за інших». Але протягом усього життя він позував, — каже пан Шерер. Розглянемо й це. Є Байрон, який позував, є Байрон, засліплений пристрастю й нерозумністю, Байрон, чия слабкість із чисто жіночою точністю вловила леді Блессінгтон: «Його великою вадою є легковажність і абсолютний брак самовладання». Але коли цей театральний персонаж, який легко розкритикувати, брався до поезії, то він перевтілювався; театральний персонаж зникав,

ним заволодівала і його наповнювала вища сила. Тоді на світ з'являлася та справжня й могутня особистість зі своїм влучним словом, незборимою силою, сатирою, енергією, стражданням та боротьбою. Це справжній Байрон; хто спиняється на театральних прелюдях, той не знає його. І цей справжній Байрон цілком може бути вищим за зболеного Леопарді, його можна також оголосити «ні на кого не схожим і, головне, більшим за інших», бо справедливо й гарно каже про нього пан Тен, що «порівняно з його душею всі інші душі здаються інертними», бо то правда, що він вів з чудовою, невиснажною енергією, як доречно каже професор Нікол, «вінну, яка підтримує життя, коли не рятую душі». Зрештою, він заслуговує (а він справді заслуговує) високої оцінки, яку дав йому пан Суїнберн, за «велику й невмирущу довершеність, яка переважає всі його недосконалість і усі його вади: за довершеність щирості та снаги».

Правда, як людина Байрон не міг дати собі ради, не міг себе вивести на правильний шлях, а весь час збивався на манівці. Правда, він не може вести нас із минулого в майбутнє, «у момент відображення він дитина». Він не бачив виходу з поганого становища, що обурювало його, не бачив повільного й важкого шляху вгору, він не мав терпіння, знань, самодисципліни, таких необхідних, щоб побачити цей вихід. Правда також і те, що в нього як у поета відсутнє досконале і точне чуття слова, структури і ритму. Але було б украй несправедливо відводити Байронові лише роль речника, що схильний робити пан Шерер. Разом з дивовижною силою і пристрастю в нього було глибоке відчуття прекрасного в природі, прекрасного в людській діяльності й стражданні. Коли він працює, коли він перебуває в натхненні, здається, сама природа бере перо з його рук. Гете слухно зауважив, що в найвдаліших Байронових творах зображення речей таке невимушене й реальне, ніби він імпровізує. Природа, кажу я, бере замість нього перо, і тоді Байрон стає, власне, майстром справжнього поетичного стилю, і в нього входять такі натхненні рядки, як

Він чув, та марно все, бо очі
Були із серцем, а воно —
далеко.

Віршів такої високої якості у Байрона багато, віршів нижчої якості, якості скорше риторичної, ніж справді

поетичної — хоч однаково виняткової сили й краси, — він має ще більше. Відокремити від усієї маси Байронової поезії оцю найкращу частину і подати її в одному томі — це, гадаю, означає зробити послугу репутації Байрона й поетичній славі нашої країни. І йдеться тут не стільки про безмежну шану, скільки про щирість, — ця данина не ховає поета за пишними панегіриками, а дає йому змогу в своїх найбільших і найвеличніших злетах промовляти самому за себе. Звичайно, найбільше робить для автора той критик, який здобуває для нього аудиторію, здобуває йому читачів і дає їм змогу читати поета з більшим захопленням.

Такого серйозного захоплення, на яке він заслуговує, Байрону ще не виявляли, незважаючи на дивовижну моду. Публіка читала його й говорила про нього, як сьогодні вона читає й говорить про «Ендіміон», і з таким же результатом. Вона дивилася у дзеркало Байрона, як нині дивиться у дзеркало лорда Біконсфілда⁶, і бачить — або гадає, що бачить — власне обличчя, а потім іде далі своєю дорогою й забуває, яку ж то людину вона бачила. Численні прихильники теж бачили переважно театрального Байрона, від якого вони перебрали моду — безладна зачіска, або хусточка на шиї, або розстебнутий комір сорочки; як мало людей по-справжньому відчувало його животворний вплив, вплив його великої та невмирущої, досконалої щирості й сили!

Як мало відчували животворний вплив Байрона його власний аристократичний клас, чия цинічна фальш доводила його до шаленства, великий середній клас, об чий непокитне філістерство він розбився! У міру того, як наближатиметься немінуча загибель старого ладу, як наш реальний сучасний світ вимальовуватиметься ясніше — світ меркантильної і безплідної аристократії, недалекогладного і брудного середнього класу, — ми знову звернемо очі, і з більшою користю, до цього пристрастного й безстрашного борця, який, не знаючи майбутнього, не бувши обнадіяний ним, вів проти рутинного старого і нестерпного світу завзяту боротьбу; вів її з такою великою і невмирущою самовідданістю й силою, доки не поліг.

З англійської переклав
Лесь ГАРАСИМЧУК

⁶ Бенджамен Дізраелі лорд Біконсфілд (1804—1881) — англійський прозаїк і реакційний політичний діяч. «Ендіміон» — твір Дізраелі.

НОВІТНІЙ ЧЕСЬКИЙ РОМАН

В поняття «новітній чеський роман» ми включаємо твори, що вийшли протягом останніх трьох-чотирьох років, тобто після подолання відомої кризисної ситуації в суспільному житті Чехословаччини 1968—1969 років. Сама поява нових романів, виданих окремими книжками або опублікованих в періодичній пресі, засвідчує нормалізацію літературного процесу. Адже відомо, що розвиток епічних жанрів, зокрема великої прози, визначає головні риси літературного процесу, відбиваючи конкретні суспільно-історичні умови, за яких цей розвиток відбувається.

Активізації літературного процесу в Чехословаччині останніх років сприяли рішення XIV з'їзду КПЧ, утворення окремої Спілки чеських письменників і письменницькі з'їзди, що відбулися наприкінці травня 1972 р. (організаційний з'їзд чеських та черговий з'їзд словацьких письменників). З найважливішими документами й матеріалами цих з'їздів наш читач уже мав змогу познайомитись через радянську пресу, отож, очевидно, нема потреби їх коментувати.

Як відомо, головою Спілки чеських письменників обрано прозаїка Яна Козака, а Спілки словацьких письменників — поета, новеліста й публіциста Андрея Плавку. З вересня 1972 р. почав виходити новий орган Спілки чеських письменників — «Літерарні месічник». Появу нового журналу привітав голова Спілки письменників СРСР Костянтин Федін, який у своєму зверненні до редакції висловив сподівання, що «головною метою місячника буде розвиток сучасної соціалістичної літературної творчості на чеських землях».

На привітання К. Федіна редакція журналу відгукнулася новорічними роздумами його відповідального редактора поета Йозефа Рибак, який виразно визначив ідейно-естетичну програму редакції на майбутнє: «Ми не служитимем особистим інтересам честолюбних персон, чужі нам будуть і взаємні свари, жабо-мишачі війни і дріб'язкові дискусії заради дискусій. Ми хочемо служити літературі й мистецтву. І нашому соціалістичному суспільству... Ми прагнемо бути охоронцями класичної спадщини. Хочемо сприяти літературі, котру надихатимуть факелоносці й творці незрівнянних образів, пам'ять про яких люди збережуть надовго, незважаючи на швидкоплинність життя».

Питання про збереження і розвиток найкращих традицій класичної і соціалістичної літератури в сучасних умовах Й. Рибак ставить не випадково. Адже ідеологи ревізйонізму в масках прихильників «оновленого соціалізму» й «незалежного мистецтва» всіляко намагалися очорнити й принизити суспільне значення не тільки класиків соціалістичного мистецтва в особі Ю. Фучіка, С. К. Неймана, І. Ольбрахта, В. Незвала, а й спадщину прогресивних письменників глибшого минулого (зокрема А. Грасека та ін.).

Спроби відірвати сучасну соціалістичну літературу від найкращих надбань класичного письменства, від

революційної та демократичної спадщини не могли не викликати обурення й рішучого заперечення в колах активних творців сучасної чеської і словацької літератури. Окрім уже цитованого Й. Рибак, що виступив від імені редколегії, про актуальність проблеми спадкоємності традицій говорять і інші чехословацькі літератори. «Зв'язати порвану нитку, що з'єднує нас із демократичним і соціалістичним мистецтвом минулих десятиліть» закликають і прозаїк Владімір Мінач, і поет Іван Скала, і критик Владімір Достал.

Один з активних чеських письменників Іржі Марек образно зауважив, що соціалістична література сучасної Чехословаччини є продовженням недописаних творів Юліуса Фучіка і Владіслава Ванчури. Як відомо, цими творами були роман «Покоління до Петра»¹ Фучіка і «Картини з історії чеського народу» Ванчури.

Зміст «Покоління до Петра» став відомий широкому чехословацькому читачеві порівняно недавно — після виходу в світ книжки Фучіка під назвою «Покоління до Петра, статті, нариси й уривки періоду 1938—1942 років» (Прага, 1971), яку впорядкували й супроводили післямовою Густа Фучікова і Ладіслав Штолл.

Чехословацька критика слушно розглядає роман Фучіка як факт сучасного літературного життя, як новий, хоч і незавершений, твір новітньої чеської романістики. Знайдено поки що передмову, три перших розділи і початок (одна сторінка) четвертого. Проте й вони дають уяву про авторський задум справді епічного твору. Власне, Фучік сам згадує про свою роботу над романом у своєму «Заповіті», в «Репортажі, писаному під шибеницею»: «Я почав писати роман про наше покоління. Два розділи зберігаються у батьків, решта, певно, загинула. Кілька рукописних оповідань я помітив у паперах гестапо».

¹ В російському перекладі цей роман у 1973 р. двічі виданий «Молодой гвардией» під назвами «Ты вырастешь и задашь мне вопрос і, «Мы — зерна в земле».

Розшукали названі частини роману вдова письменника і його друг по партії Л. Штолл. Ідею назви твору («Покоління до Петра») розкриває сам автор (точніше — оповідач) у зверненні до сподіваного сина Петра, побачити й виростити якого, йому, можливо, і не пощастить. Але оповідач знає, що Петро — прийдешне покоління — неодмінно народиться і запитає в батьків: «Як усе це було тоді? Як це взагалі могло бути? Як ви могли так жити? Як могли мовчки терпіти таке страшне приниження людини?»

Відповідальність за своє покоління перед майбутнім бере на себе головний герой. Це й дало підстави критикам охарактеризувати твір Фучіка як «роман генерацій». Покоління до Петра — це покоління Фучіка, яке пережило першу світову війну, міжвоєнне двадцятиліття і стало свідком фашизації капіталістичного ладу.

Відповідаючи на запитання Петра, автор у передмові так характеризує історичну долю своєї генерації борців-антифашистів: «Ми зерна осіннього посіву, Петре. Таке наше покоління. Так ми себе уявляємо. Не всі ми проростемо, не всі зійдемо, як настане весна. Кожний з тих кованих чобіт, що ходять у мене над головою, може нас затоптати...»

Якщо пригадати при цьому поставлену автором дату: «Прага, 16 березня 1939», тобто буквально другий день фашистської окупації, то авторський задум розкриється в усій повноті. Це мав бути гостро викривальний антимілітаристський антифашистський роман, написаний з позицій соціалістичного реалізму. Вже перший розділ, присвячений сім'ї Матоушів, містить глибокий художній аналіз соціально-класової структури капіталістичного суспільства, в надрах якого визрівають політичні причини першої світової війни. Основою фабули другого розділу є радісна подія в житті подружжя Матоушів — народження сина Яна, який за автор-

ським задумом мав стати головним героєм твору. І знову ж таки долю цієї сім'ї Фучік продовжує малювати на широкому суспільному тлі.

З розгортанням головної лінії сюжету назрівають грізні ознаки наближення першої світової війни, яку хлопчик Ян сприймає крізь призму безтурботної дитячої уяви, що контрастує з тривогами дорослих (початок четвертого розділу).

І за ідейною спрямованістю передмови, і за характером соціально-класового осмислення суспільних подій, нарешті за глибиною психологічної характеристики персонажів твір Фучіка з повним правом можна віднести до художніх явищ, що утворюють розвиток соціалістичного мистецтва братньої Чехословаччини.

Активними учасниками літературного процесу в Чехії є романісти Ян Козак, Зденек Плугарж, Богуміл Ржіга, Ян Отченашек, Норберт Фрід, Їржі Марек, Йозеф і Мирослава Томанови, Олексій Плудек, Владімір Пазоурек та ряд інших прозаїків. Яка ж ідейно-тематична спрямованість нових творів цих авторів, які жанрово-стильові пошуки їм властиві?

В новітньому чеському романі виразно домінує історична й кооперативно-сільська тематика. Досить помітне місце займають також морально-етичні твори з життя інтелігенції. Порівняно менше прозових творів присвячено робітничо-індустріальній темі, яку за традицією чехи називають «будівничою».

З-поміж творів про сучасне соціалістичне село чи не найбільшу популярність у Чехословаччині здобув роман Яна Козака «Святий Міхал», відзначений Державною премією ім. К. Готвальда за 1972 рік. Радянському читачеві цей роман відомий у російському перекладі (журнал «Иностранная литература», 1973, № 7—8). Для Яна Козака сільська тема традиційна. Він прийшов у літературу на початку 60-х років, заявивши про себе як новеліст (збірка оповідань «Горяче дихання»). Та вже дру-

гою його книгою був роман «Сильна рука» (1966), який разом з наступною збіркою оповідань «Пастка» приніс авторovi популярність. Працюючи над романом «Святий Міхал», письменник підготував і згодом видав дві збірки репортажів про свою подорож по радянському Сибіру («Полювання на Бамбуйці», 1970, «Мисливець у тайзі», 1972).

З появою оповідань і романів Козака в чеську літературу ввійшла подана крупним епічним планом тема соціалістичного колективізованого села. Новим для чехословацької прози було прагнення автора не декларувати соціальні зрушення на селі, а художньо відобразити якісні зміни в психології людей.

Якщо роман «Сильна рука» відбиває труднощі періоду колективізації, коли траплялися певні перекручення генеральної лінії партії на місцях, то в творі «Святий Міхал» мова йде вже про коопероване село кінця 50-х — початку 60-х років. Сюжет останнього роману обіймає період від осені 1959 до весни 1960 років. В новому творі автор обрав просту, нескладну фабулу, настроївся на добро-зичливо-гумористичний тон. «Святий Міхал» — це прізвисько голови кооперативу Міхала Янака, головного героя твору. Події розгортаються на фоні підготовки до виборів у місцеві національні комітети в словацькому селі Поріччя. В основі гумористично забарвленої фабули лежить конфлікт між двома групами односельчан-комуністів, які прагнуть однієї мети — процвітання артілі й села, — але діють у різний спосіб.

Новообраний голова кооперативу Міхал Янак і голова національного комітету Петер Касицький утверджують соціалізм на селі шляхом виховання почуття колективізму і піднесення реального добробуту селян, а колишній голова артілі Вілем з товаришами, діючи по інерції, не уявляють собі нового села без показного фасаду, мітингування, директивних регламентацій. Вілем намагається

«звалити» Міхала з Касицьким на виборах у місцеві органи влади, заручившись для цього голосами несвідомих виборців-циган із сусіднього селища Гавая. Але зросла громадська і політична свідомість кооперованих селян не тільки стає на перешкоді хибним намірам Вілема, а й допомагає йому — комуністові — зрозуміти комуніста Міхала. Конфлікт не набирає антагоністичного характеру, а розвивається в гумористично-іронічній площині.

Зрозуміло, що суспільне звучання твору Козака не вичерпується подіями основної фабули. Через почуття і вчинки героїв автор активізує громадську думку на боротьбу з пережитками споживацьких, приватновласницьких інстинктів.

Та головне полягає в тому, що роман «Святий Міхал» засвідчує відданість чехословацьких селян ідеям соціалізму. Сучасна чехословацька критика слушно відзначає, що з появою «Святого Міхала», «до чеської прози повертається її суспільна ангажованість у прямому розумінні, бо ж ідеться про роман, що має відверто політичний характер».

Критика відзначає, що вся творчість Козака натхнена суспільною боротьбою, пройнята увагою до живої, «справді сучасної» людини, турботою про долю соціалізму. Письменник сміливо береться за, здавалося б, ще сирий, невідстояний матеріал, торкається проблем і конфліктів, що перебувають у гарячому процесі визрівання. І це, безумовно, надає творам Яна Козака суспільної значимості.

Теми з життя сучасного села привертають увагу й інших чеських романістів. Так Владімір Пазоурек нещодавно виступив з романом «Нерівні борозни». На відміну від Я. Козака, який прагне збагнути й відтворити психологію колективу, В. Пазоурек зосереджує увагу на відстороненій індивідуальності, що глибоко переживає свою вимушену самотність і в душі прагне єднання з людьми. Доля головної героїні Марти — самотньої

жінки й матері позашлюбної дитини — виписана на тлі активного життя кооперованого села 50—60-х років. У формі ліричної балади в прозі Пазоурек розкриває причини втечі Марти в самотину. Несмілива, послухлива дівчина з підозрою і острогою спостерігає переміни на селі. Її сумніви поглиблюються нещасливим коханням до голови артілі Роба Мерганця — людини легковажної і грубої в почуттях. І лише підтримка колективу, що виявляє нетерпимість до негативних особистих якостей Мерганця, сприяє душевному прозрінню Марти, допомагає їй повернутись до людей.

Ідейно-естетичну концепцію, запозичену письменниками-комуністами Юліусом Фучіком та Ладіславом Ванчурою, гідно розвиває і чеський історичний та антифашистський роман. Маємо на увазі передусім такі твори, як «Срібна рівнина» Мирослави Томанової, «Скляна дама» Зденека Плугаржа, «Цісарівна» Норберта Фріда та «Схили переді мною коліна» Богуміла Ржіги.

Зокрема, роман М. Томанової «Срібна рівнина»² має особливо імпонувати українському радянському читачеві тим, що він оспівує бойове побратимство чеських і словацьких солдатів з воїнами Радянської Армії в боях за визволення України і міста Києва від фашистських окупантів.

Цікавий і хвилюючий твір антифашистського спрямування під алогічною назвою «Скляна дама» написав Зденек Плугарж. Цей письменник уже знайомий українському читачеві своїми романами «Якщо покинеш мене» (видавництво «Дніпро», 1960 р.) та «Хай кинуть в мене каменем» (видавництво «Дніпро», 1964). Як відомо, свого часу ці твори були прихильно оцінені радянською критикою. Перейнятий антифашистським пафосом новий роман Плугаржа є, безперечно, кроком уперед у творчості талановитого письменника.

² Див. «Всесвіт» №№ 3—4 1972 р.

З інших творів на теми глибшого історичного минулого критика відзначає роман Богуміла Ржіги «Схили переді мною коліна» (премія Спілки чеських письменників за нові художні твори), та «Цісарівну» Норберта Фріда.

Осмислюючи дійсність у сатирично-гумористичному ключі, школу Гашека і Чапека останнім часом успішно розвивають Ян Отченашек та Мирослав Скала. Автор уже відомих нашому читачеві романів «Громадянин Брх», «Кульгавий Орфей» і повісті «Ромео, Джульєтта і п'ятьма», Ян Отченашек уперше в своїй творчій практиці випробував перо на ниві «веселої прози» в гумористичному романі «Коли в раю накрапало» (1972).

Герої цього твору — молоде подружжя (вчителька і філософ) — надумали порвати із середовищем самозаглиблених міських інтелектуалів і піти «життю назустріч» на віддаленій периферії. За житло вони наймають занедбану корчму при старому млині з надією «перетворити її на процвітаючий готель» для туристів. Мальовнича романтична місцевість, незаймана природа Шумави зміцнюють їх надії на щастя. Далі йдуть записи в щоденнику вчительки, що виступає вже в ролі молодої господині. Ілюзії недосвідчених молодят не раз і не два розвіюються при зіткненні з елементарними життєвими потребами, що, власне, і стає джерелом комізму. Кохання й життєві принципи молодих проходять випробування «на міцність» у прямому і метафоричному розумінні — дощем, холодом, нестатками побуту.

Незважаючи на певну штучність головної колізії, герої нового роману Отченашека викликають симпатію, доброзичливий сміх сповнює твір життєвим оптимізмом.

Іронією, що впливає з гумори-

стичного самоаналізу героїв, перейнятий і перший роман Мирослава Скали «Весільна подорож до Іллі» (1972). Позитивне значення цього гумористичного роману полягає в його антиміщанській спрямованості.

Морально-етичні проблеми так чи інакше порушуються в більшості розглянутих творів. Та водночас у чеській прозі виразно відгалужується напрям, у якому домінує ця морально-етична проблематика. Типовим і знайомим нашому читачеві прикладом є вже згаданий роман З. Плугаржа «Хай кинуть в мене каменем». З-поміж нових творів, спеціально присвячених проблемі духовно-морального становлення людини, найяскравіший, на наш погляд, роман «Остання зупинка» З. Плугаржа.

В романі «Остання зупинка», відзначеному премією Спілки чеських письменників за нові художні твори (1972 р.), автор з надзвичайною теплотою і проникливістю розкриває духовно-психологічний світ людей, життєвий шлях яких кінчається в будинку для старих. Реалістично змальоване матеріально-побутове середовище і духовне оточення, в якому перебувають його герої. Проте головним для Плугаржа-художника є питання: чому одні герої — люди старі і несправедливо забуті — до останнього подиху зберігають ясну свідомість і тягнуться до суспільно активного життя, а інші передчасно впадають в апатію і відчай? Відповідь на це він справедливо вбачає в чинниках соціальних.

Як бачимо, новітній чеський роман оперує досить широкою тематичною палітрою. Щоправда в своєму огляді ми не торкнулися творів на робітничо-індустріальну тему. Загалом чеська література не обходить увагою цю важливу суспільну проблематику, яка художньо осмислюється поки що в жанрі малої прози.

Василь ШЕВЧУК

НОТАТКИ ПРО ІТАЛІЙСЬКУ ЛІТЕРАТУРУ 70-х РОКІВ

Регулярно читаючи італійські книжки та періодику, листуючись і особисто зустрічаючись з італійськими друзями й колегами, я переконалася, що початок сімдесятих років не став періодом великих відкриттів в італійській прозі. Спробую пояснити цю думку.

Розглядаючи літературну, художню творчість, той чи інший твір не як «річ у собі», а як вияв суспільної самосвідомості, як самовираження письменника, — ми неминуче мусимо відмовитися від вузько естетичних оцінок та визначень. Горезвісна метафорична «башта із слонової кістки» вже стала майже анахронізмом. У сімдесятих роках драматичного і бурхливого ХХ століття смішно й наївно говорити про «мистецтво для мистецтва». Зв'язок художньої літератури з бурями нашої доби настільки очевидний, що його визнають усі неупереджені люди.

Нещодавно помер італійський письменник Карло Еміліо Гадда, який ще за життя вважався класиком. Він досягав справді дивовижних результатів у своїй літературній алхімії. Гадда з безприкладною невимушеністю змішував літературну мову з різ-

ними діалектами, вільно вводив у художній текст наукові пасажі, говірку фахівців-техніків. Він був реалістом, сатириком, майстром гротеска, а головне — людиною високих гуманістичних ідеалів, переконаним антифашистом. Він був суперечливим, пристрасним, вимогливим митцем, книги його напевне ввійдуть в історію італійської та європейської культури. Хоч Гадда вже нема серед живих, але, гадаю, саме його ім'я слід назвати першим.

Письменників такого масштабу в Італії, мабуть, більше немає. А втім, в останні роки свого життя Гадда вже не робив «літературної погоди», хоч його авторитет був незаперечний. Якщо за критерій узяти світову славу, треба назвати ім'я Альберто Моравія. Слава його така, що навряд чи треба докладно говорити про нього. Нагадаю, що свій перший найбільш відомий роман «Байдужі» він написав ще 1928 року, але у фашистській Італії не знайшлося видавця. Моравія видав свій роман сам. Це дуже сильна реалістична антифашистська книжка.

Мушу зазначити, однак, що останній роман Моравія («Я і Він», 1971) якоюсь мірою зміцнив моє переконання, що італійська проза переживає буремні часи. Поява цього роману викликала скандал. Моравія епатував італійських читачів і критиків, яких не так-то легко збентежити. Річ у тім, що «Я» — це кіносценарист Ріко, який мріє поставити один фільм як режисер. «Він» — це дітородний орган Ріко, якому Ріко дав ім'я: його звуть «Федерікус Рекс», що означає Фрідріх Великий, а по-простому — Федеріко. Первісний задум Моравія полягав у створенні роману «в дусі Достоєвського», на тему про роздвоєння особистості, але в «сучасному ключі». Однак цей варіант роздвоєного персонажа не сподобався Моравія, і він вирішив замість серйозного роману створити роман комічний.

У цьому творі 16 розділів з претензійними назвами на зразок «Містифікований!», «Вишмаганий!», «Викритий!» Фабула побудована на

історії з фільмом, що про нього мріє Ріко і над яким він працює разом з Мауріціо, двадцятирічним юнаком, ватажком групи ультралівой молоді. Ріко тридцять п'ять років, але він цілком підкоряється Мауріціо. Фільм має назву «Експропріація»: в ньому розповідається про те, як декілька юнаків і дівчат «в інтересах революції» викрадають картини з колекції батька однієї з цих дівчат, потім збираються когось убити, але не вбивають, бо не можуть змусити себе вчинити насильство, і т. д.

Значне місце в романі відведено продюсерові Протті, від якого залежить, чи Ріко отримає режисуру. Ріко працює в Протті десять років, написав за цей час понад сорок сценаріїв, він на «ти» з шефом. Під час вирішальної розмови Протті відмовляє Ріко, бо той, мовляв, надто тонкий й освічений для цієї роботи: «Зважає саме твоя культура, Ріко. Той факт, що ти інтелектуал. Бачиш, Ріко, режисери — не інтелектуали. Це просто тварюки, які цілком підкоряються хазяїнові й ладні розказувати будь-яку історію — і вони розказують її від А до Z. Практично режисер готовий поставити будь-який фільм. Ти ж, навпаки, як інтелектуал і діяч культури, можеш зробити лише фільм якогось певного типу».

Ця лінія роману цікава. Але, поперше, вона не нова для Моравія, а по-друге, на мою думку, Моравія в цій книжці припустився дуже прикрих художніх промахів. З якоюсь незрозумілою впертістю він знов і знов повертається до всіляких збочень — садизму, мазохізму.

Відомому письменникові в цьому творі, безперечно, зрадило чуття міри.

Влітку 1973 року вийшов роман Луїджі Малербі, під назвою «Протагоніст», присвячений Моравія. Малерба вирішив по-своєму розробити схожу тему, але в трохи іншій площині. Його герой Капочча, сказати б, відповідає «Я» у Моравія. Роль персонажа, який у Моравія зветься «Він», у творі Малербі відіграє «Протагоніст». Чого

тільки немає в цьому романі: і стриптиз по радіо, і некрофілія... Цей твір можна було б назвати порнографією, коли б не та обставина, що він явно задуманий, як зла пародія.

Було б, однак, несправедливо згадати талановитого Малербу лише в зв'язку з цим пародійним романом, без якого, напевне, він міг би цілком обійтися. Згадаємо його іншу книжку — «Сальто-мортале» і деякі факти його біографії. Кіносценарист і прозаїк Малерба дебютував у літературі на початку шістдесятих років збіркою оповідань «Відкриття алфавіту». Проте справжній успіх прийшов до нього саме після появи «Сальто-мортале». Роман був написаний ще 1968 року, видавався багато разів, книжку перекладено на французьку мову, готується російський переклад.

Роман дуже цікавий. Його не можна назвати зразком авангардистської літератури, бо ж Сангуїнеті та інші учасники «Групи 63», яка десять років тому так галасливо заявила про себе (а тепер уже не існує), писали речі «інформальні», ускладнені до такої міри, що важко було розібратися в персонажах і у фабулі. Малерба пише інакше. Щоправда, це не традиційна, класично ясна манера, але й не пародія на неї. Фабула намічена дуже витончено, лише пунктиром. Все крутиться навколо вбивства, яке так і не було розкрито. Злочинця розшукують паралельно по різних лініях, кожна з яких може виявитись і слушною, і хибною. Розповідь ведеться від першої особи. З перших сторінок читач потрапляє в загадкову, іноді неначе ірреальну і все ж таки життєву атмосферу. Читач стає свідком ще кількох таємничих смертей, так чи інакше пов'язаних з першою смертю. Декілька персонажів названо одним ім'ям — Джузеппе. Це цілком очевидний авторський прийом, певне узагальнення. Хто ж із цих Джузеппе вбивця?

Роман написаний з неабияким формальним блиском, вирішальне значення має слово, стиль. Попри всю умовність фабули, тут виразно про-

ступають соціальні мотиви. Переко-
нання автора — ліві, хоч активної
участі в політичній діяльності він,
здається, не бере. Важливу роль у
творі відіграє система рефренів. Один
із них — «американський танк» — без-
посередньо асоціюється з присутністю
якоїсь лихої сили. «Тема танка», немов
повторювана музична фраза, виникає
щоразу, коли авторові треба ввести у
тканину оповіді елемент страшного,
лихого, несумісного з простим і доб-
рим буттям.

Сучасність вдирається в оповідь
несподівано й виразно: то передача з
Ватикану, то якісь оголошення чи
щось інше, теж малозначне й буденне,
але сюжетно необхідне. Створюється
особливе інтелектуальне й моральне
тло. Слова про те, що з Землею і з
усією сонячною системою відбуваєть-
ся щось непередбачене, вкладені в
уста малописьменних, неосвічених
людей, і це надає книзі особливого
звучання. Текст перебивається набра-
ними жирним шрифтом, виділеними
фразами, іноді буденними, часом
жорстокими й виразними: «Я НИЧОГО
НЕ ЗРОБИВ», «ЦЕ ДИКА ТВАРИ-
НА», «ВІЙНА МУХАМ», «ПЛАНЕТА
КРУТИТЬСЯ», «ТИ — ПАРАЗИТ»...
Ті, хто не шукає в романах насам-
перед завершеної, міцно збитої фабу-
ли, читають «Сальто-мортале» з неос-
лабним інтересом. Це вправно на-
писаний оригінальний художній твір,
але побудований не за звичайними,
традиційними канонами. В дивовижно-
му світі Малерби рухаються за
своїми, несподіваними для читача
законами персонажі, не намальовані
олією чи аквареллю, а майстерно за-
штриховані. Їхня плоть і кров вияв-
ляються насамперед у мові, їхня
сила — в асоціативних зв'язках, що
виникають у свідомості. У видавничій
анотації є слушне зауваження: роман
нагадує гру в шахи, кожен розділ —
новий хід, завжди непередбачений. Я
вважаю, що своєрідна художня техні-
ка Малерби пояснюється його робо-
тою в кіно: він переносить свій досвід
кіносценариста і на прозу.

А тепер я назву ім'я письменника,
чії книжки в нас досі не відомі. Це
Франко Кордеро, лівий католик, особа
і творчість якого, на мій погляд, дуже
цікаві. Юрист за освітою, Кордеро
викладав філософію права у мілансь-
кому університеті «Каттоліка». Проте
з'ясувалося, що лекції його недосить
ортодоксальні, і у вересні 1969 року
теологічний радник папи Павла VI
надіслав Кордеро вельми чемного
листа, на який письменник відповів
гострим памфлетом. Видавництво Де
Донато, яке випустило в світ «Відпо-
відь монсинйору», справедливо зазна-
чило, що головним пунктом обвину-
вачення, висунутого проти Кордеро
одним із найвпливовіших у католиць-
кій ієрархії людей, була «безпреце-
дентна за своєю ясністю й безсором-
ністю (чи наївністю) заява: мислячий
студент, який уважно прослухає за-
пропонований йому курс, неминуче
втратить віру».

Один італійський критик писав, що
Кордеро, хоч і католик, але має
темперамент кальвініста: він ненави-
дить лицемірство, компроміси, інтри-
ги; в нього залізна логіка, гострий
розум, мужній інтелект. Усе це від-
чуває читач його книжок, причому
майстерність Кордеро зростає з кож-
ним романом. В «Генусі» застосовано
прийом паралельної (розділ за розді-
лом) розповіді про двох діячів — Тео
і Армоніо. Імена умовні, як і назви
різних впливових організацій, від яких
залежить доля персонажів. Уже в цьо-
му першому своєму романі Кордеро
пише з упевненістю й нещадністю
людини, що все знає зсередини. Тео
досягає успіху, Армоніо приречений
на загибель від раку, але до кінця
чіпляється за свій «соціальний прес-
тиж». Роман написаний гостро й без-
жально. Світ, що його змальовує
Кордеро, страшний: брехня, інтриги,
лицемірство, владолюбство, жорсто-
кість, підлабузництво, інквізиторська
психологія. «Еспрессо» свого часу
писав, ніби якісь католицькі ієрархи
впізнали себе в образах Тео і Ар-

монію і їх «мало грім не побив». Що ж, їх можна зрозуміти.

В «Генусі» — жодної жінки, ніякого кохання, немає пейзажу, майже немає діалога: роман межує з публіцистикою, з памфлетом, але все-таки це роман. В творах Кордеро мислять, говорять і сперечаються куди більше, ніж почувають. Але якщо в «Генусі» — тільки викриття й сатира, то «Опус» набуває нової якості. Єзуїт отець Мофа, герой цього роману, хворий на рак, усвідомлює свою приреченість. Але далеко більше він страждає через те, що втратив віру. Роман написаний жорстко, сухувато, напружено. На 190 сторінках перехрещуються такі гіркі теми, як зрада, безсилля, неспроможність переконати інших, трагедія віри й безвір'я. Цим разом, однак, письменник дозволяє собі певну повагу й співчуття до героя — наскільки це допускає автора «кальвіністська» естетика.

Останній роман «Павана» є доказом того, що Кордеро не гірше за інших буде інтригу, коли вважає це потрібним. Павана — це середньовічний танок. У точній відповідності з його рисунком у романі діють чотири персонажі. Вперше у Кордеро з'являються жінки. Одна з них — чарівна й розумна Ліза Лете, дружина визначного адвоката, циніка і кар'єриста. Вона викладає філософію, але «начальство», визнавши, що погляди героїні не відповідають ортодоксії (як свого часу сталося з самим Кордеро в університеті «Каттоліка»), чемно звільняють її з роботи. Проте Кордеро не пощадив і Лізу: за «напитуляцію» її жде принизлива розплата — вона потрапляє під вплив лесбіянки, дружини «хазяїна міста». Вперше у творі Кордеро з'являється тема сексу, але вона не смакується.

У романі велику роль відіграє улюблений учень Лізи, розумний, допитливий і наїзний юнак Аліджі. Він такий чесний, що — у відповідності з жорсткою поетикою Кордеро — приречений на загибель. Аліджі випадково стає свідком політичного вбивства,

і його «усувають». Як завжди буває в таких випадках, висунуто офіційну версію про самовбивство. Отже, роман закінчується трагічною і скептичною нотою.

Кордеро приваблюють переважно драматичні й моральні сюжети. Дивно, але в Італії про цього письменника пишуть мало, часом неохважно. Зате за його творчістю пильно стежать за кордоном. Так, «Таймс» оперативно відгукується на його книжки. Якось там писали, що Кордеро — «майже несподівана постать для італійської культури, бо він люто ненавидить усе поверхове й невиразне». Думка ця не зовсім справедлива, бо в Італії є й інші письменники з великим почуттям моральної відповідальності. Це письменники «laici» — «світські», далекі від релігійної проблематики Кордеро, але не менш мужні, ніж він. Річ не в тім, чи є Кордеро католиком-романістом, чи католицьким романістом. Про це часто сперечаються, але то суперечки схоластичні. Важливе інше: цей письменник має яскравий талант. Це безсумнівно, як і те, що він сміливо йде проти течії. Гадаю, що Франко Кордеро чекає, хоча й не так швидко, велике майбутнє, якщо він тільки не замкнеться у теперішніх своїх моралістичних рамках.

Слід згадати так само видатного прозаїка і драматурга Луїджі Сантуччі. Він дебютував 1947 року, і незабаром критика почала називати його італійським Честертоном. Справді, вже перша книжка «В Австралії з моїм дідусем» показала своєрідність таланту Сантуччі; парадоксальне поєднання католицької метафізики з гротеском і гумором. 1971 року вийшов його оригінальний і гарно написаний роман «Не стріляйте в нарциси».

Уявімо собі Мілан наших днів, реальне місто, в якому народився і постійно живе Сантуччі. Водночас це реальне місто відіграє роль символу: на місце Мілана можна легко підставити будь-який інший промисловий центр. У Мілані є славновісні місь-

кі Сади, на території яких міститься і зоопарк. Сантуччі перетворює Сади на сучасний Едем. Розповідь ведеться від імені хлопчика Тремолоіно. Тремолоіно відразу після шкільних занять іде в Сади, де й відбувається вся дія роману.

В усіх подіях найактивнішу роль відіграють... мармурові статуї, поставлені в Садах: абат Стоппані, який наприкінці минулого століття був директором музею природничої історії, гарібальдієць Джузеппе Сірторі, філософ Антоніо Росміні, романіст Еміліо Де Маркі... Серед живих героїв багато студентів різних переконань, хіппі, поліцейські. Окрім покійної матері Тремолоіно, в романі фігурує і покійний папа Іоанн XXIII.

Але не тільки люди, живі, чи давно померлі, а також рослини, звірі в зоопарку, каміння, навіть зірки з планетарія беруть участь у подіях, змальованих у цьому романі-казці. Все тут побудоване на символах та алегоріях. Молодь поділяється на ідеологічно ворожі групи: хіппі політикою не цікавляться, учасники руху контестації наскрізь політизовані. Проте і ті й другі перейняті антикапіталістичними настроями, і респектабельні буржуа, боячись їх, посиляють у Сади військо та поліцію, щоб приборкати бунтівливу молодь. На допомогу молоді приходять статуї, папа Іоанн XXIII, мама Тремолоіно, звірі та птахи.

Все це написано у складному ключі гротеска, іронії, співчуття, блискучої вигадки. Сантуччі так стилізував своїх персонажів, що викликає захоплення сама техніка письма. Коли статуї, оживаючи, починають сперечатися на абстрактно-філософські теми — це просто гостра сатира на сучасне капіталістичне суспільство.

Дуже смішно описує Сантуччі італійських маоїстів. Їхня демонстрація зупиняється біля кліток із звірами в зоопарку, і маоїстський ватажок виголошує промову. «Клітки, які ми тут бачимо, — говорить він у портативний мікрофон, — і примусово

замкнені в них мешканці є ще одним прикладом експлуатації слаборозвинених мас. Ці товариші тварини тисячоліттями змушені бути іграшкою в руках буржуазії. Вони не вимагають ні емансипації, ні реформ, і капіталістична система навмисно тримає їх у такій темноті й неугтві. Сьогодні ми станемо виразниками їхньої волі й поборниками їхніх прав. Відімкнувши клітки, ми визволимо їх від експлуатації хазяїв...»

Сантуччі справді великий майстер пародії. Мені не раз доводилося читати маоїстські газетки, що видавалися в Італії, і я можу засвідчити: пародія справді дотепна. До речі, за останні роки захоплення маоїзмом, що поширилося було серед певної частини італійської інтелігенції, помітно пригасло, але Сантуччі дуже точно вловив і пародіював інтонацію. Взагалі роман гарний, тільки читати його треба саме так, як задумав автор: з добродушною, а подекуди іронічною усмішкою. Що ж до католицизму Сантуччі, то він дуже своєрідний і зовсім не вкладається в ортодоксальні рамки.

Тепер перейдемо до письменників іншого ряду. Назвемо ім'я сардинця Джузеппе Дессі, відомого, давно визнаного прозаїка, що друкується з 1939 року. Він пише романи й оповідання і незмінно вірний провідному мотиву всієї своєї творчості — Сардинії. Книжки Дессі виходять не часто — останній його роман «Країна тіней» (1972) опублікований після майже десятирічної перерви. У творах цього письменника, як правило, яскраво виявляється лірико-автобіографічний елемент, але дія майже завжди розгортається на широкому, нерідко драматичному соціальному тлі. Причому цього треба шукати в історичних умовах розвитку Сардинії.

Роман «Країна тіней» можна назвати історичним, бо він обіймає тринадцятирічний період, починаючи з Об'єднання Італії (1860-х рр.). Один італійський критик, на мою думку, вдало назвав «Країну тіней» «хоровим романом».

Мабуть, Дессі справді хотів, розповідаючи про долю окремих людей, жителів сардинського селища Норбіо, знайти синтез індивідуального й колективного. Треба сказати, що порівняно з Північною Італією Сардинія, як і Сицилія, — зовсім інший світ, з іншою економічною та соціальною структурою, з іншим побутом. Внаслідок особливих умов історичного розвитку об'єднаної Італії Сардинія не була втягнута в процес індустріалізації навіть тоді, коли у П'ємонті прийшла до влади ліберальна буржуазія. Представники п'ємонтської адміністрації, «північани», приїздили в Сардинію майже в ролі колонізаторів і, «освоюючи» її найжорстокішими методами, заводили свої порядки.

Таким є історичне тло роману Дессі, де багато місця відведено побуту, релігійним ритуалам і забобонам. Роман написаний у традиційній манері, без жодних перебивок у часі, без «потoku свідомості» і взагалі без особливого психологізму. На мою думку, Дессі працює в ключі так званої «веристської» (від слова *vero* — правдиво) літератури, — під цим терміном розуміється італійський різновид натуралізму. Характерно, що найвидатніших письменників-веристів дав саме Південь.

Роман Дессі починається й закінчується безглуздими й кривавими вендетами. Головний герой роману — Анджело Урас, хлопчик із бідної селянської сім'ї, що рано залишився без батька. Його мати — Софія Куреллі — прекрасна, чесна жінка. Софії та її синові безкорисливо протегує багатий і впливовий патрицій дон Фульг'єрі. Він має репутацію революціонера; як юрист, багато разів виступав у суді, обороняючи місцевих селян та пастухів. Образ дона Фульг'єрі цілком реалістичний — у XIX столітті в Італії було чимало людей з вищих класів, які брали безпосередню участь у революційному русі чи боролися з соціальною несправедливістю легальними засобами, але з цілковитою самопожертвою.

Хоча постать дона Фульг'єрі сама по собі колоритна й цікава, Дессі він потрібен передусім тому, що мав відіграти вирішальну роль у житті Анджело. Дон Фульг'єрі гине за трагічних обставин — стає жертвою вендети. Згідно з духівницею, спадкоємцем є Анджело. Отож Анджело та його мати автоматично переходять до іншої соціальної групи. Анджело добуває освіту і стає інтелігентом «у першому поколінні». Роман написаний неквапно, але, коли зав'язуються трагічні вузли, ритм змінюється, з'являється динамізм. Вже на перших сторінках роману ми знаходимо і згадку, що, правда, побіжну, про те, як у Норбіо було повішено двох пастухів, звинувачених у злочині, вчиненому за сорок років перед тим. Злочин був не кримінальний, але «спрямований проти права власності». Це відразу вносить в оповідь драматичний і соціальний мотив. Автор змальовує й гострі соціальні конфлікти, зокрема, страйк, що закінчився кривавою розправою з страйкарями, це відтворена в повній відповідності з історичною правдою реальна подія.

Треба сказати, що «Уніта» 17 червня 1972 року опублікувала рецензію Армандо Ля Торре, який звинуватив Дессі в тому, що той ідеалізує свого героя і підіймає на щит «дрібнобуржуазні цінності». Ля Торре писав, що хоч Урас усе життя прожив чесно, він носій лише дрібнобуржуазного розуміння добра й справедливості, але зовсім не революціонер. Але вже 24 червня «Уніта» під великим заголовком надрукувала відкритого листа Джузеппе Фіорі. Фіорі — сардинець, соціаліст, автор першої великої біографії Грамші, тепло зустрінутої комуністичною пресою. Автор листа дуже високо оцінив художні wartości роману (йх, зрештою, не заперечував і Ля Торре), а потім підкреслив, що Дессі належить до лівих громадських діячів, що він демократ і в усій творчості займає послідовно громадянську позицію. Додам, що, за день до опублікування листа Фіорі, в

журналі «Рінашіта» з'явилася схвальна стаття Маріо Спінелли, який дає романові Дессі високу оцінку. Оскільки мені особисто роман подобається, я рада, що негативну оцінку Ля Торре фактично відкинуто.

Розповідь тепер про іншу чесну книжку, тепло прийняту італійською критикою. Це роман «Сталінградський гудзик». Його автор, Романо Біленкі, прийшов у літературу ще 1938 року і перші його оповідання привернули до себе увагу своєю несхожістю на безбарвну й сервілістську прозу фашистського періоду — він писав правдиво, переконливо й реалістично. Біографія Біленкі типова для багатьох представників італійської художньої інтелігенції, що сформувалися за тих тяжких часів. Він брав участь у русі Опору, став комуністом, написав декілька гарних книжок, заслужив пошану й громадське визнання як письменник і як людина. Потім настала довга «пауза», письменник замкнувся в собі, відійшов і від літератури, і від громадської діяльності.

Але 1972 року в житті і в творчості Біленкі настав важливий злам. Одночасно сталися дві події: Біленкі повернувся до лав Італійської комуністичної партії й опублікував нову книжку «Сталінградський гудзик», що того ж року дістала авторитетну літературну премію Віареджо.

«Сталінградський гудзик», безперечно, твір багато в чому автобіографічний. За жанром це щось середнє між романом і спогадами. Розповідь ведеться від третьої особи, але в багатьох випадках автор описує епізоди, що свого часу справді сталися. Отож можна говорити про документальну прозу. «Уніта» писала в зв'язку з цим, що багатьом історикам варто повчитися в цього майстра художньої літератури, який так вірно відтворює історичну правду.

Роман складається з трьох частин, розділених у часі, але пов'язаних між собою, бо в центрі оповіді — образ Марко — підлітка, юнака, зрілої людини. Докладно переказувати

сюжет немає потреби. Скажу тільки, що в першій частині дія відбувається відразу після першої світової війни, в маленькому провінційному італійському містечку. Школяр Марко, який виріс у родині соціалістів, підпадає під вплив фашистської демагогії, але порівняно швидко звільняється від цього впливу й стає досить аполітичним філологом.

Дія другої частини роману відбувається через двадцять років, восени 1943 року, коли Південь Італії вже визволений союзниками, а на Півночі лютують нацисти. Марко в цей час, повернувшись з фронту, стає комуністом, сміливо й самовіддано працює в підпіллі. «Сталінградський гудзик», на якому зображений серп і молот, дарує Марко один австрієць — антифашист, що зрізав його під Сталінградом з одягу загиблого радянського солдата. Отже, гудзик відіграє роль великого символу.

Нарешті, дія третьої частини розгортається вже в повоєнні роки. Стримано й правдиво Біленкі описує гострі класові бої. Гине від поліцейської кулі дівчина Рита, кохана Марко. Лейтмотивом книжки є фраза, що її повторює Марко: «Чому завжди повинні бути вбиті?» Біленкі уникає риторики й патетики, але показує читачам, що в боротьбі жертви немінучі. Автор демонструє не абстрактний гуманізм, а глибоку, справжню людяність і ясне розуміння законів розвитку суспільства.

Було б абсолютно неправильно порівнювати «Країну тіней» і «Сталінградський гудзик», але одна спільна риса в них все ж таки є. Біленкі, як і Дессі, написав «хоровий роман». У нього багато персонажів, іноді епізодичних, окреслених побіжно, але завжди так чи інакше пов'язаних і з особистою долею Марко, і з долею Італії. Біленкі пише лаконічно, сухо, свідомо нехтуючи стильовими оздобами. Цим, до речі, відзначається свідомо антириторична творчість багатьох письменників його покоління. Але, може, саме тому люди й пей-

зажі, вся атмосфера роману Біленки переконливі. «Сталінградський гудзик» — чесний, серйозний, щирий і, я б сказала, вистражданий твір письменника, в якого своя, виношена й вивірена естетика, своя система цінностей, якій він незмінно вірний.

А тепер — про книжки зовсім іншого ідейного й естетичного ряду.

Альберто Бевільяккуа постійно живе в Пармі, і саме в Пармі розгортається дія всіх його романів. Він дебютував у літературі 1964 року, кожні два роки виходить його нова книжка, і слід визнати, що Бевільяккуа вже здобув визнання й посів не останнє місце серед найкращих прозаїків свого покоління. Крім того, що Бевільяккуа талановитий, йому ще й пощастило: його рідне місто, Парма, належить до тих міст, що завдяки своїй історії стали майже легендарними, а Бевільяккуа зумів увібрати в себе своєрідний чар цього міста і в усіх своїх романах пише виключно про традиції Парми, про її пейзаж. Мені здається, що саме ця вірність Пармі надає творам Бевільяккуа особливої переконливості, хоч він зовсім не «регіональний письменник» і не епігон веристів.

Останній роман Бевільяккуа «Місто, сповнене любов'ю» (1970). Після основного тексту вміщено «Примітку», підписану ініціалами автора: «Гвідо в романі — це Гвідо Пічеллі, постать, яку можна вважати символічною, коли взяти до уваги те, чим була Парма протягом цього півстоліття. Але це образ ніби міфологізований, який існує в уяві тих, хто жив і боровся пліч-о-пліч з ним. Це Пічеллі — такий, яким його ще сьогодні згадують у деяких кварталах старої Парми».

Оскільки є власна авторова примітка, ми звертаємося до історичних джерел, а в них не тільки дуже докладно розповідається про народне повстання в Пармі проти чорносорочечників, а й наводиться свідчення ватажка цього повстання — Гвідо Пічеллі. В романі ім'я головного

героя — Гвідо, але автор дав йому інше прізвище. Звичайно, це не історичний роман у повному розумінні слова, але основні події відтворено правдиво. Крім того, Гвідо в романі вмирає саме так, як помер Гвідо Пічеллі: борючись за республіканську Іспанію, під Мадридом, у січні 1937 року.

Було б неправильно уявляти собі цей роман Бевільяккуа як строго реалістичний твір. Тут нелегко знайти точне жанрове визначення, та, може, це й не потрібно. На мою думку, сила Бевільяккуа полягає в його вмінні створювати яскраві, живі типи, навіть якщо їхні дії та вчинки і не вкладаються в буденні життєві рамки. Елемент гротеска ненав'язливо, але помітно проступає в зображенні одного з важливих персонажів — Бордіно, напівбожевільного, але, незважаючи на це, зворушливого старого.

До речі, в першому розділі роману лаконічно, але виразно описано смерть Бордіно. А в усіх наступних розділах він є активною дійовою особою. Бевільяккуа, цілком вільно поводиться з часом: ніякої хронології, ніякої послідовності у викладі подій. Вільне поводження з матеріалом спричиняється, однак, до того, що Бевільяккуа, звівши в дію деяких персонажів, потім, коли вони йому більш не потрібні, ніби забуває про них. Деякі епізоди — це своєрідні вставні новели, цікаві, але не пов'язані з основним текстом. Такою є, наприклад, історія священика, що несподівано захопився «плотською любов'ю» і тому був переведений церковними властями в убогу парафію — в Парму. Логічно міркуючи, можна цілком обійтися без цього священика, але він якось вписується в місцевий колорит, він потрібний авторові. Потрібний і тому, що ці городяни, ця біднота, особливо, жінки — ревні католики. Якби не було священика, не було б якогось важливого відтінку. Письменник, очевидно, йшов слідами фактичних подій, а крім того, був вірний своєму художньому інстинкту.

Ми заговорили про жінок. Чи не найбільшою творчою удачею Бевільаккуа в цьому романі є образ коханої Гвідо — Амелії, дівчини з самої гущі міської бідноти. Амелія знає, що то нестатки, злигодні, навіть голод. Вона дівчина неосвічена, проста. Їй здається, що Гвідо даремно «займається політикою», коли можна кохатися й жити нормальним родинним життям. Як мільйони інших дівчат, вона мріє про весільне вбрання, про дітей, готує собі посаг. Прекрасна й зворушлива її любов до Гвідо, і його почуття до неї. Є сцени просто чудові — чисті й цнотливі. Амелія безмежно кохає Гвідо, не претендуючи ні на що: вона цілком примирилася зі своїм становищем і добровільно йде за ним усюди. Гвідо для неї — найвищий авторитет. Вона розуміє, що його діяльність має глибокий сенс. Але це скоріш інстинкт дівчини з народу й інтуїція любові, аніж розум. Амелія — ревна католичка, а Гвідо — «безбожник». Він активно виступає проти лицемірства служителів церкви. Та навіть це не бентежить і не зупиняє Амелію. Тут всепоглинаюча вірність, відданість, довіра, самопожертва — без риторики, без патетики, без «психологізмів».

Образ Амелії здається мені найчистішим і найпривабливішим з-поміж образів героїнь десятків італійських романів, що їх мені довелося читати протягом останніх кількох років.

А тепер поговоримо про письменника зовсім іншого типу. Це П'єр-Марія Пазінетті. Я хочу розповісти про його роман «Завтра знецацька...», що вийшов 1971 року. Визначити жанр знову ж таки нелегко, бо тут маємо сплав різних елементів. Це напівроман, напівпамфлет, написаний оригінально, з добрим літературним смаком. Про самого автора можна сказати, що він досить широко відомий і що в нього вправне перо.

Дія роману відбувається в Італії 1970 року. Оповідь ведеться то від імені головного героя, якого звуть Родольфо Спада, то від імені його

вірного друга й учня, молодого венеційського журналіста Дієго Болдріна, то, нарешті, від імені самого автора. Відповідно змінюється лексика і стиль. Сюжетна схема в загальних рисах така. Існує якась могутня «Міжнародна група», Вона діє і на території Італії. Їй належить велике видавництво, яке випускає різноманітні періодичні видання, призначені для різних категорій читачів. Спада, журналіст найвищого класу, автор блискучих репортажів, довгий час був однією з головних постатей у цьому видавництві. Тепер він доходить висновку, що вся діяльність «Міжнародної групи», по суті, безглузда і тільки шкодить суспільству.

Зненавидівши середовище, звичаї, умовності, лицемірство, і систему цінностей, яку «Група» намагається насаджувати й культивувати, Спада одного дня просто тікає й ховається в якомусь селі. Його, природно, оголошують коли й не зовсім божевільним, то принаймні «людиною з психічними зрушеннями».

Спада вирішує викрасти свою дочку, шістнадцятирічну Дженціанеллу, яка охоче приймає батьків план. Потроху навколо них гуртуються підлітки та молодь, що прагнуть «природного життя», без передсудів, без різних умовностей, життя, побудованого на взаємній прихильності, ніжності й піклуванні. Може, в усьому цьому є елемент осучасненого «руссоїзму», але Пазінетті пише так весело, легко, з таким гумором, що й цей мотив не викликає нудьги.

Головне в романі — сатира, гротеск, інтонація злого й дуже дотепного памфлета, своїм вістрям спрямованого проти агресивної абсурдності символічної «Міжнародної групи».

В момент, коли починаються описувані в романі події, тобто в момент втечі Спада, на чолі видавництва стоїть Беніто Джузеппе Крочетті Відаль. Йому тридцять три роки, він справжній робот. Перед втечею у Спада була сутичка з Відалем, яка показала, що вони непримиренні антаго-

ністи. Дивлячись Відалеві просто в очі, Спада виголошує такий монолог: «Ви — це багато людей, разом узятих, людей однакових, тобто позбавлених власного існування. Я бачу їх всюди: очі, окуляри, губи, усмішка, зуби, жести, голос...»

Пазінетті пише надзвичайно їдко. Ми розуміємо, що Відаль взагалі не особа, не індивід, він цілковита ніччема, безбарвна людина-символ. Справді, Відаль — це, так би мовити, ідеолог буржуа ультрасучасної форми, які схибулися на «електронній культурі», «модернізації», «індустрії засобів комунікації». Тут усе модернізоване, бездушне, бездуховне і, як справедливо вважає Спада, врешті-решт «ірреальне». Зрозуміло, ці буржуа прагнуть надприбутків, але цьому надається якась сучасна форма стратегії, спрямованої на те, щоб домогтися монополії в галузі культури і в такий спосіб впливати на громадську психологію.

Нагадаю, що «Група» — міжнародна, велику роль у ній відіграє американський капітал. Найцікавіше те, що роман-гротеск Пазінетті, попри всю його парадоксальність, відбиває фактичний стан речей. Саме в останні роки в Італії інтенсивно концентрується капітал у сфері культурної індустрії. Видавництва-гіганти поглинають невеликі видавництва. Відбувається монополізація всіх галузей, так чи інакше пов'язаних із засобами масової інформації.

Тепер я хочу назвати ім'я одного з найкращих новітніх італійських письменників: Леонардо Шаші. Він сіцилієць, народився 1921 року, автор багатьох книжок, демократ, дуже шанована людина і тому, що він талановитий письменник, і тому, що завжди займає послідовно громадянську позицію, бореться з мафією, безстрашно викриває зловживання, корупцію, злочини. Він сам каже про себе, що повний суперечностей, проте, коли йдеться про найгостріші проблеми, завжди робить правильний вибір.

Два роки тому роман Шаші «Кон-

текст» викликав в Італії вибух політичних пристрастей. Але я хочу розповісти про останню, щойно видану книжку Шаші — «Море винного кольору». Це збірка з тринадцяти оповідань, написаних у період між 1959 і 1972 роками. В цій невеличкій збірці виявилися найсильніші сторони таланту Шаші: лаконізм, іронія, вміння будувати фабулу за законами детективного жанру, але без бульварної «жовтизни». Нарешті, в книжці вміщено кілька оповідань, написаних у властивій Шаші манері: письменник бере подію, що сталася в XVI чи XVII столітті і, не порушуючи документальної та хронологічної канви, одним штрихом осучаснює оповідання, і воно звучить цілком актуально.

Італійська критика одностайно зачала, що найкраще оповідання у збірці те, яке дало назву всій книжці: «Море винного кольору». Сюжет його надзвичайно простий. В купе на шість місць у поїзді, що йде з Рима в Агрідженто, їдуть синьйор Міччіке та його дружина — вчитель, їхні діти Лулу та Нене, молода дівчина Джерланда, віддана під опіку Міччіке своїм братом, у якого вона гостювала в Римі, та інженер-північанин Б'янкі, що встиг побувати і в США, і в багатьох країнах Європи, але до Сіцилії вибрався вперше. Власне, нічого особливого не сталося, коли не брати до уваги, що Б'янкі вперше зіткнувся з сіцилійцями і що дівчина, очевидно, йому сподобалася. Але вся родина, і особливо молодший хлопчик, чотирирічний Нене, змальовані чудово. Батьки з наївною безпосередністю жителів Півдня, з одного боку, захоплюються своїм малюком, а з другого — просто бояться його гострого язичка. А Нене плеще казна-що: про стару багату тітку, про власних тата й маму, про якихось священиків, навіть про самого папу римського. Всі ці «антирелігійні» сентенції жахають синьйору Міччіке.

Оповідання ніби не закінчується нічим. Ледве вгадується майбутня «ідилія»: можливість зустрічі інженера з

сіцилійською дівчиною. Але воно зачаровує своєю правдивістю, глибокою людяністю, м'якою, пастельною манерою письма і непідробним гумором. Це особливо вражає в такого письменника, як Шаша, котрий звичайно працює не як маляр, а як графік: мова лаконічна, ситуації до краю загострені, все жорсткувате, все досконало вивірене. В цьому оповіданні Шаша вперше дав собі волю і виступив як тонкий і лагідний лірик. Те, що ліризм переплітається з гумором, робить авторську інтонацію особливо привабливою.

У збірці є кілька гостро соціальних оповідань, наприклад, «Екзамен». Один швейцарець, на прізвище Блязер, представник цюрихської фірми, приїздить на Сіцилію, щоб наwerbувати для свого підприємства жіночу робочу силу. Він наймає шофера-сіцилійця і, роз'їжджаючи по селах, вибирає дівчат, які краще за інших виконують досить-таки простенький тест: догадуються, як треба скласти спеціальні металеві жетони, щоб-вийшов трикутник. Процедура знайомства з дівчатами й «екзаменів» відбувається неодмінно в ризниці, в присутності священика, який, сказати б, дає гарантію вихованості дівчат.

Щоб оцінити соціальну значущість оповідання, слід взяти до уваги, що й тепер, на початку 70-х років, на Сіцилії панують тяжкі злидні. Дуже багато родин зводять кінці з кінцями лише завдяки тому, що чи глава родини, чи хтось із дітей їде на заробітки, іноді у промислові міста Північної Італії, іноді за кордон і т. д. Там їм непогано платять, вони «приживаються», але не відриваються від своїх родин і значну частину грошей посилають додому. Це — одна з найважливіших проблем Півдня.

Шофер-сіцилієць, найнятий Блязером, почуває, що для цього іноземця він взагалі не існує, всі спроби увійти з ним у бодай мінімальний контакт даремні. Так само ставиться Блязер і до дівчат, яких наймає або бракує: для нього вони просто «товар».

«Інтрига», якщо про неї взагалі можна говорити в даному разі, побудована на тому, що в якомусь глухому сільці молодий парубок просить шофера зробити так, щоб швейцарець не забрав дівчини, Розалії Калачура, з якою цей парубок хоче одружитися. Отже, шофер каже Блязеру, що Розалію наймати не можна, бо її наречений належить до мафії і зробить «бах-бах» і швейцарцеві й шоферові. На Блязера це справляє враження: Розалія успішно складає екзамен, але швейцарець пояснює священикові, що не хоче мати через неї неприємності. Але тут втручається мати Розалії і заявляє, що цей парубок зовсім не наречений, а ледар і нероба, який тільки мріє стати нареченим. Розалія заперечує: він не ледар, а безробітний. Вона його кохає, але хоче поїхати до Швейцарії, щоб заробити собі на посаг. Тоді Блязер каже: «Баста. Я її беру», а шофер пояснює молодому сіцилійцеві становище і питає, чому він сам не поїде до Швейцарії. І тоді з'ясовується, що той уже пробував стати емігрантом, три місяці проробив у ФРН і повернувся додому. Скуштувавши емігрантського хліба, він зрозумів, що хоч платять йому добре, але безперестанку принижують його людську гідність. Оповідання, як і «Море винного кольору», формально не має розв'язки. А проте ми ясно бачимо в ньому Леонардо Шашу — демократа і справжнього гуманіста.

Дуже розумний і дуже сміливий письменник, він уміє бачити і в житті, і в історії гарне й погане, світло й пільму. В сучасній Італії з її складною, повною суперечностей соціальною і духовною реальністю роль, яку відіграє Шаша, по-моєму, просто унікальна.

Переходимо до розмови про письменника зовсім іншого типу — Джованні Арпіно. Він дебютував у прозі в 1959 році вже досить зрілою людиною: Відтоді вийшло кілька його романів та збірок новел, і щоразу він дивує і читачів, і критиків, міняючи і тематику і техніку письма. То його

цікавлять соціальні проблеми, робітничий клас, якому був присвячений роман «Вибух гніву» (1962), то Арпіно заявляє, що він взагалі не прозаїк, а журналіст і працює за законами іншого жанру. Якщо до останнього часу письменник дотримувався суворо реалістичної манери, незалежно від того, чи писав він про спортсменів, чи про класичний «любовний трикутник», то в новому своєму романі під назвою «Бродяга — герой» (1972) Арпіно від реалістичної манери відійшов. Його твір можна назвати романом-казкою. Бродяга — це старий художник Джуан, добрий велетень. Він не видатний митець і заробляє на прожиток тим, що копіює твори славетних майстрів минулого, найчастіше — «Таємну вечерю» Леонардо да Вінчі. Вся моральна проблематика, пов'язана з постатями Христа, Юди, для нього надзвичайно важлива.

Джуана не назвеш «розумним» у житейському розумінні слова, але він мудрий, в нього своя філософія, найвірна, еклектична і чимось безмежно зворушлива. Тварини й рослини в його уявленні є такою ж рівноправною частиною нашого світу, як і люди. За все своє життя він нікого не скривдив, не зробив жодного поганого вчинку. Але він сумує. Часто вночі йде з дому й десь блукає, самотній і смутний. І не просто блукає, а розклеює на стінах будинків, заліплюючи офіційні оголошення, свої власні відозви до людей. У них він висловлює туманно-християнські ідеї і нерідко навіть підписує їх ім'ям Христа. Пише він не дуже грамотно, думки свої висловлює невиразно, але йому здається, що сучасне людство гине, а він, Джуан, мусить щось зробити, на нього покладено високий обов'язок, він мусить урятувати хворий, безумний світ.

По суті, Джуан містик і шукає смерті, надаючи їй якогось високого символічного значення. Його дружина Олона, найвірніша подруга, яку можна собі уявити, віддана Джуанові й боїться за нього, але нічого не робить для того, щоб повернути його до бу-

денного, нормального існування. Олона змальована чудово. Третій персонаж роману, друг Джуана й Олони, друкар Франк — скептик; він глибоко любить старого велетня-художника й захоплюється ним, але твердить, що всі моральні проблеми, які мучать Джуана, нікого в світі не цікавлять.

Роман закінчується, як і слід було сподіватися, розуміючи авторський задум, смертю «бродяги» Джуана. Але сталося чудо: останньої своєї ночі Джуан приходить на подвір'я притулку для бідняків і стає навколішки перед величезним квітучим деревом. Дерево обвиває його своїми вітами, і він умирає, — чи треба підкреслювати символічне значення цього фіналу? В Олони після смерті чоловіка ніби з'явилися нові сили: «Чудо не вмирає. Навіть якщо весь попіл світу закисе його, воно не умре. Я мушу вірити. Чи в цьому житті, чи в іншому, я ждатиму його». Закінчуючи розповідь про цю книжку, наведу ще признання самого Арпіно: він трагічно сприймає сучасний світ, і в його героях, природно, відбивається його власний душевний стан.

Звичайно, було б помилкою проводити прямі паралелі, але з певних міркувань мені хочеться поставити поряд з романом Арпіно передостанній роман П'єро К'яри «Телепень» (1972).

Цей невеличкий твір — скоріше не роман, а щось середнє між філософською повістю, казкою і відвертим гротеском. Дія відбувається в роки фашизму і зразу після визволення Італії.

...В містечку десь біля підніжжя Альп живе чоловік-велетень, зовнішністю схожий на Гаргантюа. З ним живуть три дочки, жінки в нього нема, звідки він прибув — ніхто не знає.

Велетня звать Ансельмо Бордіга, але по-простому його називають Бордігоне (італійці суфікс «оне» додають, коли йдеться про щось величезне). Спочатку він викладає в місцевій школі, і ніхто нічого поганого про нього не може сказати. Згодом вияв-

ляється, що він чудовий музикант, грає на всіх інструментах, добре диригує. В містечку якось сам собою організується оркестр, в якому, зрозуміло; головну роль відіграє Бордігоне. Він людина виняткової душевної чистоти й наївності, нічогісінько не тямить у життєвих справах і через це нерідко потрапляє в скрутне становище. Дочки відмовляються жити з ним під одним дахом, і він сприймає їхнє рішення, як належне, й перебирається до одного з товаришів по оркестру — Луїджі на прізвисько Джінетта. Все це діється в роки фашизму, і Бордігоне міг би застрахувати себе від усіх неприємностей, якби згодився вступити в місцевий фашо. Але він зумів ухилитися від цього, і тому фашисти за нього не заступаються, коли його висилають з містечка за те, що він буцімто «зневажає громадську мораль». Він не протестує, хоч і не розуміє, в чім річ. Взагалі Бордігоне живе скоріш як рослина, ніж як людина. Він ніби й не мислить, а тільки відчуває.

Місце заслання Бордігоне — теж малесеньке містечко на півдні Італії. Засланцям видавали трохи грошей на прожиток, і Бордігоне не шукав роботи. Цілими днями він сидів, нічого не роблячи і начебто ні про що не думаючи, під великим деревом на майдані, і потроху жителі містечка звикли до нього, як до невід'ємної частини пейзажу. Нарешті, трирічне заслання Бордігоне скінчилося, але він, на превелику радість жителів, які встигли його полюбити, заявив, що хоче лишитися в містечку назавжди. Отак і тягнулося його мирне, пасивне й добродіє життя.

Тема музики пронизує увесь твір. На засланні Бордігоне, хоч і не зразу, виявляє свій талант і починає керувати місцевим оркестром. Авторитет у нього величезний. Минають роки, починається друга світова війна. К'яра талановито, сміливими мазками змальовує тогочасну атмосферу, показує убогість фашистської пропаганди, нікчемність фашистських ієрархів.

Далі сюжет розвивається так. Приходять війська союзників, Бордігоне зі своїм оркестром відіграє помітну роль на урочистому прийомі, що його влаштувало військовим місцеве населення. Тут з'являється новий персонаж, американський полковник Шеффінгтон, який у захваті від таланту Бордігоне. Він бачить у цьому чоловікові, схожому на Гаргантюа, великого музиканта і буквально викрадає його з містечка Альтавілла. Полковник тягне Бордігоне в Неаполь, а потім у Рим, де хоче представити його самому папі римському й організувати концерт якщо не у Ватікані, то в Колізеї. Бордігоне, як завжди, абсолютно пасивний. У Ватікан його не пускають, і виявляється, що взагалі ніхто не знає Бордігоне. Полковник хоче забрати Бордігоне до США, але той вперше виявляє свою волю і відмовляється їхати. Цілком випадково Бордігоне поранено, полковник від'їздить, але залишає Бордігоне і гроші, й офіційний документ від командування, що той зробив великі послуги союзникам.

Після багатьох пригод Бордігоне повертається в селище, з якого його колись вислали. Воно тим часом стало вже містом. Минуло дванадцять років, багато, що забулося, і ніхто вже не пам'ятає, що, власне, сталося з цією людиною. Ім'я Бордігоне оточене легендою, його вважають антифашистом, який потерпів за свої переконання. Коротше кажучи, жителі містечка вирішують обрати Бордігоне своїм синдиком. І ось виявляється, що Бордігоне, начебто нерозумна й неосвічена людина, вміє орудувати всіма справами мудро й справедливо, прислухаючись до думки помічників, яких він сам собі знайшов. Виявляється, що можна успішно розв'язувати всі громадські й особисті проблеми (Бордігоне водночас — мировий суддя), керуючись тільки здоровим глуздом і тим, що підказує добре серце.

Але це не може тривати довго: утопія надто прекрасна. Потрібна розв'язка. І П'єро К'яра знаходить її

у смерті свого героя. У Бордігоне починається запалення давньої рани, він не хоче бачити ні лікарів, ні священиків і мирно вмирає. Кінець роману гіркий. Ідилічне урядування Бордігоне тривало лише кілька місяців, після його смерті одразу все перекреслено, аж до тексту напису на надгробку доброго велетня. Нові міські начальники — бюрократи й інтригани.

Цей талановитий роман написано з великим смаком. Принадність його — у своєрідному сплаві іронії, доброзичливості.

У цій статті мова йшла про одинадцятьох письменників, дуже різних за масштабом, за манерою, за естетичними поглядами. Я керувалася прагненням вибрати з десятків книжок найцікавіші або найхарактерніші. Ми знаємо, що світова література пишається творами, які зробили свого часу величезний вплив на формування громадської думки, на мораль, на долю людей. Так от, таких книжок тепер в Італії немає. Не можна говорити також про наявність якоїсь сильної і виразно окресленої течії. Багато хороших письменників мовчать і це теж не можна вважати випадковим.

Інші гарні письменники видають книжки, — наприклад, Італо Кальвіно, якого я ставлю дуже високо, — але на цих книжках лежить очевидна печать «перехідного періоду», шукання нових шляхів. Останні твори Кальвіно — своєрідна суміш фантастики й філософії — свідчать про напружені пошуки. Карло Кассола, в якого своє коло читачів, опублікував недавно невдалий роман «Монте Маріо», Гоффредо Парізе, автор такого прекрасного твору, як «Хазяїн», і дуже сильних оповідань, у своїй останній книжці «Буквар» опинився під владою певної схеми і, мені здається, переживає кризу. Широко відомий раніш Васко Пратоліні мовчить. Один з найбільш талановитих, розумних і серйозних італійських прозаїків Оттьєро Оттьєрі, на жаль, тяжко хворий, і хоч вийшли його книжки, написані в лі-

карні, їх не можна залічити до художньої літератури у власному розумінні слова. Чи треба говорити про те, що «Я і Він» Моравія та «Протагоніст» Малерби аж ніяк не можна вважати доказом розквіту італійської прози? Нарешті, на мене справив досить сумне враження той факт, що бестселером позаминуло, 1972, року став роман Карло Фруттеро і Франко Люцентіні «Жінка в неділю». В цьому романі втілені характерні особливості жанру, який не можна беззастережно назвати «жовтим», але й не можна зарахувати до справжньої художньої літератури. Мабуть, слід сказати, що це розважальне, цілком вправно написане читиво.

Я зупинилася на згаданих парадоксах італійського поточного літературного процесу з тим, щоб читач осягнув не лише його здобутки й його поразки. Історія літератури, як і історія суспільства, розвивається звивистими шляхами. Історія літератури — не якась впорядкована ієрархія талантів, художніх досягнень і т. д., а драматична боротьба антагоністичних ідеологічних та естетичних тенденцій, процес, сповнений найгостріших суперечностей. Отож вельми корисно і повчально подивитися на нього тоді, коли академічна традиція ще не покрила його «хрестоматійним глянцем», коли діалектика сучасної мистецької діяльності виступає особливо наочно. Разом з тим такий «ментальний знімок» з актуальної літературної ситуації дозволяє дослідникам зафіксувати ті її риси, в яких сконденсований гуманістичний потенціал літератури, які забезпечують її повільний, але неухильний рух до нових, справді прогресивних обріїв.

Змальована нами загальна панорама сучасної італійської літератури рясніє явищами, які не можна оцінювати позитивно. І все ж таки найкращі сторінки італійської прози наших днів є запорукою того, що вона долатиме бар'єри, розставлені на її шляху буржуазним суспільством.

Москва.

АНТИУТОПІЇ

КУРТА ВОННЕГУТА

Фантастичні романи американського письменника Курта Воннегута (нар. 1922 р.) мають на меті показати абсурдність суспільства, в якому живе їх автор.

Курт Воннегут уявляє собі світ, як одну величезну Америку. Він ніби не знає чи не хоче знати, що більша частина людства обрала інший соціальний лад, керується іншими ідеалами. Зате про Сполучені Штати Америки він знає коли не все, то куди більше за багатьох своїх колег. Своє сприйняття рідної країни Воннегут виклав у кількох романах. Це науково-фантастичні твори («Механічний рояль» — 1952, «Сирени Титана» — 1961), романи, які не можна віднести до жанру наукової фантастики («Благослови нас боже, містере Розуотер» — 1965, «Матір-Ніч» — 1966), а також романи, де фантастичний елемент відіграє другорядну, підпорядковану роль. Це стосується, передусім, «Бойні номер п'ять, або Хрестового походу дітей» (1969).

Твори Воннегута належать до фантастики соціальної, а точніше, до тієї її частини, яка дістала назву «антиутопії». Фантастика поєднується у Курта Воннегута з реальним зображенням сучасного життя, сатира й пародія — з тонким ліризмом. Усі ці засоби мають одну мету: зобразити Воннегутію, цю нібито вигадану країну, що має всі ознаки сучасного капіталістичного світу.

Хто такі воннегутці? «У наших історіях, — пише Воннегут, — майже немає героїв та різних драматичних ситуацій, тому що більшість персонажів — люди слабкі, безпорадні перед могутніми силами, що забавляються людиною».

Серед воннегутців багато вчених. Воннегутець доктор Хоннікер («Коліска для кота») — геніальний вчений, але егоїстична, холодна людина, — робить велике відкриття, яке, однак, веде людство до загибелі. Сюжетна лінія роману, пов'язана з відкриттям і застосуванням страшного препарату «лід-дев'ять», — фантастична, та водночас вона дивним чином нагадує дійсність, бо вчені, подібні до Хоннікера, реально існують у Сполучених Штатах.

Фелікса Хоннікера немає серед дійових осіб твору. Він помер. Але страшні наслідки його відкриття відчували на собі всі воннегутці. Хоннікер не знав ніяких етичних принципів. Це образ людини, що персоніфікує «науку заради науки». Хоннікер — досконалий автомат, який оперує найскладнішими формулами, але навіть не замислюється над соціальними наслідками своїх експериментів. Дитяча гра з мотузочком, «павутинка на пальцях» — улюблена гра Хоннікера, — алегорія його наукових занять. Воннегутець Хоннікер втілює одну з найочевидніших суперечностей сучасного капіталістичного світу —

між швидкими темпами науково-технічного прогресу і неймовірною духовною відсталістю.

У Воннегутті живуть учені різного типу: теоретики, ті, що досліджують утилітарні проблеми, і ті, що поєднують теорію з практикою.

Бертрам Копленд Ремфорд («Бойня номер п'ять...») лежав разом з Біллі Пілігримом в одній палаті. Медичний персонал вважав Ремфорда «огидним дідуганом, самовдоволенням і жорстоким». Він був мультимільйонером, бригадним генералом у відставці, професором, автором двадцяти шести книг. В лікарні він працював над однотомною історією військово-повітряних сил США у другій світовій війні. Як і Фелікс Хоннікер, генерал вважав себе науковцем. Якщо Хоннікер створював руйнівну зброю, не замислюючись над її призначенням, то Ремфорд, історик за фахом, добре розумів, до яких наслідків веде діяльність таких учених і водночас ставив собі за мету їх виправдовувати.

В історичному дослідженні Ремфорда замовчується наліт на Дрезден, «хоч операція була здійснена надзвичайно успішно. Масштаби цього успіху протягом багатьох років після війни тримали в таємниці... від американського народу». І не дивно, що Ремфорд, дізнавшись про перебування Біллі Пілігрима у німецькому полоні в Дрездені, ставиться до свого співвітчизника з ненавистю. Адже офіційному історичному військово-повітряних сил США достеменно відомо, чому знищення Дрездена тримають у таємниці: у багатьох чуйних серцях може виникнути сумнів щодо доцільності цієї операції. Тим-то Ремфорд, побачивши тяжкохворого Біллі, каже: «Слабкі заслуговують смерті». Говард Кембл («Бойня номер п'ять...») також вважає себе вченим. У таборі для американських військовополонених він з'явився за два дні до знищення Дрездена. Воннегут характеризує Кембла коротко: це «американець, що став нацистом». Колись він

написав монографію «Про негідну поведінку американських військовополонених». На бойню, де працювали полонені американці, він прийшов вербувати волонтерів до загону вермахта, що мав називатися «Вільним американським корпусом». Кембл намагався залучити американців до участі у війні на Східному фронті. З цього приводу один з американців, старий учитель Дарбі, зауважив: «Гадюки просто не могли не народитися гадюками, але Кембл, який міг би не бути тим, ким став, у тисячу разів підліший за гадюку чи пацюка, або ж кліща, що набух кров'ю».

Та чи не найбільш типовим воннегутцем є філософ Боконон («Колиска для kota»), який, потрапивши внаслідок корабельної аварії на острів Сан-Лоренцо, почав проповідувати там нову, створену ним самим релігію. Дивне вчення Боконона є сумішшю євангелія з абсурдними уявленнями, що панують на острові та й у всій Воннегутті. Правитель Сан-Лоренцо «тато» Монзано, мабуть, має реальний прообраз в особі покійного диктатора Дювальє, а сам острів дуже нагадує Гаїті. За Бокононом, євангельські слова «кесарю кесареве» набувають такого значення: «Не звертай уваги на кесаря. Кесар не має ніякої уяви про те, що насправді робиться навкруги».

Курт Воннегут належить до письменників-пацифістів — він проти війни «взагалі». Але, з іншого боку, йому і його героям-воннегутцям невідомі шляхи, на яких можна було б протистояти злу. Саме тому ситуації, зображені письменником, такі драматичні. В «Колисці для kota» теж гинуть діти. Як у часи хрестового походу... Як у Дрездені. Воннегутець Мінтон каже з цього приводу: «Я пропоную: якщо вам заманулося виявити щире повагу до пам'яті ста загиблих дітей Сан-Лоренцо — буде найкраще, якщо ми виявимо зневагу до того, що їх убило, — дурості і злостивості людського роду...»

Воннегутці нагадують гоголівського

Хлобуєва своїм розумінням того, як не треба робити, і своїм цілковитим невмінням робити інакше. Як і Курт Воннегут, вони знають, чого не повинно бути. І так само, як він, не мають позитивної програми.

Один із персонажів «Колиски», Касл, зауважив: «Релігія стала єдиним засобом сіяти надію, коли з'ясувалося, що економіка і політика не можуть полегшити життя людини».

Яка ж це релігія? У що вірять воннегутці?

Вчення Боконона викладається у вигляді... танцювальних наспівів «каліпсо». В одному з них філософ доводить, що брехня необхідна. Власне, Бококон сповідує культ неправди.

Сатін із горьківської п'єси «На дні» каже про Луку: «Він брехав, але тому, що жалів вас, хай вам біс!» Неправда Луки була втішливою, примирливою. Вона виправдовувала навіть вагу, що розчавила руку робітникові. Неправда Боконона цинічніша. Побудована на зневір'ї, вона водночас вимагає віри.

Песимізм письменника яскраво втілюється у філософській теорії Боконона, чотирнадцятий том творів якого має назву: «Чи може розумна людина, яка враховує досвід минулого, плекати бодай найменшу надію на світле майбутнє людства?» Читання чотирнадцятого тома забирає небагато часу — він складається з одного слова: «Ні».

А ось молитва воннегутців: «Богові стало нудно, і бог сказав грудці глини: «Поглянь, що я створив, поглянь на море, на небо, на зірки». І я був тією грудкою, якій звеліли підвестись і роздивитися довкола... Я підвівся й побачив, як дивно попрацював бог! Дивні діла твої, боже! У порівнянні з тобою, я почувуюся нікчемом. І лише бачачи інші грудки глини, яким не дано було підвестись і роздивитися довкола, я трохи виходжу зі стану нікчемності. Мені ж бо дано так багато, а іншій глині так мало!» Оце і є те єдине, в чому знаходять собі втіху жителі Воннегутії.

Що б не трапилося на Сан-Лоренцо, люди говорять: «діла, діла, діла...», розписуючись у своїй цілковитій неспроможності змінити плін подій. У «Бойні» після кожного епізоду смерті й насильства, автор примовляє: «Отакі-то справи...» Цей рефрен звучить часто і стосується він не тільки героїв, а й читачів. Письменник підозрює, що всі вони — воннегутці. А воннегутці — саме безсилля. Вони не хочуть війни, але, як і сам письменник, переконані, що війна неминуха. Режисер Гарісон Старр («Бойня номер п'ять...») страшенно дивується, почувши від автора, що той пише антивоєнну книжку: «Знаєте, що я кажу людям, які пишуть антивоєнні книжки? Я їм кажу: а чому б вам, власне, не написати антильодовикову книжку?»

Біллі Пілігрім намагається з'ясувати, чому саме він потрапив на Тральфамадор. Йому відповідають: «Це вже надто земне запитання, містере Пілігрім. Чому ви? А чому ми? Чому взагалі все? А тому, що такою є одна мить... зараз ми застигли в бурштині цієї миті, ніяких «чому» тут немає». Більше того, тральфамадорці вважають, що всі люди — це «комахи в бурштині», істоти, які можуть пересуватися лише разом з смолою, що обліпила їх з усіх боків. У «Бойні» смола, в «Колисці» павутинка — скрізь воннегутці живуть у путах, накладених на них абсурдним світом.

На Тральфамадорі складають плани знищення Всесвіту.

« — Льотчик-випробувач натисне кнопку — і весь Всесвіт зникне. Отакі-то справи... Він завжди на ній, натискав і завжди натискатиме. Ця мить має таку структуру.

— Але тоді... — Біллі запнувся. — Отже, тоді безглуздо сподіватись, що можна запобігти війнам на Землі?

— Так».

Чи ж не дивно після цього, що воннегутці шукають забуття, шукають порятунку від фаталізму в можли-

вості «виключитися» з часу? «Слухайте! — починається розповідь. — Слухайте, Біллі Пілігрім відключився від часу...»

Біллі Пілігрім за фахом оптик. Він виготовляв скельця, які повинні були давати людям змогу бачити правильний, невикривлений світ. Та виявилось, що скельця не допомагають. Єдиний засіб відкрити людству очі, — з боєм вирішує Біллі, — це писати листи про Тральфамадор. Пишучи ці листи, Біллі відчувається так, наче він виготовляє для землян справді ефективні окуляри. Йому здається, що на Землі так багато нещасних тому, що люди не можуть бачити все так само ясно, як його маленькі друзі — тральфамадорці, що сприймають усе в чотирьох вимірах... Сам Біллі, роз-

дивляючись довкола, завжди робить корекцію на четвертий вимір — час. Американський літературознавець Джілберт Хайет поділяє сатириків на дві групи — тих, хто зневажає людей, і тих, хто людей любить, але вважає сліпими й нерозумними. Сатирики цієї другої категорії, мовляв, кажуть правду, сміючись. Їхня мета — не відштовхувати людей, а лікувати їх. Але Воннегут, очевидно, не вміщується в рамки Хайетової класифікації. Він бачить у своїх воннегутцях людей, а не комах у бурштині. Ось чому в сатирі письменника стільки болю, самоіронії, лукавого скептицизму. Та тлом усього цього є надія.

Наталя ОВЧАРЕНКО

ВАСИЛЬ СТЕФАНИК У КРАКОВІ

Питання про зв'язки Василя Стефаника з польською літературою, участь українського письменника у громадсько-культурному житті Кракова, де він жив і навчався протягом 1892—1900 рр., вже неодноразово порушувалося в нашому літературознавстві. Цій темі присвятили статті й розвідки Г. Вервес, Ф. Погребенник, Я. Ярема, В. Лесин та інші. У радянських виданнях, зокрема в збірці В. Стефаника «Твори» (К., 1964), антології «Василь Стефаник у критиці та спогадах» (К., 1970), вміщено важливі документальні матеріали, що більшою чи меншою мірою стосуються цієї теми.

Польські дослідники і письменники — М. Якубець, С. Гельштинський, С. Е. Бурі, Я. М. Гісгес та інші також цікавляться творчістю українського новеліста. Останнім часом ряд статей про Стефаника надрукувала польська славістка, авторка монографії «Про художню майстерність Михайла Коцюбинського» (1973) Ельжбета Вишневська. Їй, зокрема, належить ґрунтовна рецензія на збірник «Василь Стефаник у критиці та спогадах» (журнал «Slavia orientalis», 1973, № 2).

Пропонуємо статтю польської дослідниці про Василя Стефаника і його контакти з краківським літературним середовищем.

Цікавою сторінкою історії польсько-українських літературних взаємин кінця XIX ст. є багатогранні зв'язки Василя Стефаника з польськими письменниками й діячами культури. Восьмирічне перебування в Кракові (1892—1900), де Стефаник вивчав медицину в Ягелонському університеті, тісні контакти з польськими громадськими і культурними діячами, багаторічна дружба з видатними представниками «Молодої Польщі» позначилися на життєвому й творчому шляху автора «Синьої книжечки». Переклади новел Стефаника на польську мову зразу ж після їх написання з'являлися в Польщі в найпопулярніших на той час літературних журналах, таких як краківське «Жице» чи варшавська «Хімера». Початок цієї виняткової популярності датується роками перебування українського письменника в Кракові, про які він пізніше згадував в автобіографії: «Тут я зазнався і заприятелював з Вацлавом Морачевським і з його жінкою Софією з Окуневських. Вони приїхали з Цюриха, обоє високоосвічені, і я від них користувався широким європеїзмом. Во-

ни ж і мали на університеті на мене глибокий вплив... З польських письменників і поетів я найближче жив з Станіславом Пшибишевським і Владиславом Орканом. З Вислянським, Каспровичем, з Тетмаєрами я був добре знайомий і сходився з ними в редакції «Жице». Крім того, брав я живу участь в діяльності польської партії соціалістичної і зійшовся близько з Ігнацим Дашинським».

Перебуваючи кілька років у польському літературному середовищі, Стефаник постійно жив інтересами свого народу, підтримував зв'язки з українськими письменниками, брав участь у громадському й літературному русі Галичини, часто їздив до Львова та інших міст Західної України. Художні твори, що з'являлися тоді, були пройняті любов'ю до рідного краю, уболіванням над тяжкою долею співвітчизників. Водночас в їх художній структурі відчужаються певні ознаки впливу краківського літературного оточення.

Тогочасний Краків був одним із найжвавіших центрів польського культурного й літературного життя. Листи

Стефаника до друзів і знайомих свідчать, що це місто, яке називали «Новими Афінами», цілковито полонило молодого студента-медика. Він брав активну участь у засіданнях і дискусіях студентського товариства «Чительня Академічна», до якого належали відомі польські поети й письменники, зокрема, Виспянський, Міцинський, Тетмаєр, Шукевич. Зблизився він і з галицькими соціал-демократами на чолі з І. Дашинським, що не заважало, однак, Стефаникові гостро висловлювати свої критичні міркування з приводу ряду положень його політичної програми.

Студент Стефаник брав також участь у діяльності Товариства «Академічна Громада» при Краківському університеті, яке об'єднувало численний загін української студентської молоді. Товариство це організовувало дискусії, концерти й літературні вечори, на які збиралися як українці, так і поляки. На одному з таких вечорів, присвячених Т. Шевченку, молодий студент заприязнився з Вацлавом Морачевським, майбутнім невтомним популяризатором його творчості в Польщі. «Знайомство це, — пише у своїх спогадах «Про ясне минуле» Стефаник, — було однією з найважливіших подій моєї молодості». В нарисі «Серце» Стефаник так визначив роль польського вченого в своєму житті та літературній діяльності: «Вацлав Морачевський — моя дорога у світ».

Місцем регулярних зустрічей членів «Академічної Громади» була відома краківська кав'ярня Кіака. Тут Стефаник познайомився з Орканом, який тісно спілкувався з українською студентською молоддю, знайомив її з культурним життям міста, з його театром, музеями, виставками, історичними й літературними пам'ятниками.

Діяльність молодого Стефаника не обмежувалася участю в офіційних університетських товариствах. Серед студентів були популярні літературні гуртки, які збиралися в краківських кав'ярнях — у Зауєра, Шмідта чи Турлінського, відомій пізніше під назвою «Паоні». Темою засідань, які Стефаник часто відвідував, була західноєвропейська література, зокрема, творчість Метерлінка, Ібсена, Гауптмана, Золя. У змістовних листах майбутнього українського письменника, адресованих шкільному товаришеві Левкові Бачинському чи майбутній дружині Ользі Гоморак, знаходимо висловлювання про його перші літературні інтереси.

У перші роки перебування в Кракові Стефаник захоплювався фран-

цузькою літературою — творами Золя, Дюма, Бальзака, звертався також до модного тоді Поля Бурже. Надсилаючи роман Бурже «Брехня» Ользі Гоморак, Стефаник писав: «Книжка добра, як знаю з критики (...) Буржет сам є великий психолог і звертає увагу на такі дрібниці в чоловіці, що буває аж нудно стає від его аналізу. Глибше, однак, посягнути, то найдеся там вяснене не одного постуку лючого, котрий для суб'єкта є мимовільний, а для оточення невияснений».

Із захватом читав Стефаник популярного серед молодих польських письменників Бодлера. Можна припустити, що він звертався до польського перекладу Бодлера, який з'явився 1894 р. Близькими йому були мелодійні вірші Верлена, перекладені Стаффом і Міріамом. Стефаник вважав Верлена поетом ліричного настрою і тонких порухів людської душі. Цікавила майбутнього письменника також німецька й скандинавська літератури. Особливо цінував він драматургію Гауптмана, а його «Затоплений дзвін» вважав за «правдивий доробок літератури теперішньої». Стефаникові поради Ользі Гоморак свідчать про те, що він чудово обізнаний з боротьбою різних літературних течій і напрямів. «Навіть такий Ібсен в останньому часі стався містиком. Се діло не маловажне; его треба знати, як хочеш «мати вікно до Європи».

Ці слова свідчать про ідейно-художні пошуки Стефаника, який, критично сприймаючи західноєвропейську літературу, наполегливо шукав власного творчого шляху.

В студентські роки на Стефаника певний вплив могла справляти тогочасна школа живопису, що бурхливо розвивалася, і краківський театр, що досяг свого розквіту під дирекцією Тадеуша Павліковського. Імпресіоністська школа живопису, а особливо твори Яна Станіславського — пейзажі України, степи, Дніпро, Київ, вишневі замріяні сади, стежки понад ярами, соняшники й мальви, безперечно, позначилися на поетичному світовідчутті Стефаника, на гострому, барвистому малюнку його нарисів і картин, на лаконізмі його прози. Зміст багатьох його новел можна викласти на малярському полотні, не випадково декотрі українські критики (наприклад Г. Д. Вервес) порівнювали їх з художньою технікою Станіславського. Обоє художників цікавлять ті ж самі теми («Похорон» Стефаника і картина Станіславського «Похорон у містечку»), об'єднують їх спільні художні тенденції — вміле акцентування контраст-

них кольорів і створення меланхолійного, журливого настрою, який є фоном дії.

Активна участь молодого студента в культурному житті Кракова, виступи в літературних гуртках вимагали від Стефаника не лише регулярного читання новинок західноєвропейської літератури, а й досконалої орієнтації в складних суспільно-політичних і літературних проблемах кінця XIX ст. Таку орієнтацію могло забезпечити, зокрема, систематичне знайомство з періодичною пресою. Як видно з його листів, Стефаник уважно стежив за тим, що друкувалося в краківських газетах і журналах. Часто згадує він «Критику», на сторінках якої з'явилася новела «Сама-саміська» — один з перших перекладів його творів, здійснений відомим польським поетом і літературним критиком Яном Стеном. Звертався Стефаник і до популярного в Кракові ілюстрованого двотижневика «Свят», який видавав Зигмунт Сарнецький. Саме там друкувалася лірика Казімежа Тетмаєра. Свідчення про знайомство із збіркою поезії Тетмаєра «Меланхолія», виданою в Польщі 1899 р., знаходимо в листі до Морачевського.

Певну роль у творчій біографії Василя Стефаника відіграв ілюстрований двотижневик «Жице» (1897—1900), який з 1898 р. виходив під редакцією С. Пшибишевського. На сторінках «Жиця» друкувалися переклади новел українського письменника. Як зазначав Оркан у нарисі про «Молоду Польщу», «Жице» «відкрило мале вікно в Європу», систематично знайомлячи своїх читачів з новими напрямками в зарубіжному мистецтві і літературі. У перші роки свого існування журнал давав багату літературно-мистецьку інформацію, друкував твори представників новітніх художніх напрямків тогочасної Європи, зокрема Ібсена, Стріндберга, Малларме, Д'Аннунціо. Стефаник був постійним читачем цього журналу. Водночас він висловлював свої критичні міркування про видання Пшибишевського. «Я сам міркую, що «Жице» своє зробило і може вмерти, бо занадто монотонне зробилося», — писав Стефаник 1900 р. з Кракова до Ольги Гоморак.

На особливу увагу заслуговують особисті контакти Стефаника з провідними письменниками «Молодої Польщі», зокрема його дружба з Вацлавом Морачевським, який ввів його в літературний світ тогочасного Кракова. Майже сорокарічне листування Стефаника з Морачевським розкриває перед дослідником багатий фактичний

матеріал, дозволяє простежити еволюцію суспільно-політичних поглядів та творчих інтересів українського письменника. Неважко помітити, що перші редакції його новел є, власне, фрагментами листів до Морачевського або до його дружини Софії. Так, перша редакція «Вечірньої години», новели, перекладеної пізніше Орканом і присвяченої Софії Морачевській, є складовою частиною листа, адресованого їй чоловікові. Письменник розповідає в цьому листі, як він працює, розкриває глибоко внутрішні переживання, пов'язані з творчим процесом. Багато новел присвячує Стефаник польському другові та його родині.

Листування з Морачевським свідчить і про приязне ставлення Стефаника до передових сил польської інтелігенції, про його прагнення сприяти налагодженню добросусідських взаємин між польським і українським народами. З особобо Морачевського пов'язаний також письменницький дебют Стефаника. Влітку 1897 р., перебуваючи на Буковині у батька Софії Морачевської, Стефаник зазначав у листі до свого польського друга: «Сім образків я посилаю Вам, аби-сьте собі вибрали з них то, що Вам найбільше сподобається. Ви і Ваша жінка. То, що виберете, то най лишається Вам, а решту кину людям у друкованій книжці». Через місяць, перебуваючи в рідному Русові, Стефаник повідомляв, що готує до друку «малі образки» під назвою «З осені». Більшістю цих перших літературних спроб Стефаник не був задоволений, — згодом він їх ґрунтовно змінив та виправив, але три з них («Йшов з поля», «З хворім на двір», «Над головою голуб») започаткували серію новел, що вийшли через два роки (1899 р.) на Україні в збірці «Синя книжечка».

Тоді ж на сторінках «Жиця» з'явилися в польському перекладі шість новел Стефаника і стаття Морачевського про молодого українського письменника. Цим польським дебютом, що відкривав шлях до інших видань, таких як «Критика», «Голос», «Правда», «Вендровець», «Хімера», Стефаник, безперечно, завдячував Морачевському. Саме Морачевський познайомив молодого письменника з редактором «Жиця» Станіславом Пшибишевським. «Познайомилися ми ось як, це було в 1899 р. в Кракові, — згадував Пшибишевський мало не через тридцять років. — Прийшов до мене д-р Вацлав Морачевський і каже: «Я не розуміюся на цьому, але мені здається, що поміж тутешніми студентами-ук-

раїнцями є один великий талант», — і подав мені рукопис. Я прочитав його, і те, що я прочитав, було для мене відкриттям величезного таланту». Відтоді вони часто зустрічалися. «Полюбив я його надзвичайно, — писав у своїх спогадах Пишибишевський. — Він був у мене майже щоденним гостем, і по нинішній день він є у моїх думках тим самим сердечним приятелем... Не знаю, чи Стефаник пригадає собі вул. Кармелітську, на якій ми разом стільки хвилин провели, але я їх ніколи не забуду». У відомій краківській кав'ярні Турлінського Стефаник бачився також з Виспянським, Тетмаєром, Орканом та іншими видатними літераторами тогочасного Кракова.

Пишибишевський високо цінував талант Стефаника, його письменницьку майстерність, вміння вихоплювати з життя найдраматичніші подробиці й відтворювати їх у довершеній художній формі. Польський письменник не лише друкував у своєму журналі переклади його новел, а й готував видання його творів окремою книжкою. З цією метою Пишибишевський вів переговори з Гебетнером, одним із тогочасних великих видавців. Через рік після початку переговорів він із задоволенням писав Морачевському: «Гебетнер хоче видати том Василя Стефаника. Чи ти б не погодився з тим, що я напишу кілька слів передмови, в якій наведу ціле речення з твоєї статті в «Жицію»? (...) Обидва ми його дуже любимо, ти в благородному пориві погодишся з моєю позицією».

Плани ці, однак, не здійснилися, бо саме тоді Стефаник виїхав з Кракова й безпосередні контакти видавця з українським письменником обірвалися. Польською мовою книжка новел Стефаника з'явилася лише через чотири роки у Львові.

Живучи в Кракові, Стефаник підтримував також дружні відносини з Владиславом Орканом. Хоч у листах краківського періоду Стефаник не згадує прізвища майбутнього автора «Комірників», але зі слів сучасників відомо, що письменники зустрічалися як на засіданнях студентських літературних гуртків, так і в кав'ярнях, де жваво дебатовалися проблеми розвитку літератури й мистецтва. Місцем постійних зустрічей Стефаника й Оркана була також редакція журналу «Жице»,

де обидва друкувалися. Об'єднувала їх споріднена тематика творчості й близькі погляди на завдання літератури. Обидва прагнули відтворити правду про життя галицького села, про його злидні й економічну відсталість. Об'єднував їх і спільний герой — малоземельний селянин-галичанин. Дві проблеми визначають тематичне коло їх творчості — процес пауперизації галицького села й зростання еміграційного руху. Шлях емігрантів лежав через краківський вокзал, і письменники нерідко були свідками вражаючих, трагічних сцен. Показово, що надруковану 1900 р. збірку «Камінний хрест» Стефаник подарував саме Орканові.

Про близькість творчих уподобань українського й польського письменників свідчать також неодноразові спроби Оркана перекласти новели Стефаника. Серед його рукописів є незакінчений переклад «Вечірньої години», над яким польський письменник працював, очевидно, в 1898—1899 рр., зразу ж після її появи в «Літературно-науковому віснику». Праця не була завершена: можливо, Оркан відчув, що не зможе відтворити глибоко своєрідної, важкої для адекватного перекладу літературної форми оригіналу. «Камінний хрест» з'явився в Польщі в латинській транскрипції в журналі «Млодосць». Є підстави вбачати в цьому результаті ініціативи Оркана, який мав тісний контакт з редакцією цього журналу, друкував у ньому деякі свої твори. Перший польський переклад «Вечірньої години», що належить Михайлу Мочульському, вийшов через рік у варшавській «Хімері», яка надруковала й інші твори Стефаника.

Перші труднощі не спинили Оркана: молодопольський орган «Глос» опублікував його переклад новели «Палій», тема якого — життя сільського наймита — була близькою польському письменникові. Крім того, Оркан переклав і опублікував в журналі «Тидзень» «Кленові листки» і «Камінний хрест».

Як випливає з наведеного фактичного матеріалу, краківське середовище безперечно позитивно впливало на творчу еволюцію українського новеліста, особливо на її початковому етапі.

Краків.

ВЕЛИКИЙ БУДИТЕЛЬ

**До 150-річчя
з дня народження
Бедржиха Сметани**

Будителями в Чехії на рубежі XVIII і XIX століть називали просвітників-патріотів, які будили національну свідомість чеського народу, закликали його до боротьби з габсбурзьким деспотизмом. Розгул цього деспотизму зображено в романі видатного чеського письменника Алоїса Ірасека «Темрява». Відтворивши неймовірні випробування, що випали на долю чеського народу після битви при Білій Горі (1620 р.), Ірасек написав і багатотомну епопею «Франтішек Ладіслав Век», дія якої відбувається через півтора століття після початку «габсбурзької ночі». Герої цієї епопеї — патріоти-будителі.

Небагато часу минуло після зображеної Ірасеком празької прем'єри «Дон Жуана» (цей епізод як самостійну повесть перекладено на багато мов), — а вже навки зникла і сама «Священна Римська імперія». І в грозивій атмосфері початку XIX століття будительський рух неухильно розвивався, причому дедалі більшого значення набувала ідея, висунута авангардом цього руху, — ідея слов'янської спільності, слов'янського братерства. Після поїздки славного чеського філолога Йозефа Добровського в Росію (кінець XVIII ст.) зміцніло переконання, що чеська мова може бути

загальнонародною літературною мовою. Це відіграло велику роль у становленні нової чеської літератури, насиченої визвольними ідеями як національного, так і соціального порядку. Прикладом можуть служити трагедії Йозефа Каєтана Тила «Ян Гус» і «Кутногорські рудокопи», а також сатира «Фідловачка»¹, заборонена цензурою одразу ж після прем'єри. «Фідловачка» назавжди ввійшла в історію чеської культури завдяки пісні сліпого музиканта Мареша «Де вітчизна моя» (музика Франтішека ШкROUPA). Ця пісня стала гімном чеського народу, а після проголошення республіки — першою частиною державного гімну.

Завершальним етапом будительського руху вважають Весну народів, позначену небувалим піднесенням визвольного руху в Європі і, водночас, репресіями з боку контрреволюції. Багато будителів зазнали цих репресій під час придушення пражського повстання 1848 року і подальшого розгулу реакції. Водночас ця бурхлива доба, озnamенована барикадними боями, масовими повстаннями голодного робітництва, принесла їй інші плоди. Національна ворожнеча відступала перед класовою солідарністю пролетаріату — адже серед повсталих були як чехи, так і німці. Саме це відзначили Маркс і Енгельс у своїй статті «Зовнішня політика Німеччини і останні події в Празі», надрукованій у «Новій Рейнській газеті».

Існує й інший погляд на періодизацію будительського руху, висунутий Зденеком Неєдли (1878—1962). Він вважав, що саме патріотично-просвітницький рух, започаткований в останній чверті XVIII століття, зумовив піднесення вітчизняної культури, яке, в першу чергу, пов'язують з ім'ям основоположника чеської музичної класики Бедржиха Сметани. Втім, Сметана сам називав себе спадкоємцем будителів. Він вважав також, що саме в музиці найяскравіше і найповніше виражені патріотичні ідеї. 16 травня 1868 року композитор, закла-

даючи перший камінь Національного театру, що будувався на кошти, зібрані всім народом, сказав незабутні слова: «В музиці — життя чехів».

Життя Сметани, повне тяжких випробувань, було присвячене музиці. Любов до «мистецтва дивного», як називав музику Пушкін, Сметана виказував змалку. Народився він 2 березня 1824 року в місті Літомишлі, в родині пивовара, який служив у графів Вальдштейнів. Під батьковим керівництвом маленький Бедржих домігся таких успіхів у грі на скрипці, що вже в п'ятирічному віці брав участь у виконанні квартетів Гайдна, а трохи пізніше виступав і як піаніст. Вчителем його став місцевий музикант Ян Хмелик.

В Індржиховому Градці, куди переїхала родина, хлопчик уже сам компонував, продовжуючи навчатись гри на скрипці й фортепіано. Там наставником його був Франтішек Ікавець, місцевий кантор — так у Чехії називали вчителів музики, які водночас були церковними органістами й композиторами, а разом з тим і скарбниками вітчизняних музичних традицій. Безсумнівно, що Сметана прилучився до цих традицій, — з ними його знайомили Хмелик, Ікавець, Вацлав Дівок, а також родич композитора, пльзеньський професор Йозеф Франтішек Сметана. В його домі Бедржих провів кілька років, під його керівництвом він завершив свою середню освіту. Бував він, знайомлячись з народною творчістю, і в навколишніх селах.

Сьогодні, коли Музей Бедржиха Сметани в Празі вже випустив кілька томів Повного семитомного зібрання фортепіанних творів композитора (особливого визнання заслуговує багаторічна праця над цим капітальним виданням доктора Гани Секвардтової), коли ми маємо два зошити «Чеських танців», підготовлені до друку Вацлавом Штепанеком, — вже можна простежити, як глибоко входив майстер у фольклорну стихію, де знаходив він стимули своєї творчості. Схоже явище в тогочасній чеській культурі — великий поет Карел Яромир Ербен, який невтомно збирав народні пісні (три томи цього зібрання вийшли

¹ Це слово означає не лише чоботарський інструмент (лощило), а й традиційне свято чоботарського цеху.

друком у 1841—1845 роках, тобто в часи юності Сметани), а свою славнозвісну поетичну збірку назвав «Букетом з народних переказів».

Вперше «Букет» був виданий у 1853 році і містив лише дванадцять віршів. Набагато повніші були подальші видання цієї книжки, що відіграла величезну роль у розвитку не лише чеської літератури, а й музики. Так, «Весільні сорочки» лягли в основу славнозвісної кантати Антоніна Дворжака, а балади «Полудниця», «Голубок» і «Водяний» послужили сюжетами для його симфонічних поем.

Після придушення Празького повстання 1848 року почалася десятирічна «бахівська реакція» — від прізвища прем'єр-міністра Александра Баха. В ці роки особливо культивується антипатріотична концепція «австрославізму», яка полягала в тому, що «малі» народи (тобто чехи, словаки та південні слов'яни) можуть розвиватися лише в складі «великої» (тобто австрійської) імперії. Історія довела безглуздість цієї концепції, створеної не так мислителями, як двірцевими політиками.

«Бахівський» режим, нестерпний для Сметани, в 1856 році примусив його на кілька років покинути Прагу. В ці роки композитор, живучи переважно у шведському місті Гетеборзі, оволодів складними симфонічними формами. Величезну роль у житті Сметани відіграло знайомство з великим Лістом, який своїм високим авторитетом незмінно підтримував чеського колегу. Неєдли, без сумніву, має рацію, зазначаючи, що звернення Сметани до програмної симфонічної поеми великою мірою пояснюється впливом Ліста, який у середині п'ятдесятих років створив справжні шедеври в цьому жанрі. Після від'їзду з Праги Сметана створив симфонічні поеми «Річард Третій», «Табір Валленштейна» (за Шіллером) і «Ярл Гакон» (за трагедією датського поета і драматурга Адама Еленшлегера). Але названі твори не стали етапними на шляху композитора, творчість якого позначена такою яскравою національною самобутністю.

Далеко від батьківщини він написав фортепіанний цикл «Спогади про Чехію в польках» (1859—1860) і, набувши навичок в оркестровому письмі, обмірковував свої оперні задуми, здійснення яких справедливо вважається початком класичного періоду чеської музичної культури. Навесні 1861 року Сметана повернувся до Праги. Зазнавши поразки у війні з Францією і П'ємонтом, а потім і в інших конфліктах з європейськими державами, Габсбурги змушені були піти на певні поступки по відношенню до слов'янських народів — головним чином, у сфері культурної політики.

У 1863 році Сметана закінчив свою першу оперу «Бранденбуржці в Чехії», в якій через зображення подій другої половини XIII ст. бринить заклик до вигнання загарбників із сучасної Сметани Чехії. Того ж року композитор очолив чоловічий хор «Глагол Празький», на прапорі якого чеський художник Йозеф Манес написав слова: «Піснюю — до серця, серцем — до батьківщини». Під керівництвом Сметани в репертуарі хору звучали твори чеських композиторів, обробки чеських, словацьких, польських (нагадаємо, що саме в 1863 році вибухло польське повстання), російських, українських, сербських народних пісень. Ще восени 1862 року в статті «Про наші концерти» Сметана заявив, що в його симфонічних концертах переважатиме слов'янський репертуар, підкресливши, що він вважає себе «виконавцем творів композиторів російських, польських і південнослов'янських».

В 60-х роках міцніють контакти чеської громадськості з іншими слов'янськими культурами, причому дуже важливо відзначити, що в творчості передових чеських письменників і композиторів починає виразно лунати тема соціального протесту. Вацлав Бендль, перекладач багатьох творів великого російського поета, написав: «Ім'я Пушкіна стало символом всіх непокірних». На початку сезону 1866—1867 років у Празі було поставлено оперу «Руслан і Людмила», а на початку 1867 року до чеської столиці прибув Балакірев, який уже диригував двома операми Глінки.

Величезний свій успіх російський маєстро так пояснив у листі до сестри Глінки: «Мене викликали після кожної дії, як представника Глінки і російської музики». Того ж року Манес і Ербен приїздили в Росію, а в Празі незабаром прозвучала «Галька» Монюшка.

В 1866 році «Бранденбуржці в Чехії», позначені не лише величезним талантом, а й надзвичайною професійною майстерністю, були, нарешті, поставлені в Празі під керівництвом автора. А потім, остаточно стверджуючи демократичні риси чеської музичної класики, з'явилася на сцені і «Продана наречена». Нема потреби переказувати зміст опери. Підкреслимо лише, що в ній у повному блиску виявилася національна своєрідність Сметани — і в чарівних ліричних мелодіях, і в танцювальній стихії (полька, фуріант, скочна). За рубежем «Продана наречена» була вперше поставлена на петербурзькій сцені. Згодом у Петербурзі поставили і «Далібор» — третю оперу Сметани.

Рукописи Сметани свідчать про те, що напружену роботу диригента, хормейстера, піаніста і громадського діяча він поєднував з титанічною творчою працею. Задуми «Бранденбуржців», «Проданої нареченої», «Далібора» і нарешті «Лібуше» визрівали майже водночас. Сметана поставив перед собою і розв'язав завдання неймовірної складності — створити чотири основні жанри чеської опери. Так з'явилися героїко-патріотичні «Бранденбуржці», комічна опера «Продана наречена», трагедія «Далібор» і патетична опера «Лібуше».

Абсолютний внутрішній слух допоміг Сметані вийти переможцем у боротьбі із страшною недугою — глухотою, що вразила його 1874 року, невдовзі після завершення «Лібуше». Покинувши посаду головного диригента Празької опери, він їде до Ябкеніце, де жили його донька і зять-лісничий. Там Сметана за п'ять років створив грандіозний симфонічний цикл «Моя батьківщина», що складається з шести частин: «Вишеград», «Влтава», «Шарка», «З чеських нив і лісів», «Табор» і «Бланік». У цих симфонічних поемах з дивовижною ху-

дожною силою, барвистістю і довершеністю розкриваються образи давньої величі Чехії, символом якої є легендарний Вишеград, поетичні ландшафти рідної країни, її лісів, полів і старовинної архітектури, героїка народних воєн і велич Великого Бланіка, гори, в надрах якої сплять, за легендою, вояки-таборити, чекаючи години, коли сурма знову покличе їх на бій за батьківщину.

Останнє десятиріччя життя Сметани — трагічна боротьба з глухотою. За цей час він створив не лише «Мою батьківщину», але й опери «Поцілунок» і «Таємниця», овіяні ароматом давніх переказів, а також два струнні квінети. Таким чином, композитор розвивав і зміцнював започатковані ним традиції національної музичної класики в усіх царинах — оперній, симфонічній, камерно-інструментальній і вокальній. Назви найкращих творів Сметани були накреслені на щитах, які несли за його труною в травні 1884 року.

Чеський народ втратив Сметану, але на той час уже здобув всеєвропейську популярність Антонін Дворжак, а Леош Яначек написав твори, що сповістили про появу в чеській музиці нового блискучого обдаровання. Обидва майстри, як і Сметана, не лише зробили великий внесок у вітчизняну музичну культуру, а й ствердили її світове значення, зміцнили її зв'язки з культурою братніх слов'янських народів.

Вже в творчості основоположника чеської музичної класики визначилися її риси, розуміння яких вимагає не тільки аналізу акордових послідовностей, ритміки і всього арсеналу вокальних та інструментальних засобів виразу, а й вивчення шляхів розвитку чеської культури взагалі, історії чеського народу.

Цю думку афористично висловив під час останньої пражської бесіди з автором цих рядків академік Зденек Неєдли. Характеризуючи свою велику працю про Сметану, він сказав: «Власне кажучи, це книжка не про Сметану, а про чеський народ і його великого сина». Розвиваючи свою думку, Неєдли потім говорив про неможливість зрозуміти твор-

чість Пушкіна і Глінки поза історією російського народу та його культури, так само, як неможливий аналіз творів Шопена без розуміння історичної атмосфери, що й породила музику великого польського композитора.

Неєдли, який з великим знанням справи писав як про Сметану, так і про Ірасека та Алеша, не раз наголошував, що його вчитель, видатний філософ та мистецтвознавець Отокар Гостинський, вказував на нерозривний зв'язок всіх галузей художньої культури — музики, літератури, графіки, архітектури, театру — з історією народу, з розвитком його суспільної думки.

В романі Ірасека «Темрява» виведено історичний образ єзуїта-бузувіра Коніа-ша, який після Білогорської битви спалив десятки тисяч чеських книжок. В останньому розділі роману, після нескінченних вбивств, тортур, після знущань з чеської культури, співрозмовник цього єзуїта, показуючи на Прагу, називає її «побожним містом». Але там нема «побожності», там зріє гнів народний...

В багатьох малюнках Міколаша Алеша, зокрема в його чудових ілюстраціях до творів Ірасека, стверджуються героїчні традиції, народжені народно-визвольною боротьбою, — досить пригадати його композиції, присвячені гуситській тематиці, ілюстрації до «Песиголовців». І коли ми бачимо на малюнках Алеша образи гуситських полководців, бачимо таборитів, княгиню Лібуше, яка провіщає майбутню велич Праги, в нас у душі бринить музика Сметани.

Якщо Зденек Неєдли назвав «Темряву» Ірасека «більш, ніж романом», то ми з повним правом можемо назвати всі частини циклу «Моя батьківщина» більш, ніж симфонічними поемами. Цей цикл, який за своєю монументальністю не має рівних у світовій симфонічній літературі, можна розглядати як кульмінацію творчого розвитку Сметани. Разом з тим він вирізняється такою яскравою своєрідністю, що його слід вважати вихідним пунктом для спостережень над чеською музичною класикою, зокрема симфонічною,

«Я розумію народ як велику особистість, пройняту єдиною ідеєю. Це моє завдання. Я намагався розв'язати його в опері». Такий напіс зробив сто років тому Мусоргський на клавирі «Бориса Годунова», присвячуючи свою народну музичну драму ідеологові «Могучої кучки» В. В. Стасову. Звичайно, слова про «велику особистість», про «єдину ідею» не означають, що Мусоргський не розумів гостроти соціальних конфліктів. Але слово «народ» пов'язувалося в його уяві з тими силами, якими були наділені народні маси. Саме народіві в «Борисі Годунові» Пушкіна й Мусоргського літописець Пимен надавав право судити навіть царів. Народ у Сметани оплакував Міладу і Далібора, і народ став героєм циклу «Моя батьківщина». Традиції народності ще на порозі чеської музичної класики виявились героїчними традиціями.

Тут слід сказати й про те, що гуситська епоха приваблювала чеських композиторів передусім як яскрава маніфестація розкріпачених народних сил. Не перебільшуючи, можна сказати, що звернення до гуситської тематики, до мелодій та інтонацій гуситських пісень сприяли утвердженню народності у чеській музиці.

У творах Сметани правдиво змалювано образ його сучасника — простого чеха, наділеного почуттям власної і національної гідності, оптимістичним світоглядом. Нагадаємо, що від «Ярла Гакона» і «Табору Валленштейна», що примикають до пізньо-романтичного симфонічного жанру, Сметана прийшов до циклу «Моя батьківщина», позначеного глибокою національною своєрідністю.

Сметана не лише розвинув і довів до кульмінаційних висот благородні ідеї будительського руху, а й довів професійну майстерність свого мистецтва до справді класичного рівня.

Про стійкість створених Сметаною традицій чеської музичної класики свідчить її дальший розвиток, здобутки музичної культури братньої Чехословаччини.

Москва.

ПРОТИ СПІЛЬНОГО ВОРОГА

Julian Tobiasz. Na tyłach wroga. Obywatele radzieccy w ruchu oporu na ziemiach polskich. 1941—1944. Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa, 1972.

Доктор історичних наук полковник Тобіаш створив наукову монографію, присвячену взаємодії польських і радянських партизанів на території Польщі в роки Великої Вітчизняної війни, їх боротьби проти спільного ворога.

За підрахунками автора, в 1941—1945 роках у польських партизанських загонах боролися з гітлерівцями близько 8 тисяч радянських громадян. Крім того, близько 12 тисяч радянських партизанів (головним чином у 1944 році) прибули на територію Польщі в складі рейдових з'єднань, загонів та розвідувально-диверсійних груп. Загалом, підсумовує Ю. Тобіаш, на польській землі — в лавах польського партизанського руху, в складі радянських рейдових загонів і десантних груп — воювало близько 20 тисяч радянських громадян, — половина всіх радянських партизанів, яким у роки війни випало діяти за межами Країни Рад.

Першими радянськими партизанами на польській землі стали колишні військовополонені — втікачі з фашистських таборів смерті. Автор наводить документи, які засвідчують, що табори поблизу кордону з СРСР нацисти споруджували вже напровесні 1941 року, готуючись до розбійницького нападу на Радянський Союз. Підступна раптовість цього нападу в поєднанні з тимчасовою перевагою в живій силі й техніці, спричинилися до глибокого вторгнення гітлерівських орд у нашу країну. В ті ча-

си на польську землю прибували залізничні ешелони — страхітливі катівні, що везли приречених на загибель бранців. Ю. Тобіаш наводить багато прикладів, які засвідчують незламну волю радянських людей до боротьби з фашизмом, показує їх масові виступи в концтаборах (в Бялій Підлясці, Сельчику, Замості, Калілові, Освенцімі, Седльцях). Шлях на волю під час цих подій прокладався ціною життя сотень і тисяч в'язнів.

Ті, хто виривався з ненависних пут, були вкрай виснажені, потребували медичної допомоги, їм треба було десь жити і харчуватися, мати, нарешті, зброю, щоб продовжувати боротьбу. Отут і ставала справді неоціненною допомога місцевого трудового населення, в першу чергу — з боку членів лівих підпільних організацій. Досить часто в'язні налагоджували контакти з польськими патріотами ще в таборах. Восени 1941 року в Польщі поряд з бойовими організаціями польських антифашистів виникли й партизанські загони, які складалися переважно з радянських воїнів. Діяльну участь в їх формуванні взяли колишні члени КПП, інші польські патріоти, які глибоко усвідомлювали потребу невідкладної боротьби з окупантами.

Подією особливої ваги для радянських громадян, які зі зброєю в руках билися з фашистами на польській землі, стало утворення в січні 1942 року Польської робітничої партії (ПНР),

славної спадкоємниці Комуністичної партії Польщі. З утворенням ППР допомога радянським людям набрала організованих форм і ще більшого розмаху.

Досить детально, й до речі, на нових документах, висвітлено в монографії. Ю. Тобіаша пропагандистську діяльність польських реакційних кіл, спрямовану проти бойової співдружності польських і радянських патріотів-інтернаціоналістів. Мало не весь 1942 рік конспіративна преса пролондонського підпілля рясніла «повідомленнями» про масові парашутні десанти. «Вже кілька місяців, — писав 15 січня 1942 року «Бюлетин інформаційни», — в різних польських місцевостях скидаються з радянських літаків парашутисти». «Тисячі військових інструкторів та комуністичних агітаторів висаджуються з повітря на нашу землю», — повідомляв «Варшавські дзєннік» 26 лютого того ж року. Всі рекорди, проте, побив тижневик «Агенц'я прасова», сповістивши своїм читачам 19 березня: «Важко встановити загальну кількість членів диверсійних груп на польських землях. Згідно з заявами самих десантованих, тільки на Люблінщині вона перевищує 30 тисяч...» Писалося, що парашутисти володіють польською мовою; що, крім зброї і вибухівки, мають чимало грошей.

Причини занепокоєння польської реакції досить відверто й водночас, не відходячи від вже прийнятого «парашутно-десантного» лексикону, розкрили так звані «Документи хвілі», які конспіративно видавалися в Варшаві для верхівки пролондонського підпілля. Їх активність, — говорилося про партизанів у номері від 12 листопада 1942 року, — стала новим важливим фактором зростання прокомуністичних настроїв у польському суспільстві. Найголосніше промовляє тут своєрідний героїчний момент: подив перед одвагою радянського солдата, подив перед матеріальною далекосяжністю Рад, їх організаційними можливостями, сміливістю їх задумів. Далі справляє вплив вмiла тактика диверсантів, зневага й запекла ненависть до німців. Про диверсантів говорять з

подивом і шаною, у всякому разі про них говорять безперервно. Селянин любить речі реальні, а більшовик, що безкарно стріляє в німецьких жандармів чи нападає на залізницю, і є цією реальною річчю, реальнішою, ніж звістки про англійську висадку на Мадагаскарі».

Іншими словами, доводилось визнавати, що трудящі верстви польського суспільства не підтримували горезвісної тактики «тримання зброї біля ноги» заради інтересів польської буржуазії. Реакція була на сполох. Тим часом кількість партизанських груп (в тому числі з участю радянських громадян) дедалі зростала. Більшість радянських громадян вирушала на схід, на територію СРСР. Інші об'єднувалися в більші загони й боролися на польській землі.

Разом з польськими товаришами по зброї радянські воїни здійснювали диверсії на залізницях, обстрілювали автотомашини, громили окупаційні установи, жандармські та поліцейські пости, склади, вели бої з каральними підрозділами ворога.

Аналіз різних джерел дав можливість авторові дослідження встановити, що в другій половині 1941 року й перші місяці 1942 року тільки в Люблінському воєводстві, яке мало найсприятливіші природні умови для розвитку партизанського руху, діяли, зокрема, такі загони радянських громадян: загін лейтенанта Федора Ковальова — близько 120 бійців, майора Івана Садикова — близько 30 бійців, капітана Павла Томилова — близько 80 бійців, Умер Ахмолли Адаманова — близько 80 бійців, лейтенанта Василя Володіна — близько 40 бійців, капітана Миколи Колосова — близько 50 бійців, Серафима Алексєєва — близько 40 бійців, Володимира Савельєва — близько 20 бійців, Івана Шубітідзе — близько 20 бійців.

У сусідньому Варшавському воєводстві тоді ж діяли, зокрема, загони: капітана Ігоря Болешникова — близько 50 бійців, Миколи Туркова — близько 30 бійців, Федора Зінченка — близько 20 бійців.

Варто сказати, що кілька з названих тут загонів продовжили згодом бойові дії, перейшовши на тимчасово окуповану радянську територію (з 1942 року разом із своїми бійцями воював у Білорусії І. Шубітідзе, який очолив там партизанську бригаду; на Волинь, у з'єднання двічі Героя Радянського Союзу генерал-майора О. Ф. Федорова, прибув 1943 року загін В. Володіна, а на початку 1944 року — загін Ф. Ковальова).

В окупованій Польщі рух Опору очолила партія комуністів, яка вказала польському народові найкоротший шлях до визволення — через братерський союз з першою в світі соціалістичною державою. Найдійовішою формою допомоги радянському народові, на плечі якого впав основний тягар у битві з фашизмом, ППР вважала нещадну збройну боротьбу. З цією метою партія створила збройні загани трудящих — Гвардію Людову (ГЛ).

З 1942 року поряд з організацією цих партизанських загонів, поряд із залученням до організаційної структури ГЛ створених раніше бойових одиниць відбувається й процес підпорядкування загонів, в яких переважали радянські громадяни, головному командуванню ГЛ. Польські комуністи вбачали в радянських людях своїх бойових побратимів. Водночас і радянські люди прагнули боротьби з ненависним ворогом пліч-о-пліч з своїми польськими братами по класу. Спільність мети цементувала загани.

Радянські люди були найчисленнішою групою серед представників інших народів у польському русі Опору. В Люблінському, Варшавському, а згодом й Келецькому, Краківському воєводствах їх можна було зустріти мало не в кожному загоні Гвардії, а пізніше Армії Людової. Радянські громадяни, — пише автор, — «завдяки своїй військовій підготовці й бойовій активності внесли в польські загани багато досвіду, збагатили методи боротьби, особливо в перший період формування бойових загонів ГЛ. Багато з них виконували відповідальні функції.

Безпосередні контакти з радянськими громадянами мали величезне значення не тільки для розвитку збройної боротьби. Радянські люди, переважно комуністи, формували позитивне ставлення польського населення до Радянського Союзу, зміцнювали віру в перемогу Червоної Армії. Багато з них брали безпосередню участь у процесі інтернаціонального виховання партизанів і гуртуванні часто-таки багатонаціональних загонів».

Серед радянських громадян у польському партизанському русі були представники багатьох націй і народностей СРСР. Їх ратні подвиги на польській землі стали ще одним прикладом могутньої сили пролетарського інтернаціоналізму.

«Своїми бойовими діями, — підкреслює Юліан Тобіаш, — радянські громадяни вписали славні сторінки в історію польського партизанського руху. До них належать, зокрема, Федір Ковальов, Василь Володін, Іван Теньцов, Умер Ахмолли Адаманов, Серафим Алексєєв, Василь Войченко, Микола Слугачов. Багато безіменно загинуло на польській землі в ім'я гасла — «За вашу і нашу свободу».

В цій боротьбі радянських людей, яких вир війни закинув за межі Батьківщини, і їх польських товаришів по зброї надихали грандіозні перемоги Радянської Армії під Москвою, на Волзі, на Курській дузі, на Дніпрі. Радянська Армія наближалася до кордонів соціалістичної Батьківщини, недалеко був час визволення інших народів Європи.

Велике враження справляв у Польщі й розмах радянського партизанського руху. «Дедалі частіше, — писав у спогадах польський комуніст Алеф Більков'як, — до нас доходили звістки про величезні радянські партизанські з'єднання за Бугом; оповідалося, що вони мали власні аеродроми, літаки й артилерію. Раз у раз повторювалися прізвиська Ковпака і Федорова».

З осені 1943 року Радянська країна почала систематично надавати польському народові допомогу в розгортанні партизанського руху. На територію

Польщі вирушали радянські рейдові партизанські загони. Взимку й навесні 1944 року туди вийшли й найдосвідченіші та найбоєздатніші формування радянських партизанів. Найбільшими серед них були 1-а Українська партизанська дивізія імені С. А. Ковпака під командуванням П. П. Вершигори та з'єднання під командуванням І. М. Банова. Разом з радянськими формуваннями прибули й загони польських антифашистів, створені в західноукраїнських областях. Радянські рейдові загони одразу ж входили в тісний контакт з польськими партизанами й населенням. Така взаємодія набагато підвищувала ефективність партизанських дій. 9—25 червня 1944 року на Люблінщині радянські партизани пліч-о-пліч з польськими вели найзапекліші на польській землі партизанські бої в Ліпських та Янівських лісах і Сольській пуці. Три тисячі народних бійців дали бій трьом піхотним дивізіям вермахту. Загалом у 1944 році в Польщі діяло 7 з'єднань радянських партизанів, 26 окремих загонів і велика кількість спеціальних партизанських груп, не рахуючи партизанських загонів і груп, які створили радянські люди, що вирвалися з фашистської неволі.

В липні 1944 року Радянська Армія спільно з частинами 1-ої Польської армії вступила на польську землю. Почалося визволення Польщі від гітлерівського ярма.

Розглядаючи книгу Юліана Тобіаша «У ворожому тилу», ми не випадково звернули особливу увагу на спільні збройні виступи проти гітлерівців у Польщі вже в 1941—1942 рр.: ці виступи стали одним з перших у Великій Вітчизняній війні конкретних проявів радянсько-польського бойового братерства, що загартувалося у вогні боротьби й переросло в повоєнні роки у всебічне співробітництво та дружбу між СРСР і ПНР.

Польсько-радянське бойове партизанське співробітництво на землі сусідньої Польщі спиралося на підтримку широких верств трудового народу, очолюваного комуністами. Воно було невід'ємною складовою частиною набагато масштабнішої радянсько-польської бойової співдружності. Книга Юліана Тобіаша розповідає про те, як у війні проти спільного ворога міцніла класова солідарність радянських і польських трудящих, їх дружба і взаємодопомога.

Ігор БРЕЧАК

СМІХ КРІЗЬ СЛЮЗИ

Янко Єсенський. Жених та інші новели. К. «Дніпро». 1973.

На полицях книжкових магазинів з'явилася чотирнадцята книжка із серії «Зарубіжна новела»: видавництво «Дніпро» запропонувало читачеві збірку прозових творів словацького письменника Янка Єсенського «Жених» та інші новели у перекладах Ганни Пашко.

Це той Янко Єсенський (1874—1945), що його літературознавці називають «словацьким Чеховим», обов'язково згадуючи при тім, що вийшов він із сла-

ветного роду, який дав європейській науці відомого вченого і просвітителя XVIII ст. Яна Єсеніуса. В культурі братньої Словащини автор рецензованої збірки шанується як талановитий поет і романіст, блискучий майстер малих форм — новели та оповідання, видатний представник словацького критичного реалізму.

Політичні погляди Єсенського не відзначалися особливою чіткістю, але по-

слідовний демократизм і гуманізм, любов до батьківщини привели його в лави активних антифашистів — у часи гітлерівської окупації він не тільки демонстративно працював над перекладами О. Пушкіна і М. Лермонтова, С. Єсеніна і О. Блока, а й створив цілу низку яскравих антифашистських поезій, які широко використовувало патріотичне підпілля, готуючи народ до повстання 1944 року.

Незадовго до смерті Єсенський опублікував цикл поезій, у яких від імені своїх співвітчизників висловлював глибокі почуття вдячності радянському народові-визволителю.

Сімнадцять новел рецензованої збірки написані й опубліковані в різний час. Видавці й упорядники відібрали для перекладу те, що, на їх думку, гідно представлятиме творчість цього митця в новій для нього аудиторії.

«Творчу манеру Єсенського-новеліста характеризує лаконізм і точність слова, філігранна довершеність художньої деталі, та психологічного малюнка.

Письменник ніколи не виступає в ролі судді чи коментатора подій, але ми відчуваємо його лукаву посмішку з підтексту, а інколи він ховається за спину простакуватого, на перший погляд, оповідача. Оцінка ж зображеного завжди полишається читачеві.

Роль побутописця не приваблювала Єсенського. Починав він з насмішок над тупістю і дикістю, культурною і моральною обмеженістю, потворністю міщанського існування (збірка «Провінційні оповідання», 1913 р.).

Коли розпочалася перша світова війна, письменник потрапив на Східний фронт, але воювати за інтереси Габсбургів та австро-угорських баронів відмовився і слідом за своїм земляком Ярославом Гашеком при першій же нагоді здався в полон. До 1920 року він перебував у Росії, був свідком революції, і це не могло не позначитися на його громадських та мистецьких позиціях, хоч суті соціалізму він так і не збагнув.

Повернувшись на батьківщину, Єсенський у своїх сатиричних новелах і оповіданнях піддав нищівній критиці буржуазні «свободи», якими замолоду сам захоплювався. Його розчарування тріскучими гаслами масариківської Чехословаччини міцніло з кожним роком і вилилося в художній формі в роман «Демократи» — один з найкращих сатиричних творів словацької літератури.

В рецензованій книжці читач має можливість познайомитися з шедевром викривальної соціально-політичної сатири Єсенського — новелою «Страх». З героєм цієї новели — колишнім політичним активістом Мальвіком читач знайомиться вже після краху його кар'єри. Його устами автор викриває суть буржуазної лжедемократії, показує справжню ціну хвалених свобод особи у «вільному світі».

Переконаний оптиміст за натурою, Янко Єсенський ніколи не втрачав віри в народ, в його світлий розум і можливості, в краще майбутнє. Одним з найефективніших засобів боротьби з пороками він вважав сатиру, якій вірно служив протягом всього свого творчого життя.

Новели Єсенського, добре перекладені Ганною Пашко, як правило, надзвичайно стислі — в них, здається, немає жодної зайвої фрази, він не любить багатослівних описів, нудних подробиць і розтлумачень там, де все і так ясно.

Твори Єсенського дають картину моральної деградації та розкладу буржуазного суспільства, світу, де панує влада грошей. Читати його новели цікаво і повчально й сьогодні, бо це, як справедливо відзначив автор передмови В. Житник, «не безневинні любовні історії», а документи епохи: письменник умів з традиційних, «відпрацьованих» сюжетів і колізій робити зовсім не традиційні висновки.

Василь ЛИСЕНКО

ЕТНІЧНІ ГРУПИ В США ТА ЇХ ОПІКУНИ

Для Сполучених Штатів Америки характерний постійний приплив іммігрантів з різних країн Європи, Азії та Латинської Америки, який не припиняється й досі. Це спричинилося до етнічної строкатості, а також позначилося на розвитку міжнаціональних відносин у цій країні. Протягом останніх 150 років до США прибуло близько 50 мільйонів іммігрантів, переважна більшість яких — вихідці з Європи. Нині іммігранти в США становлять 17 процентів усього населення, тобто на п'ять американців, які народилися в США, припадає один іммігрант. Ядро американської нації заклали вихідці з Англії, Ірландії та Шотландії, які ще в XVII столітті на території сучасних США заснували англійські колонії. Ті іммігранти, які прибували сюди в колоніальний період, зливались з переселенцями англійських колоній, переймали панівну культуру і мову. Пізніші прибульці, що іммігрували до США з країн, де нації вже сформувались, привозили з собою традиції, культуру, звичаї, елементи побуту своєї батьківщини, утворюючи порівняно однорідні етнічні групи. Поряд з етнічними групами в Сполучених Штатах існують національні меншості (негритянське населення, пуерториканці, мексиканці, корінне індіанське населення). Для них характерна стійкість національних традицій, елементів національної культури, вони помітно відмежовуються од американців європейського походження. Національні меншості та етнічні групи на протязі всього історичного розвитку США відчували дискримінацію з боку панівних класів, які намагалися підкорити собі їх етно-культурний розвиток, тобто асимілювати іммігрантів у американську націю. Насильницька асиміляція мала місце ще тоді, коли англійці заснували на території США перші колонії. В XVIII столітті вперше була висунута теорія асиміляції, яка пізніше піднялась до статусу офіційної політики — англо-конформізму. Згідно з цією теорією, всі іммігранти мали відмовитися від особливостей розвитку своєї національності і повністю сприйняти культуру англосаксів. Для тих іммігрантів, що не відмовилися од рідної мови і намагалися зберегти елементи національної культури, доступ у суспільство, засноване англійцями, був закритий. Ці іммігранти відчували політичну, економічну, релігійну і соціальну дискримінацію з боку англосаксів, що змушувало їх ізолюватися в етнічних гетто. Значний приплив іммігрантів у XIX столітті сприяв зростанню населення не тільки англосакського походження, але й інших етнічних груп. Деякі з них, наприклад, італійці, поляки, у певних місцевостях переважали за чи-

сильністю англосакське населення, в таких випадках політика англо-конформізму себе не виправдовувала.

На початку XX століття урядові кола Сполучених Штатів починають застосовувати до національних меншостей так звану політику «плавильного казана» («melting pot»). Суть цієї політики в тому, що всі національні елементи, всі культури повинні переплавитися в єдину американську націю і єдину американську культуру. Вираз «плавильний казан» вперше вжив англійський письменник єврейського походження Ізраїль Зенгуїлл, що написав п'єсу з американського життя під такою назвою. Хоч політика «плавильного казана» набула поширення в XX столітті, та уряд ще раніше оголосив про свої наміри всіма доступними засобами американізувати іммігрантів. Президент США Д. Адамс ще у 1798 році вимагав: «Вони (іммігранти з країн Європи. — Ред.) повинні скинути європейську шкуру і більше ніколи її не вдягати». М. Краус, професор історії нью-йоркського Сіті-коледжу, в своїй книзі «Імміграція; американська мозаїка» відзначає, що «колесо американізації всіх іммігрантів, яке почало крутитися за два десятиріччя до 1914 року, особливо інтенсивно запрацювало під час війни. Релігійні, братські й освітні товариства разом з патріотичними організаціями були мобілізовані для прискорення процесу американізації».

Американізація іммігрантів відбувалась через насильницьку асиміляцію і супроводжувалась постійною дискримінацією національних меншостей та етнічних груп. Ще Теодор Рузвельт в 1915 році недвозначно заявив, що в Сполучених Штатах немає місця для людей, які не відмовилися од своєї національності. «Той, хто пише свою національність через ризик з американською, — говорив Рузвельт, — не може вважатися добрим американцем. Населення нашої країни, яке народилося за кордоном, повинно американізуватися. Воно повинно розмовляти тією мовою, якою розмовляють інші їхні співвітчизники, що народилися в Америці».

Як бачимо, офіційна політика уряду США спрямована на якнайшвидше «розчинення» вихідців з інших країн в американській нації. І саме тому державні діячі покладають великі надії на всемогутній «плавильний казан», який повинен прискорити об'єктивний процес асиміляції. Асимілятивна дія «казана» виявляється в тому, що діти іммігрантів (та й самі іммігранти) розмовляють переважно англійською мовою, вони відходять від організацій своїх батьків, вступають у змішані шлюби, внаслідок чого контакти між поколіннями всередині етнічних груп слабшають.

Наслідки такої політики можна простежити на прикладі зменшення читачів неангломовних газет. Скажімо, на протязі останніх 50 років число читачів газети «Нью-Йорк штат дайтунг унд геральд», що виходить німецькою мовою, зменшилося з 180 тисяч до 12 тисяч, єврейської газети «Форвард» з 200 тисяч у 1920 році до 45 тисяч у 1972. Якщо, згідно з підрахунками журналу «Едітор енд паблішер», в 1940 році в США виходило 730 неангломовних газет, то нині їх кількість скоротилася майже вдвічі.

Асиміляційні процеси набули особливої інтенсивності в період після другої світової війни, що зумовлюється швидкими темпами науково-технічного розвитку. Надзвичайна мобільність американського населення, високі темпи урбанізації, як ніколи, сприяють руйнуванню національних бар'єрів між окремими етнічними групами та національними

меншостями. Щоправда, науково-технічна революція не в змозі розв'язати етнічного питання в Сполучених Штатах і, навіть навпаки, ще більше загострює національні протиріччя.

Як показала практика, «плавильний казан», хоч і діє в сучасних умовах досить інтенсивно, але не виправдовує покладених на нього надій. Американські дослідники твердять, що «казан» виявився неспроможним переплавити всі національні меншості й етнічні групи в єдиний конгломерат американського зразка. На території США ще й досі існують етнічні групи та національні меншості. Спеціальна комісія міністерства освіти США, створена в 60-х роках з метою вивчення мовної ситуації в країні, відзначала в своєму звіті активну діяльність іммігрантських організацій. За даними цієї комісії, опублікованими 1966 року в книзі «Мовна лояльність у США», нині в Сполучених Штатах існує близько 1800 культурно-освітніх організацій іммігрантів; 2000 громадських шкіл з мовою навчання тієї країни, звідки вони походять; і, як ми вже говорили вище, видається майже 400 неангломовних газет та журналів. На конференціях та різних зборах нацменшостей постійно йдеться про те, що «плавильний казан» не зміг «переплавити» іммігрантів на однорідну американську націю, що етнічні групи виявили надзвичайну стійкість і що, коли їм і судилося зникнути, то це відбудеться не скоро. Адже в останні роки національне питання в США постало особливо гостро і привернуло до себе увагу американської громадськості. На сторінках газет і журналів усе частіше з'являються статті на цю тему, видано ряд книг: «Підйом непереплавлених етнічних груп» М. Новака, «Американська історія спадщини американського народу» Б. А. Вайсбергера, «Меншості впливають на наслідки виборів» М. Р. Леві та М. М. Креймера. У перелічених книгах, у газетних статтях та у громадських виступах звучить настійна вимога визнати внесок іммігрантів у розвиток американської нації і надати їм належні права та місце в суспільно-політичному житті.

Поштовх цьому рухові в останні десятиріччя дала боротьба негритянського населення США проти соціальної несправедливості і расової дискримінації. Поневолювані й жорстоко експлуатовані понад 200 років, негри стали до бою за рівність, за однакові з білими громадянські права. До негритянського руху приєдналися й пуерториканці, мексиканці, іммігранти з країн Південної Америки. На сучасному етапі рух національних меншостей перетворився на один з наймогутніших і найвпливовіших політичних рухів у Сполучених Штатах,— він охоплює понад 40 мільйонів чоловік, а його вплив поширюється на молодіжний і жіночий рух. Ця боротьба злилася з боротьбою за загальну демократизацію американського суспільства. І, як відзначав орган Компартії США журнал «Political affairs», в країні утворився могутній антиімперіалістичний фронт негритянського і білого населення.

В кожному політичному русі сучасності визначаються певні тенденції, вирізняються протилежні течії, стикаються інтереси різних класів. І етнічний рух Сполучених Штатів не становить винятку. В ньому відбито інтереси різних політичних партій і соціальних груп. Апологети буржуазії, як завжди, поспішили на допомогу своїм господарям, наляканим могутньою хвилею національного руху. Вони запропонували свій спосіб вирішення проблеми шляхом створення «чорного монополістичного капіталізму». Висуваючи таку ідею, буржуазні ідеологи прагнули, з одного боку, показати, що негритянське населення має власну бур-

жуазію і, мовляв, зрівнюється цим у правах з білими американцями. З другого боку, вони покладали великі надії на «чорних капіталістів», які допоможуть звести негритянський рух на манівці, викличуть розкол між негритянським пролетаріатом та рештою робітничого класу країни. Останнє міркування і виявилось головним при створенні «негритянського монополістичного капіталу», розвиток якого американська буржуазія регулюватиме в межах, необхідних для залучення на свій бік негритянської буржуазії. Насправді ж, «біла» буржуазія США незрівнянно сильніша від своїх партнерів-негрів і має могутній арсенал засобів, щоб у разі потреби задушити в конкурентній боротьбі «чорних капіталістів». І якщо нині негритянська буржуазія часом виступає разом з пролетаріатом, то лише тому, що намагається утримати робітників-негрів на своєму боці під час конкурентної боротьби з американським капіталом.

Зростання самосвідомості серед етнічних груп націоналістичні елементи прагнуть використати для своїх брудних спекуляцій. Вони почали організовувати різні комітети нібито для розв'язання національного питання в США. Але справжні цілі націоналістичних комітетів і дійсне ставлення спеців від зради й обману до етнічної проблеми розкрилися на з'їзді так званої «Національної конфедерації американських етнічних груп», який відбувся у Вашингтоні в червні 1972 року. Вже той факт, що серед 56 делегатів цього «з'їзду» було чимало зрадників своїх народів із ряду країн Європи, які втекли од справедливої кари за заподіяні злочини під час другої світової війни, свідчить про напрямок роботи з'їзду. Серед «борців» за права національних меншостей були Остін Дж. Апп, відомий апологет нацизму, зрадник болгарського народу Іван Дочев, словак Йозеф Пауко, який врятувався од народної кари втечею до Сполучених Штатів. Брили участь у з'їзді й такі «фахівці», як Пол Діак, який свого часу нарікав, що негритянське населення має більші «привілеї» в американському суспільстві, ніж інші етнічні групи.

Не обійшлося тут і без націоналістичних пішаків українського походження. Вони також прагнуть дістати певну частку з 15 мільйонів доларів, які мають бути виділені на підставі схваленого конгресом законопроект сенатора-республіканця Р. Швейкера для «виготовлення студійних матеріалів та поширення інформації про історію культури й традицій різних етнічних груп і меншостей в США». Неважко уявити, які саме «матеріали» хочуть виготовити і поширити українські буржуазні націоналісти. Охоплені шаленою люттю проти українського народу за те, що він прокляв запродавців, лідери націоналістичних організацій у США намагаються використати найменшу можливість для фальсифікації суспільно-політичного розвитку Радянської України, показати у спотвореному вигляді духовне піднесення українського народу. Тому й не дивно, що націоналістичні ватажки так ласо поглядають на ті 15 мільйонів. Законопроект Р. Швейкера дав націоналістичним елементам привід твердити, нібито сучасне американське суспільство створює умови для розвитку національної культури етнічних груп. Останнім часом націоналістичні газети все настійніше пропагують ідею «культурного плюралізму» як основу подальшого розвитку американської нації. Теорія «культурного плюралізму» виникла після першої світової війни як реакція на насильницьку американізацію іммігрантів. Родоначальником цієї теорії був професор Гарвардського університету Горас Каллен, що висунув гасло: демократія проти «плавильного ка-

зана». На противагу «плавильному казану» політика «культурного плюралізму» передбачає існування на території США різних етнічних груп і національних меншостей із збереженням своєї культури в рамках американської нації. Ідея «культурного плюралізму» стала приводом для пошуків діяльності націоналістичних організацій в напрямку збереження «української спільноти» в США. Наскільки справді націоналісти «підключються» про майбутнє українців у США і як вони «побиваються» над збереженням «української спільноти» переконливо свідчить хоча б те, що вони самі майже не вживають української мови, змінюють українські прізвища, надаючи їм англомовного забарвлення. Ідея «української спільноти» потрібна їм скоріше для реклами американського способу життя та для антирадянської пропаганди. Насправді ж, створення в рамках американського суспільства «української спільноти» та забезпечення їй тривалого існування через «етнічну окремішність», як цього домагаються націоналістичні верховоди, в сучасних умовах виявляється нереальним.

І хоч як би апологети правлячої верхівки буржуазії не рекламували можливість розв'язання національного питання на основі політики «культурного плюралізму», остаточне його вирішення в рамках капіталізму неможливе. В. І. Ленін наголошував, що в капіталістичному світі, якщо умовне вирішення національного питання і виявилось б можливим, то єдиним шляхом до цього є «послідовний демократизм». Наскільки американський «демократизм» по відношенню до національних меншостей і етнічних груп «послідовний» свідчить загострення суперечностей внутрішнього розвитку США. Проголошуючи демократичні лозунги, американський імперіалізм порушує їх як у сфері культурного розвитку національних меншостей і етнічних груп, так і в інших сферах життя. І нині, ані в шкільних підручниках, ані в працях з історії США зовсім не згадується про внесок етнічних груп і меншостей у економічний і культурний розвиток США. Нацменшості позбавлені як конституцією, так і політичною практикою прав на самостійне визначення форм свого державного існування, законодавством не передбачено також обов'язкового представництва національних меншостей у виборних державних органах. Ще 10 років тому в Сполучених Штатах налічувалося близько 3 мільйонів громадян, яким урядові кола з політичних міркувань відмовляли в громадянстві. Останні події в штаті Південна Дакота (застосування зброї у Вундед-Ні проти індіанців, які боролися за кращі соціальні умови та проти расової дискримінації) свідчать не на користь «американській демократії». І якщо панівна буржуазія йде на якісь поступки по відношенню до національних меншостей, то вона робить це з метою породити ілюзію демократії у відповідних груп населення. Цю тенденцію В. І. Ленін охарактеризував як складову суспільного розвитку капіталістичних країн, вказуючи, що «капіталізм взагалі і імперіалізм особливо перетворює демократію в ілюзію — і в той же час капіталізм породжує демократичні прагнення в масах, створює демократичні установи...»

Отже, не дивно, що згадуваний законопроект Швейкера рекламується республіканцями як прояв демократії. Справжнє значення цього законопроекту стає очевидним, коли пригадати, що він був висунутий 1972 року, коли в США розгорнулася передвиборча кампанія, і відіграв неабияку роль у боротьбі за «етнічні» голоси. Слід до цього також додати, що сенат визнав за неможливе надати етнічним групам обіцяні 15 мільйонів у 1973 фінансовому році.

Правлячі кола Сполучених Штатів занепокоєні зростанням невдоволення з боку національних меншостей; вони шукають нових способів для врегулювання цієї складної проблеми. Про це свідчить і ідея «чорного капіталізму», і законопроект Швейкера. В сучасних умовах, підкреслюється в новій програмі Комуністичної партії США, «...правлячий клас вітає будь-яку нову реформу як демонстрацію гнучкості існуючого ладу, що усуває необхідність його корінного перетворення».

Прогресивні групи українського населення в США, розуміючи неспроможність існування в нинішніх умовах «української спільноти», разом з демократичними силами інших етнічних груп та національних меншостей вимагають визнання внеску іммігрантів у розвиток американської економіки і культури. Вони цілком справедливо вважають, що американці повинні знати правду про Україну та її видатних людей, а бажаючи повинні мати змогу вивчати історію й культуру українського народу не з писань націоналістичних «істориків», а на матеріалах, виданих безпосередньо на Радянській Україні.

Прогресивні українські іммігранти виступають проти націоналістичних елементів, які під гаслом захисту інтересів етнічних груп, прагнуть вдовольнити суто особисті домагання. Тому завдання всіх прогресивних сил етнічних груп і національних меншостей в умовах загострення національної проблеми полягає у згуртуванні їх незалежно від раси і національного походження у спільній боротьбі за демократизацію суспільного ладу.

Прагнення до об'єднання всіх демократичних сил було висловлене на симпозіумі в Нью-Йорку, скликаному директором Федерального центру міських етнічних справ католицьким священиком Джіно Бароні. На цьому симпозіумі були присутні італійські, негритянські, єврейські та пуерто-ріканські представники. Подібна конференція відбулася також у Чикаго.

Сила прогресивного етнічного руху значною мірою залежить від того, наскільки різко лідери цього руху відмежуються від лінії націоналістичних ватажків, спрямованої на роз'єднання; вона залежить від максимального використання можливостей, створюваних умовами асиміляції, для об'єднання на класовій основі демократичних сил у боротьбі за визнання прав кожної національної меншості та етнічної групи, проти будь-яких форм національного і соціального гноблення.

Антична легенда розповідає про титана Прометея, який викрав вогонь у богів і передав його людям. Глибокий зміст закладено в цей переказ: бо й справді, цивілізація — дочка вогню. Впродовж тисячоліть людина не знала інших енергетичних джерел. Власне, й зараз ми живемо «спадщиною Прометея»: дев'ять десятих енергії дає нам все той же процес згорання — у топках теплових електростанцій, у двигунах автомашин і літаків, у газових плитах домашніх кухонь.

За останні піввіку витрати енергії на промислові потреби зросли вчетверо, а загаль-

року будуть повністю вичерпані. І ось на сторінках західної преси з'явилося нове поняття — енергетичний голод!

Майже на кожному кроці сучасна людина витрачає природну сировину й енергетичні ресурси. Ми, як правило, не думаємо про це. Зараз уже неможливо уявити наш дім без електрики, тим більше, що її виробництво на промислові та побутові потреби подвоюється кожні двадцять років. Це багато чи мало? Ось що пише французький учений, президент і генеральний директор товариства атомної промисловості Робер Жібра: «За нашими підрахунками, цілковите перетворення матерії в енергію за формулою Ейнштейна $E=mc^2$, якби це було можливим, призвело б у майбутньому до знищення нашої планети в разі, коли б ми захотіли використати її для задоволення всіх енергетичних потреб».

Перспектива не дуже приємна, хай навіть і віддалена од нас на віки. Та висновок ясний: енергетичний «апетит» людства, враховуючи попередні темпи зростання енергоспоживання, повинен бути задоволений новими можливостями. І напрямок пошу-

Чи загрожує людству

носівтове використання збільшується вдвоє приблизно кожні двадцять років. Відповідно зростає кількість видобутого палива. Так, до 1970 року розвідані запаси нафти у всьому світі налічували 118 мільярдів тонн, з них 36 мільярдів, або приблизно 30 процентів, були вже видобуті з надр. На щастя, існує велика різниця між розвіданими й потенціальними ресурсами. Так, нововідкриті гігантські родовища нафти та газу на заході Сибіру, на Близькому Сході, на Алясці, в Північному морі становлять лише незначну частину підземних запасів. Величезні райони Азії, Африки та Латинської Америки, не кажучи вже про континентальний шельф та океанське дно, вивчені мало. Але чи такі вже й невичерпні ресурси підземних комор? Чи не виявляться вони замалими при все зростаючих потребах нашої планети?

Ряд учених та дослідників уже сьогодні б'ють на сполох: мовляв, запасів палива вистачить ще років на 100—150, не більше. «До кінця століття, маючи на увазі, що населення земної кулі подвоїться, — підкреслює науковий оглядач бельгійського журналу «Пуркуа па?» Бернар Лефевр, — ми безумовно спалимо і викачаємо дві третини наявних ресурсів». У Сполучених Штатах, зокрема, запаси природного газу, за підрахунками газети «Вашінгтон пост», до 1988

ків підказує сама природа: один веде до надр, другий — до Сонця.

Хоча перші геотермальні електростанції (які використовували тепло гейзерів) з'явилися на початку століття, а американська компанія «Пасіфік гез енд електрик» розраховує до 1975 року довести потужність своєї електростанції (що працює на гейзерах на південь від Сан-Франциско) до 500 тисяч кіловат, сучасна наука досить скептично ставиться до цієї ідеї. Щоправда, не відкидає її. Енергія, яку виробляє Земля, здається значною лише на перший погляд. Робер Жібра підрахував, що через якихось 30—40 років людству буде потрібно енергії не набагато менше, ніж її зможе дати геотермальне тепло Землі, хоча й існують досить-таки привабливі пропозиції використати енергію вулканів та тепло сильно нагрітої породи.

Однак найпотужнішим джерелом енергії з усіх існуючих є, звичайно, Сонце. Досить сказати, що річна кількість енергії Сонця, яка досягає поверхні нашої планети, в 16 тисяч разів перевищує сучасне світове енергоспоживання. Але як освоїти ці дари? Відомі радянські енергетики В. О. Кирилін і М. Є. Старикович вважають навіть найкраще опрацьовані способи прямого перетворення енергії Сонця в електричну «цілком

неприйнятими з точки зору їх техніко-економічних показників». Звичайно, така можливість не виключається, ряд дослідників мріють навіть збирати сонячну енергію за допомогою космічних супутників. Так, американський вчений П. Глейзер з науково-дослідної фірми «Артур Літл» у Кембріджі (штат Массачусетс) запропонував використати для перетворення сонячної енергії в електричну гігантські панелі (завбільшки 25 квадратних миль кожна), аналогічні до тих невеликих панелей, що використовуються космічними апаратами. Нагромаджена енергія передаватиметься на Землю у вигляді мікрохвиль.

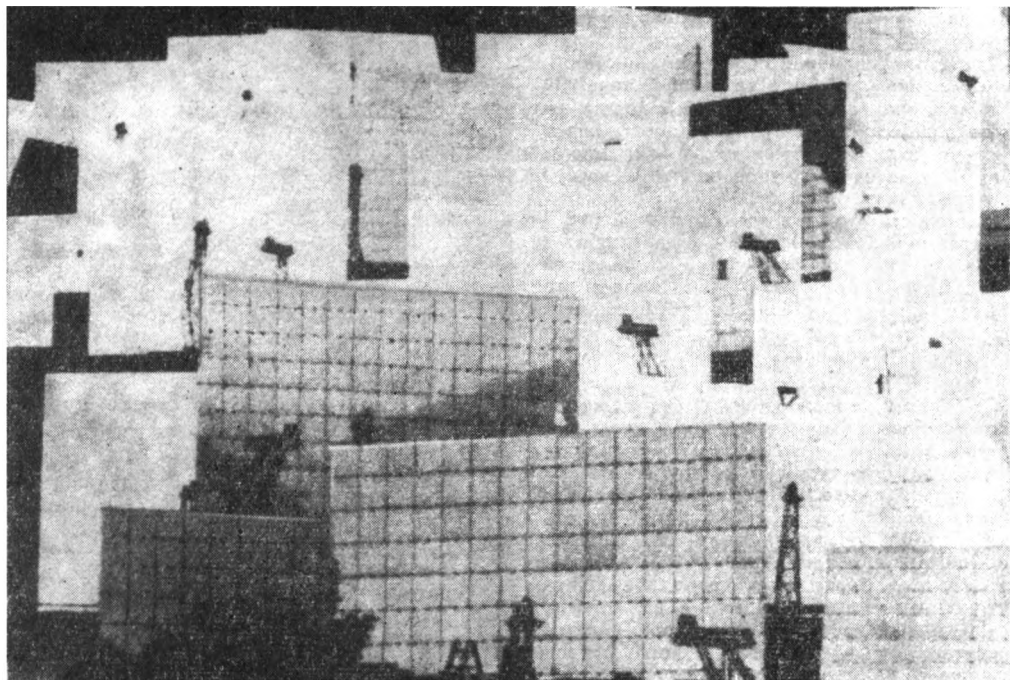
Та чи пощастить у найближчий час створити надійну систему човникового космічного корабля для виведення сонячних панелей на орбіту й чи можливе значне здеешевлення сонячних батарей, один елемент яких розміром з ніготь коштує близько чотирьох доларів? Ось чому ряд вітчизняних і зарубіжних учених вважають, що реальних шляхів використання сонячної енергії за допомогою космічних супутників поки не видно.

Під час другої світової війни вітряний двигун біля Ратленда (штат Вермонт, США), який місцеві старожили назвали «Дідом Нобом», давав 1250 кіловат електроенергії на рік. Американський журнал «Нешнл джіографік мегезін», оперуючи цим прикладом, рекламує проект професора У. Херонімуса із Массачусетського університету, який запропонував встановити в Атлантичному океані або на Великих озерах плавучі генератори з лопатями з армованого скловолокнистого пластика. Генератори професора Херонімуса, твердить журнал, ловитимуть сильні вітри й перетворюватимуть їх на електроенергію.

Звичайно, подібні проекти можуть бути здійснені й не викликають значних технічних труднощів. Однак використання енергії вітру — лише часткове розв'язання пекучої проблеми. На жаль, робота вітро двигунів повністю залежить від природної стихії, отже, райони їх застосування досить обмежені.

Промислові й побутові відходи загрожують поглинути сучасні міста. А чи можливо використовувати їх замість палива?

„енергетичний голод“?

В майбутньому планується широке використання сонячної енергії.

(Фото з журналу «Свет в образах» ЧССР).

Подібні питання все більше й більше цікавлять не тільки вчених, але й практиків та політичних діячів. Та це й не дивно. Так, американський дослідник М. Стейнберг підрахував, що коли б на електростанціях спалили всі відходи в США (майже 2,5 мільярда тонн на рік), то це дало б понад половину споживаної на сьогоднішній день енергії. Але що, коли одного дня смітники і звалища також будуть спустошені? Тим більше, що відходи планують не спалювати, а пускати знову у виробництво...

Найбільш перспективною у цьому відношенні виявляється гідроенергетика. Радянський Союз, на долю якого припадає 12 процентів світового гідроенергетичного потенціалу, є прикладом раціонального використання величезного водного багатства. Він також допомагає будувати гідроелектростанції країнам, що розвиваються (досить назвати Асуан або Євфратський гідровузол). В СРСР, США та Канаді проєктуються або вже будуються електростанції, що використовуватимуть гігантську енергію океанських припливів. Успішно працює на ритмічній енергії океану французька електростанція в гирлі річки Ранс. Хоча експлуатація цієї електростанції обходиться недешево, турбінні генератори з реверсивними гвинтами виробляють досить значну кількість енергії — 240 тисяч кіловат. Однак і в галузі гідроенергетики є свої труднощі. «Врожай», який збирає ГЕС з блакитних полів рік та океанів, також, на жаль, обмежений.

Так стоять справи із сьогоденними проблемами. Яким же буде завтрашній день? Чи й надалі енергетичний «апетит» людства не буде повністю задоволений? Відповіді на ці питання були б невтішними, якби «естафету Прометея» не перехопила фізика і суміжні з нею галузі науки.

Потужність атомних електростанцій (АЕС) досягає нині близько 2000 мегават або 2 проценти від енергетичних потужностей світу. До 1980 року доля АЕС зросте до 13, а до кінця сторіччя до 50 процентів. Передбачається, що енергія атомних електростанцій перевищить на той час 3 мільйони мегават.

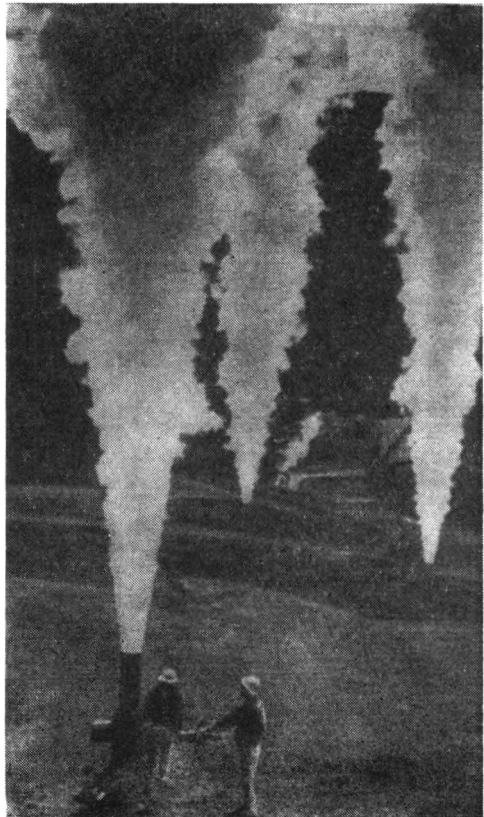
Та ядерні електростанції народжують свої проблеми. Вони виробляють величезні надлишки тепла, ще більше, ніж електростанції, які працюють на викопному паливі. Доведеться вживати заходів, аби запобігти витоку радіації від реактора та радіоактивних відходів. Нарешті, знов-таки постає проблема сировини — урану. АЕС сучасного зразка з реакторами на теплових (повільних) нейтронах, вирішити її не можуть, оскільки «спалюють» лише мізерну частку завантаженого в них урану, а його запаси обмежені. За даними американської комісії по ядерній енергії, запаси порівняно дешевого ядерного палива будуть вичерпані до кінця нашого століття. Де ж вихід?

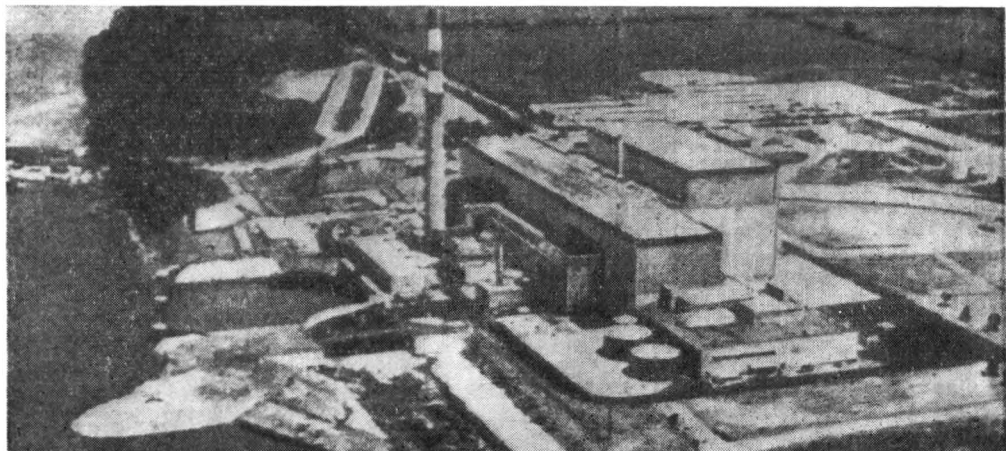
Вихід — у мирному використанні атома. Йдеться насамперед про доведення до стадії промислових випробувань одноразового виробництва енергії і ядерного палива у так званому реакторі-розмножувачі на швидких нейтронах з керованою термоядерною реакцією.

Одна тонна урану, що використовується в сучасних реакторах, еквівалентна приблизно 15 000 тонн кам'яного вугілля. У реакторах-розмножувачах вона, згідно з підрахунками фахівців, замінятиме близько мільйона тонн. До того ж при цьому способі отримання енергії використовується не надзвичайно рідкісний уран-235 або штучні елементи — плутоній-239 та уран-233, а ізотопи урану-238 чи торію-232. Вони зустрічаються скрізь, у тому числі і в гранітній породі. Отже, спорудження реактора, що «спалює скелі», відводить загрозу енергетичного голоду на сотні тисяч років.

Реактор-розмножувач обіцяє також іншу вигоду. В нього вищий ККД, менші теплові втрати, менше радіоактивних відходів, які важко і небезпечно зберігати.

Зараз вчені вивчають можливість використання геотермальної енергії нашої планети.

До кінця століття атомні електростанції мають покривати 50 процентів світового енергоспоживання.

Оптимістично настроєні вчені запевняють, що вже до середини 80-х років людство матиме готові до експлуатації реактори-розмножувачі. Більш обережні називають 2000-й рік. Без перебільшення можна сказати, що у вивченні цієї проблеми Радянський Союз набагато випередив інші країни. В минулому році, наприклад, у нас був запущений реактор-розмножувач БОР-60 потужністю 60 тисяч кіловат, а в цьому році стане до ладу промислова АЕС на швидких нейтронах у місті Шевченковому потужністю 350 тисяч кіловат.

У Сполучених Штатах принцип реактора «Фермі» виявився, як визнають його автори, невдалим. І компанія «Коммонуелс Едісон» планує лише до 1980 року створити показовий реактор. Роботи по створенню реактора-розмножувача провадяться також в Англії, Франції, ФРН і Японії. Французький реактор «Фенікс» (потужність 250 тисяч кіловат) має стати до ладу в 1974 році.

На черзі ще фантастичніша машина — термоядерний реактор, який приборкає енергію водневої бомби і примусить її служити мирним цілям. Ця ідея надзвичайно проста за задумом, але поки не вдалося досягти такої керованої реакції синтезу, при якій би вивільнилося більше енергії, ніж споживається реактором.

Якщо ті, хто приймав «естафету Прометей», досягнуть успіху в оволодінні керованою термоядерною реакцією, проблема нестачі палива зникне назавжди. Сировиною в цьому випадку міг би служити ізотоп водню дейтерій, що міститься у воді практично в необмеженій кількості.

Відзначаючи успіхи радянських фізиків-

термоядерників у цій галузі, американський журнал «Тайм» недавно писав: «За останні роки інститути Лебедева і Курчатова, напевне, випередили західні дослідницькі центри в справі опанування термоядерним синтезом». А журнал «Форін афферс» заявив, що... росіяни найближче за всіх стоять до досягнення цілі у важких пошуках способу спалювання морської води, який має дати людству «невичерпне джерело енергії».

...Уявімо собі велике місто 2000 року. «Потреба електроенергії в ньому, — пише журнал «Бізнес уїк», — зросла вдесятеро порівняно з сьогоdnішнім днем, а загальна потреба в енергії збільшилася в п'ятеро. Та дивна річ: і палива, й електрики вистачає всім. Автомобілі й труби заводів викидають у повітря водяну пару, а про енергетичну кризу, що загрожувала колись людству, пам'ятають лише історики. Світ «працює на водні».

Утопія? Можливо. Однак ідея «водневої» економіки останнім часом перетворилася на предмет жвавих дискусій серед енергетиків. Адже водень — один з найпоширеніших на нашій планеті хімічних елементів. При згоранні він знову перетворюється на воду й, таким чином, становить «самовідновлюване паливо, яке до того ж не забруднює атмосферу». «Зрештою, — як твердить Е. Цінбер, директор Національної лабораторії в Ок-Рідже, водень стане головним джерелом енергії».

Якою ж буде «воднева економіка»? Дослідники, що працюють над цією проблемою в багатьох країнах, уявляють справу так: на значній відстані од населених пунктів стоятимуть ядерні електростанції, які забезпечуватимуть енергією процес розкладу води на водень і кисень. По існуючих нині газопроводах водень перекачуватиметься в міста й села, де його можна буде використати в автомашинах, на заводах і

фабриках. Він стане паливом для міських потреб. «По суті, — підкреслює «Бізнес уїк», — подібна система дозволяє використати величезний потенціал ядерних електростанцій, які задовольняють потреби в усіх видах енергії, а не тільки електричної». Отже, вихід із скрутного становища знайдено.

В 1914 році Герберт Уеллс писав, що використання ядерної енергії може в корені змінити взаємини між країнами. В книзі «Визволений світ» він передбачив винахід ядерної бомби і застосування її у війні. Слідом за цим, твердив Уеллс, настане вік достатку на базі дешевої невичерпної енергії.

Та повернімося до традиційних енергетичних джерел. Як уже зазначалося вище, час, протягом якого промисловий розвиток зможе триматися на них, обмежений. Для окремих країн і народів він може бути мінімально короткий. Щодо Сполучених Штатів, то відомий прогнозіст Герман Кан, директор Гудзонівського інституту, запевняє: «Ми впевнено можемо пророкувати, що через шістьдесят років вибухне криза». Від того, як ми, — заявляє директор управління надзвичайної готовності США Дж. Лінкольн, — розв'яжемо проблеми ери дефіциту енергії, залежатиме доля нашого суспільства, наше становище в світі, наш спосіб життя, наше майбутнє». Інакше кажучи, питання забезпечення енергією має для США економічне, зовнішньополітичне та стратегічне значення. За підрахунками фахівців, у 1985 році Сполучені Штати імпортуватимуть з Близького Сходу 15 мільйонів барелів нафти на суму 27 мільярдів доларів.

Отже, проблема забезпечення людства паливом досить серйозна. Та чи винен у цьому Арабський Схід, який після ізраїльсько-арабської війни восени минулого року припинив поставки нафти деяким капіталістичним країнам, що підтримують Ізраїль? Восени і взимку 1973—1974 рр. засоби масової інформації й окремі державні діячі Заходу намагалися подати справу саме так. Насправді ж рішення країн Близького Сходу скоротити видобуток і експорт нафти тільки прискорили кризу, яка й без того неминуче обрушилася б на західну економіку. Ознаки паливного голоду з'явилися давно, проте правлячі кола й власники нафтових монополій великих капіталістичних країн ігнорували загрозу: міністри — через свою недалекоглядність, а монополісти — з корисливих міркувань. Як висловився одного разу професор економіки Макгілльського університету (Канада) Ерік Кіренс, Захід привчив себе до того, що країни «третього світу» мало не зобов'язані постачати його економіку дешевою сировиною і, моляв, такий порядок заведено раз і назавжди. Тим часом, зауважує Кіренс, близькосхідні держави мають цілковите право покласти край

хижацькому розбазарюванню їхніх національних багатств.

Сьогодні всі країни світу сходяться на тому, що необхідно прискорити розвиток ядерної енергетики, а для цього потрібне широке міжнародне співробітництво. Ця практика виправдала себе й знайшла втілення у технічних і економічних стосунках між Радянським Союзом і Францією, останнім часом успішно налагоджуються подібні контакти із Сполученими Штатами.

Використання найпотужнішого прискорювача елементарних часток у Серпухові, сучасні дослідження фундаментальних проблем фізики, участь СРСР у розвитку атомної енергетики Франції — все це становить серйозний внесок не тільки в зміцнення науково-технічного потенціалу СРСР та Франції, але й у розв'язання загальної енергетичної проблеми людства. СРСР і США, СРСР і Англія постійно обмінюються делегаціями вчених-атомників. Сьогодні понад сто країн світу підтримують між собою активні зв'язки через МАГАТЕ — Міжнародне агентство по атомній енергії. Досягнуто численних двосторонніх угод, що стосуються різних аспектів використання «мирного атома», атомної енергетики.

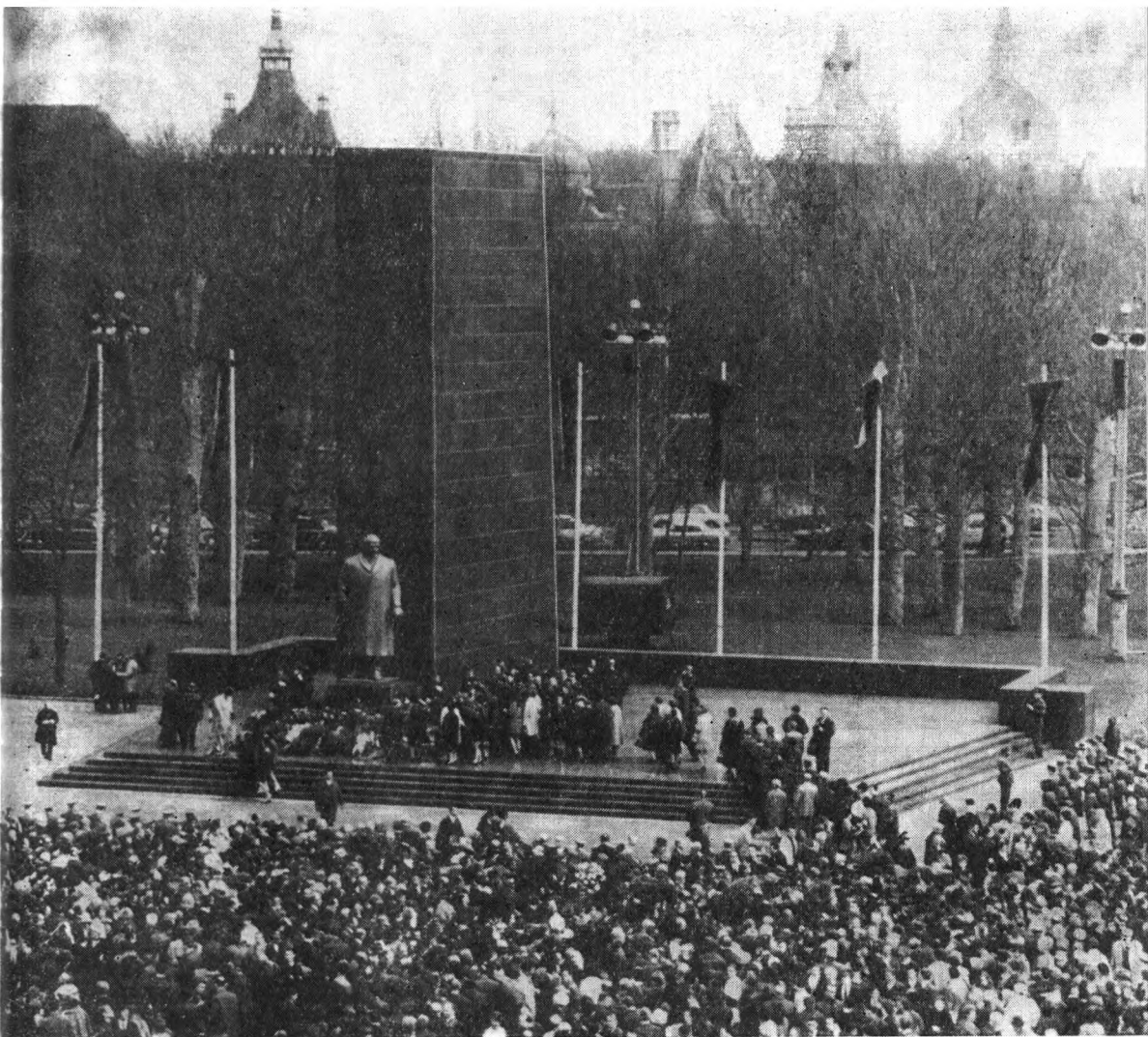
Ядерні держави, які приєдналися до Угоди про нерозповсюдження ядерної зброї, прийнятої з ініціативи СРСР, взяли на себе зобов'язання якомога повніше обмінюватися матеріалами, обладнанням, науковою і технічною інформацією по використанню ядерної енергії в мирних цілях.

«Завдяки угоді, — підкреслив недавно генеральний директор МАГАТЕ професор Зігвард Еклун, — у 68 країнах швидко зростає мирне застосування атома».

Сьогодні, як ніколи раніше, склалися сприятливі умови для кооперації вчених різних країн. Визити Генерального секретаря ЦК КПРС товарища Л. І. Брежнєва до США, Франції та ФРН забезпечили добрі основи для такої кооперації.

Підписав тов. Л. І. Брежнєвим і президентом Р. Ніксоном 21 червня минулого року в Вашингтоні Угода про науково-технічне співробітництво в галузі мирного використання атомної енергії, передбачає насамперед спільне розв'язання проблеми керованого термоядерного синтезу. Метою співробітництва в цій галузі є розробка прототипів і демонстраційних термоядерних реакторів. Угода відкриває можливість для взаємовигідного співробітництва між вченими СРСР і США в теоретичних, розрахункових, експериментальних і проектно-конструкторських дослідженнях, аж до промислового використання наслідків цих досліджень.

Немає сумніву в тому, що подальший розвиток цього співробітництва в умовах послаблення політичної напруженості, здатний суттєво наблизити прихід «ядерного віку» в енергетику.

Урочисте покладення вінків у Будапешті
біля пам'ятника В. І. Леніну.

Центральна частина молодого міста.

ГАННЕЛОРЕ ХЕГЕІ

МОЛОДІСТЬ ЛЕНІНВАРОША

Картина, що відкривається очам того, хто вперше прибуває до угорського міста Ленінвароша, приголомшує з самого початку. Ніби казковий «деліаб» — так називають тут фата-моргану — виростає серед голого степу силует вкритого серпанком міста. Серед безмежної рівнини, де не побачиш майже жодного дерев-

ця, без звичного переходу, створюваного маленькими будиночками з палісадниками, що передують кожному міському центру, тут одразу виростають шести- й десятиповерхові сучасні споруди. Розташовані напівколом, прикрашені завітчаними балконами білі будівлі різноманітної форми чергуються з ясно-зеленими

газонами та барвистими дитячими майданчиками. В центрі номер один — першому спорудженому тут кварталі — паркоподібна територія пом'якшує сліпучу білину осяяних сонцем будинків. Деякі з них ще не повністю опоряджені, а бульдозер уже вирівнює присадибну територію.

Товариш, що супроводить мене, зупиняється на площі перед великим чотирикутним скляним ковпаком. Під ним стоїть прикрашений радянським і угорським прапорами легендарний бронеовик, з якого В. І. Ленін виголосив промову після повернення з еміграції. Молодь Чепельського заводу в Будапешті зробила цю модель у натуральну величину до 100-річчя з дня наро-

дження Володимира Ілліча й подарувала молодому соціалістичному місту, якому в квітні 1970 року було присвоєно ім'я Леніна. Урочисто проїхав легендарний броньовик вулицями Ленінвароша і зайняв почесне місце в центрі площі Леніна. А неподалік встановлено скульптурну групу, яка називається «Кохання» — юнак і дівчина, що символізують молодість соціалістичного міста.

Сьогодні тут живе 13,5 тисячі чоловік, з них 2,5 тисячі — діти, середній вік населення — 23 роки.

Розпитую в голови муніципалітету про проблеми, які хвилюють «батьків міста». Доктор Альберт Ковач перелічує їх не приховуючи. Але спочатку варто познайтисися з ним ближче, це допоможе нам правильно зрозуміти значення Ленінвароша і його місце в Угорській Народній Республіці.

Народився голова муніципалітету 54 роки тому в родині селянина, закінчив шестирічку і став «кубікошем». При перекладі цього слова виникають деякі труднощі, оскільки сьогодні, на щастя, такої професії вже нема. Найближче за значенням буде, мабуть, слово землекоп. Кубікошами ставали найбільш бідних серед угорських робітників, які примітивним знаряддям копали пісок і транспортували його фактично на власних плечах. Потім прийшла друга світова війна, військовий полон у таборі під Краснодаром.

А коли в 1947 році Ковач повернувся додому, серцем і душею він уже був комуніст. Незабаром вступив до партії, як агітатор брав участь у перших в Народній Угорщині виборах. Скоро став партійним секретарем, спочатку у великому селі, потім у прикордонному містечку. Вечорами відвідував курси, завершуючи середню освіту.

— Переді мною постала нова проблема, — розпові-

дає доктор Ковач. — Адже я був землекопом, не мав ґрунтової освіти, а як партійному секретареві доводилося дискутувати з інтелігенцією, в чомусь її переконувати...

Але в місті була лише гімназія та й та належала католицькій церкві. Одного разу партійний секретар пішов до ксьондза й черниць, узяв у них книжки з математики, хімії та угорської літератури.

Після екзаменів на атестат зрілості Ковача обирають головою муніципалітету Шаторальякеля — одного з найстаріших угорських містечок «з патиною». В 1954 році він став студентом-заочником правничого факультету Будапештського університету, «оскільки того, що я знав і вмів, було вже недосить». Потім захистив дисертацію. Привабила сільськогосподарська тема, надзвичайно важлива в той час для Угорщини. А в 1963 році вперше почув про нове місто, яке мало вирости на Тисі.

— Ти повинен поїхати туди, там потрібен колишній землекоп, що знає і розуміє землю, там потрібна людина, що має тривалий досвід партійної роботи, там виникають також проблеми, пов'язані з сільським господарством та приватною власністю, отже, доктор права буде там до речі, — сказали йому в Будапешті.

І доктор Ковач з дружиною вирушили до нового міста на розвідку.

— Тоді, 1963 року, Ленінварош налічував загалом 500 жителів, а його назва походила від маленького села, що лежить поблизу, — Тисаседеркень, — пригадує нинішній голова муніципалітету. — Коли я прийшов на прийом до секретаря міського, він почав натхненно розповідати, яке саме місто має вирости тут, і я зрозумів, що все це існує лише в мріях та планах, а поки що ми мали лише купи сміття та п'ять нових будинків...

— Почав умовляти свою

Доктор Альберт Ковач біля макета майбутніх кварталів Ленінвароша.

дружину, розповідав, як чудово буде тут незабаром, ніби намагався розвіяти свої власні сумніви. А сьогодні? Сьогодні я впевнений, що ми можемо створити свої власні гори, — сміється він і розказує історію, яка сталася два роки тому.

У річницю визволення Угорщини Радянською Армією від німецьких загарбників у клубі Тисайського комбінату зібралося чимало людей, щоб послухати звітну доповідь голови міськради. Потім виступили працівники комбінату та мешканці міста. Найбільше вразив виступ 21-річного Краускопфа: «Я хочу запитати голову муніципалітету, чому за містом ми не насипемо високої гори? Найважливіше і найскладніше ми вже зробили. Але тутешній одноманітний, плоский ландшафт може зробити людину хво-

рою. Та ще й дмуть північні вітри. Якби ми насипали гору, взимку діти могли б кататися на санках та лижах, а крім того, вона перепинила б шлях вітрам».

Дехто з присутніх зааплодував, а дехто засміявся — і таких була більшість, — але це в перший момент. Потім багато з них мрійливо замислилось, видно, обмірковували сміливу ідею.

Отак вони й живуть: сьогодні впораєшся з одним, а завтра виникає щось нове, ще складніше. Людина тут не може постаріти, просто не вистачає часу. До того ж навколо сама молодь. З 250 населених пунктів Угорщини з'їхалася вона сюди, коли 1967 року розпочалося будівництво Тисайського хімічного комбінату.

Індустріалізація Серед-

ньодунайської Пушти тільки-но починається, а Ленінварош перетворюється на найбільший в країні об'єкт капітального будівництва.

В наступні роки виросте електростанція, нафтопереробний завод та завод по виробництву етилену. Загальна сума капіталовкладень становить 11 мільярдів форинтів. Радянський Союз поставив частину проектів і документації, організував підготовку спеціалістів для етиленового виробництва. Для вибору місця спорудження комбінату вирішальне значення мало те, що поблизу пролягає траса нафтопроводу «Дружба-II» та радянсько-угорський газопровід. Продукція заводу по виробництву етилену, що має стати до ладу в 1975 році, досягатиме 250 000 тонн. Частина етилену надходитиме по трубопроводу до українського міста Калуш і там перероблятиметься. Угорщина отримуватиме назад готове синтетичне во-

Тридцять три проценти населення Ленінвароша — діти до 14 років. Для них тут створено всі умови.

локно та пластмасу (прохімкомбінат у Ленінвароші див. «Всесвіт» № 1 за 1971 р.).

Зараз перед містом стоїть ще одне важливе завдання: у 1985 році тут має мешкати 40 тисяч чоловік, тобто населення збільшиться на 20 тисяч. Це означає також збільшення кількості житлових будинків, шкіл, технікумів. До того ж молодь хоче жити не лише в місті, але й по-міському. Тут уже працюють кінотеатр, театр, спортивні комплекси, на спорудженні й обладнанні яких молодь лише в 1972 році добровільно виконала робіт на 1,6 мільярда форинтів. Потрібно ще збудувати приміщення для музею, подвоїти число кафе та їдалень, а найголовніше — це житлові будинки для п'яти з половиною тисяч робітників, що зводять новий комбінат і поки що не мають змоги перевезти свої сім'ї. У Ленінвароші нема бабусь, які б готували обіди й гляділи онуків, — всі вони працюють. Отже, потрібно більше садків і ясел для дітей.

Нещодавно прийняли перших відвідувачів кафе з

самообслуговуванням, поліклініка, завершується обладнання жіночої консультації та лікарні, міського готелю. Має вирости 36-поверхова споруда, перша в Угорщині... Важко перелічити всі новобудови, адже народжується нове місто, і воно повинно мати все необхідне для свого нормально-го функціонування.

Проблемою номер два є постачання: воно ще не налагоджене як слід. Особливо відчувається нестача свіжих овочів, оскільки в навколишніх селах вирощують переважно кукурудзу. Потрібно організувати в приміській зоні спеціалізовані кооперативи, а це пов'язано з робочими руками. Та коли я пригадую розмову з молодим водієм, що, як і всі тут, називає голову міськради «батьком», я вірю: всі труднощі, які поставили перед новостворюваним містом, будуть з честю подолані. Хлопцю 24 роки, він прибув з маленького села в Пушті і мріє про навчання на економічному факультеті. Чому він приїхав сюди?

— Тому, що тут для всіх відкриваються великі мож-

ливості, кожен може проявити себе якнайповніше. Тому, що Ленінварош — це велика сучасна будова, і звичайно, тому, що я зміг отримати тут квартиру.

— Як ви, мабуть, встигли помітити, — веде далі хлопець, — багато з нас вчиться — 85 процентів! Навчання, сім'я, впорядкування спортивних майданчиків, парків, плюс участь у роботі спілки молоді — все це ми поєднуємо у вільний від роботи час! А у вихідні дні ще й влаштовуємо автопрогулянки — адже чимало з нас мають власні автомашини. Нам ще конче потрібен басейн, адже в Тісі купатися не можна. Батько Ковач запевняє, що він буде, хоча й обійдеться не дешево.

...Ідеальне місто? Зовсім ні! Ідеальні люди, найкращі в Угорщині? Теж ні! Феномен, коли в молодому місті живе й працює так багато молоді? Аж ніяк. На мою думку, це люди, які сповна використовують шанси, надані соціалістичною державою, яка 4 квітня ц. р. святкує 29-річчя і є трохи старшою за тих, що мріють насипати гори в Пушті...

«МИ З ТОБОЮ, ЧІЛІ!»

Ця екстраординарна книжка-зошит, видана чеськими письменниками, є виявом солідарності з героїчним народом, який не схилив голови перед фашизмом, з чілійськими комуністами, що ведуть боротьбу в умовах страшного терору. У книжці зібрано все найкраще, написане й сказане чеськими й словацькими письменниками, глибоко схвилюваними чілійською трагедією. Гнівом і скорбо-

тою, любов'ю і вірою дихають поезії Івана Скали, Павла Койша, Ярміли Отрадовіцевої, Карела Боушека, Рудольфа Фабрі та інших поетів.

Поет і перекладач, лауреат Державної премії імені Готвальда Іржі Тауфер, пригадуючи свої зустрічі з Пабло Нерудою, пише: «Невипадково книги Пабло борються в його країні разом з творами Маркса, Енгельса, Леніна. Це найвища честь, якої може удостоїтись поет, котрий ще юнаком обрав долю борця за краще майбутнє народу. Трагічно, що Неруда помер так передчасно... Але поезія Неруди лишається й лишиться піснями майбутньої перемоги. Настане день, коли революційні прапори чілійського народу схиляться, щоб потім злетіти й замайорити високо-високо над його живою пам'яттю». Заслужений митець ЧССР, перекладач творів Пабло Неруди Ян Піларж називає поета «справжнім бардом з племені Гомерів» і друкує переклади останніх поезій Неруди — «Заповіт», «Сатрапи», «Десь у Чілі».

«Дорога Гледіс Маріно! — звертається Густа Фучікова до знайомої чілійки. — Твій народ переживає нині тяжкі випробування. І я думаю про свій народ, про те, яких страшних випробувань зазнав він, коли нас хо-

тіли знищити фашисти. Вони вбили десятки тисяч борців за свободу. Зруйнували Лідіце. Але переможцем став народ. Цей досвід переконує мене в тому, що чілійський народ переможе. Venceremos! Ми переможемо, дорога Гледіс, дорогі чілійські друзі!»

Із полум'ямним закликком до всього світу, до всіх чесних людей звертаються чехословацькі письменники. «Протестуйте разом з нами проти сваволі, допоможіть урятувати ув'язнених синів чілійського народу, всіх хто страждає у фашистських катівнях!»

Видання ілюстроване працями видатних латиноамериканських графіків.

ТЕАТР БРАЗИЛІЇ

Передові бразильські драматурги й театральні діячі прагнуть надати своїм творам політичного та громадянського звучання. Жоанфрансіску Гуанієрі, Антоніу Палладу, Плініу Маркос, Одувальду Віана Філью показують у своїх п'єсах життя міських трударів, закликаючи їх до боротьби за людські права.

Велику популярність у країні мають студентські театральні трупи і так звані «незалежні театри», найвідоміші з яких «Офісіна» й «Арена» в Сан-Паулу та «Опініан» в Ріо-де-Жанейро. До їхнього репертуару входять класичні твори і п'єси сучасних авторів. подеколи перейняті бунтівничими настроями. Серед постановок театру «Офісіна» особливий успіх мають «Кактусовий король» Освальдо ді Андраді та «Рода Віва»; автор якої — поет, співак та композитор Чіку Буаркі ді Оланді.

В театрі «Опініан» з успіхом іде вистава «Свобода, свобода!» (драматург Мілор Фернандес, режисер Флавіу Ранжела). Цей твір є своєрідним колажем, змонтованим із сцен, які об'єднує спільна ідея — ідея свободи.

Особливим явищем у бразильському драматичному мистецтві є «Театру Хорнау». Цей театр дає вистави на вулицях, у школах. Його вистави порушують найпекучіші проблеми сучасності. Нерідко учасниками вистав стають самі глядачі. «Театру Хорнау» полюбився народним масам.

НОВИНИ ІНДІЙСЬКОГО КІНО

Індійська кінематографія за обсягом продукції посідає друге місце в світі. Тільки 1970 року вона випустила на екрани 396 фільмів. Останнім часом кіновиробництво в країні зросло ще більше.

Кадр з фільму «Нескорені»
Сатьяджіта Рея.

Головні центри індійської кіноіндустрії — Бомбей (7 студій) і зв'язана з ним Пуна (3 студії), Мадрас (6 студій) та Калькутта (3 студії). Нині споруджуються кіностудії в Делі, Бангалурі та інших містах. Крім того, в усіх штатах знімаються фільми місцевими мовами.

В індійському кіномистецтві виникла нова прогресивна течія, представники якої борються за реалістичне зображення дійсності, за відтворення життя народу. Саме вони дають нам уявлення про справжню Індію.

Фільм Б. Чатарджі «Чисте небо», яким було започатковано цей напрям, високо оцінили критики й глядачі. Ця стрічка розповідає про тих представників сучасної індійської молоді, які намагаються протиставити свої погляди концепціям консерваторів. Після «Чистого неба» з'явився цілий ряд творів,

витриманих у реалістичному ключі («Зять з Бомбея» Р. Такура, «Стукіт у двері» Р. Беді). Заслугує на увагу також діяль-

Кадр з фільму «Джахам» Бабу Нантенкода.

ність калькуттської школи, до якої належить відомий індійський режисер Сат'яджіт Рей. Творчість цієї школи відзначається демократичною спрямованістю. В найкращих творах її представників ми бачимо щире прагнення, не прикрашаючи й не згущуючи барви, показати життя сучасної Бенгалії. Це «Наші» Т. Сінгха, «Бунтівник» С. Рея та його трилогія «Балада», «Нескорені», «Голос крові».

Один з найвизначніших сучасних режисерів Індії Ходжа Ахмад Аббас — автор сценарію першого індійського художнього фільму «Діти землі» і режисер талановитого твору «Дві краплі води». Аббас зняв понад двадцять фільмів, які з успіхом демонструвалися в багатьох країнах і здобули режисерові світову славу.

«У нас в Індії, — розповідає Аббас, — ще дуже сильний вплив індуїзму та інших релігій, ще сильні кастові передсуди. І нині багато людей вважає, що добрі батьки мають добрих дітей, а погані — поганих. Це присуд долі, кажуть вони. Ось чому я прагну показати, що саме життєві умови, соціальне середовище формують людську особистість».

МІНА АГІНС

ДИВИТЬСЯ В МАЙБУТНЄ

— У мене з'явилася органічна потреба стати активісткою Товариства дружби і культурних зв'язків США — СРСР. Хіба може бути краща мета для митця, для громадянина, ніж сприяння взаєморозумінню, дружбі й миру між народами? Сьогодні це єдина реальна основа, на якій можна будувати майбутнє людства. — Ці слова належать відомій прогресивній американській художниці Міні Агінс.

Кілька років тому Агінс відвідала нашу країну з групою американських художників. Тоді її твори вперше привернули увагу нашої громадськості. У жовтні 1973 року графіка Міни Агінс з успіхом виставлялася в Ташкенті.

Нещодавно малюнки Агінс експонувалися в лос-анджелеському виставочному залі Ченнінг-холл. В розмовах з журналістами художниця пояснювала своє розуміння мистецтва. соціалістичного реалізму.

Міна Агінс.

Міна Агінс. Разом.

му. «Соціалістичний реалізм — це віра в людство: він виростає з духу любові, з духу колективної праці, з духу солідарності. Завдання соціалістичного реаліста як представника суспільства полягає у вираженні соціальної правди», — сказала Міна Агінс кореспондентові газети «Дейлі Уорлд» Джону Уезервоксу.

РОМАН ПРО СУЧАСНІСТЬ

Остравське видавництво «Профіль» видало роман Мірослава Рафая «Нелегкі долі».

«Писати сьогодні про сучасність і важливо, і відповідально, а тим більше — писати про сучасного робітника й про життя села. Рафай зробив це натхненно...» — зазначає в рецензії на роман газета «Руде право».

Автор тривалий час працював інженером-меліоратором у північній Моравії, добре обізнаний з її суворого природою, з нелегкими умовами праці робітників-землевпорядників, які часто надовго оселяються в селі, де працюють і живуть, відірвані від своїх сімей.

Центральним у романі є образ бригадира Бера, людини, яка не звільнилася ще від міщанського світогляду. Меркантильність, дрібні інтереси, бажання одружитися «на грошах» вживаються в його вдачі з працьовитістю, любовним ставленням до природи, свідомим прагненням полегшити життя тим, хто обробляє землю. Рафай зображує шлях Бера «нагору» і не менш переконливо показує, як його «перемога» обертається поразкою. А втім, поразка ця несе в собі й прозріння: герой починає розуміти, що особисті успіхи — це ніщо, коли здобуваєш їх, жертвуючи дружбаю й повагою товаришів по роботі.

Образ Бера, поставлені й розв'язані в цьому творі проблеми — незаперечне художнє досягнення автора. «Роман Рафая, — пише наприкінці рецензент, — є значним внеском у нашу прозу».

ЯК ПІСНЯ

Віолетта Бахчеванова народилась і вчилась у Софії. В 1958 році вона одержала диплом Вищого інституту театального мистецтва. Деякий час актриса працювала в Бургаському драматичному театрі імені Адріани Будевської, а останні дванадцять років грає на сцені болгарського національного театру імені Івана Вазова в Софії.

В 1970 році їй було присвоєно звання заслуженої артистки. Віолетта

Віолетта Бахчеванова — заслужена артистка НРБ.

Бахчеванова — кандидат у члени ЦК БКП і член Загальнонародного комітету болгаро-радянської дружби.

«Люблю цю актрису, — пише в нарисі про Віолетту Бахчеванову болгарська журналістка Перволета Прокопова. — З роками це почуття зростає, бо її майстерність відкривається новими яскравими гранями. Зараз, коли я пишу ці рядки, передо мною проходять створені нею образи, зіграні з великою любов'ю і натхненням. Я чую її зворушливий, теплий і чарівний голос, бачу її гарну усмішку, виразні великі темні очі...

Це актриса, яка напрочуд експресивно відтворює багату гаму людських емоцій. Дванадцять років тому вона вперше виступила перед столичною публікою — в ролі Марії-Десислави в історичній драмі Камена Зидарова «Іван Шишман». А після цієї героїко-романтичної ролі — чарівний, у зовсім іншій тональності створений образ інженера Тини у «Битві в дорозі» за романом Галини Ніколаєвої, і згодом — нове перевтілення і новий успіх: устами Бахчеванової зі сцени промовляє Марія Стюарт. Цей трагічний образ розкриває ще одну грань її таланту.

Жанрове розмаїття, до якого прагне

Віолетта Бахчеванова, веде її до вершин акторської майстерності».

НОВИЙ ТИП ГАЗЕТИ В АФРИЦІ

Як повідомляє «Бюлетень ЮНЕСКО», в Африці виник новий тип газети, розрахованої на тих, хто недавно навчився грамоти. Газета в доступній формі розповідає жителям сільських районів про місцеві новини, а також подає практичні поради.

Перша така газета — «Кібару» — почала виходити в Малі з квітня 1972 року. Видається вона поки що один раз на місяць майже десятитисячним тиражем мовою бамбара — однією з основних мов цієї країни.

«Гаме Су» — друга газета такого ж типу — видається в Того мовою еве. Створена за допомогою ЮНЕСКО у вересні 1972 року, вона також виходить раз на місяць. Її тираж поки що невеликий — 3500 примірників.

Поява цих газет у Західній Африці стала прикладом і для Східної Африки, зокрема для Танзанії, де тепер активно здійснюється кампанія ліквідації неписьменності.

В танзанійських школах навчається майже 2,5 мільйона осіб, які є потенційними читачами преси. Перша така газета в Танзанії видаватиметься для району Мванзе, розташованого навколо озера Вікторія. Розповсюджуватимуть її в школах, матеріал подаватиметься просто й доступно. Газета стане не лише основним джерелом інформації, а й матеріалом для читання для всіх, хто навчається або вже вміє читати. Крім того, вона сприятиме розширенню кола знань своїх читачів, даючи їм поради з техніки землеробства, догляду за посівами, особистої гігієни і т. д. Наприкінці 1973 року в Мванзе були організовані курси підготовки місцевих позаштатних кореспондентів. Це будуть не професійні журналісти, а вчителі, агрономи, керівники сільськогосподарських кооперативів, які регулярно надсилатимуть до газети новини зі своїх сіл.

MEXICO =

ДРУГЕ МІСТО КОНТИНЕНТУ

На тротуарах міста вирує натовп. Люди приїждять сюди з усіх кінців країни і, мабуть, з усіх країн світу. Сучасні будови найсміливіших архітектурних форм, які можна зустріти в будь-якому великому місті, височать над унікальними пам'ятниками іспанського колоніального стилю.

У постійному хаотичному русі — дихання міста. На якусь мить поліцейський зупиняє потік машин, щоб пропустити групу школярів з маленькими букетиками квітів, які вони покладають перед статуєю гордовитого індіанця. Так діти вшанують пам'ять Гватемока, останнього імператора ацтеків, закатованого пожадливими до золота конкістадорами.

І немає нічого дивного в тому, що вони вшановують Гватемока, в той час як іспанець Ернандо Кортес (завойовник Мексики 1519—1521 рр.) фактично забутий. Жителі столиці поділяють любов до цього велелюдного міста з багатьма своїми співвітчизниками. Щорічний приплив до столиці чверті мільйона мексиканців відчутно позначився на її населенні, яке з 4,8 мільйона зросло за десятиріччя до 9 мільйонів чоловік. За кількістю населення Мехіко — друге місто континенту (після Нью-Йорка).

Приваблені пишністю столиці, люди стікаються сюди з навколишніх ферм, з посушливої півночі, з району затоки, з Юкатану. Вони шукають роботи в державних установах, у численних конторах і магазинах, фабриках і майстернях, які виробляють усе — від черевиків та меблів до вишуканих виробів з міді і найскладніших електронних приладів.

Багато хто з них не знаходить ані роботи, ані пристановища. В місті понад 2 мільйони безробітних. Як правило, переселенці осідають в районах, що називаються «*cuidades perdidas*» — «загублені міста», — і там нашвидкуруч будують тимчасове житло. Більш організовані прибувають групами, і десь на вигоні за ніч

з таких халупок виростає ціле містечко. Чинownik з муніципалітету назвав цих переселенців «*paracaidistas*» — парашутистами і пояснив — вони дуже швидко пересуваються. «Ми не можемо їх вигнати, бо куди ж вони дінуться? Тому ми намагаємося забезпечити їх найнеобхіднішим — водою, каналізацією, електрикою, прокладаємо вулиці і будуємо школи. Це вже стало традицією. В такий спосіб і зростає наше місто».

Внаслідок такого «зростання» половина населення мешкає в умовах, що не відповідають мінімальним вимогам санітарії.

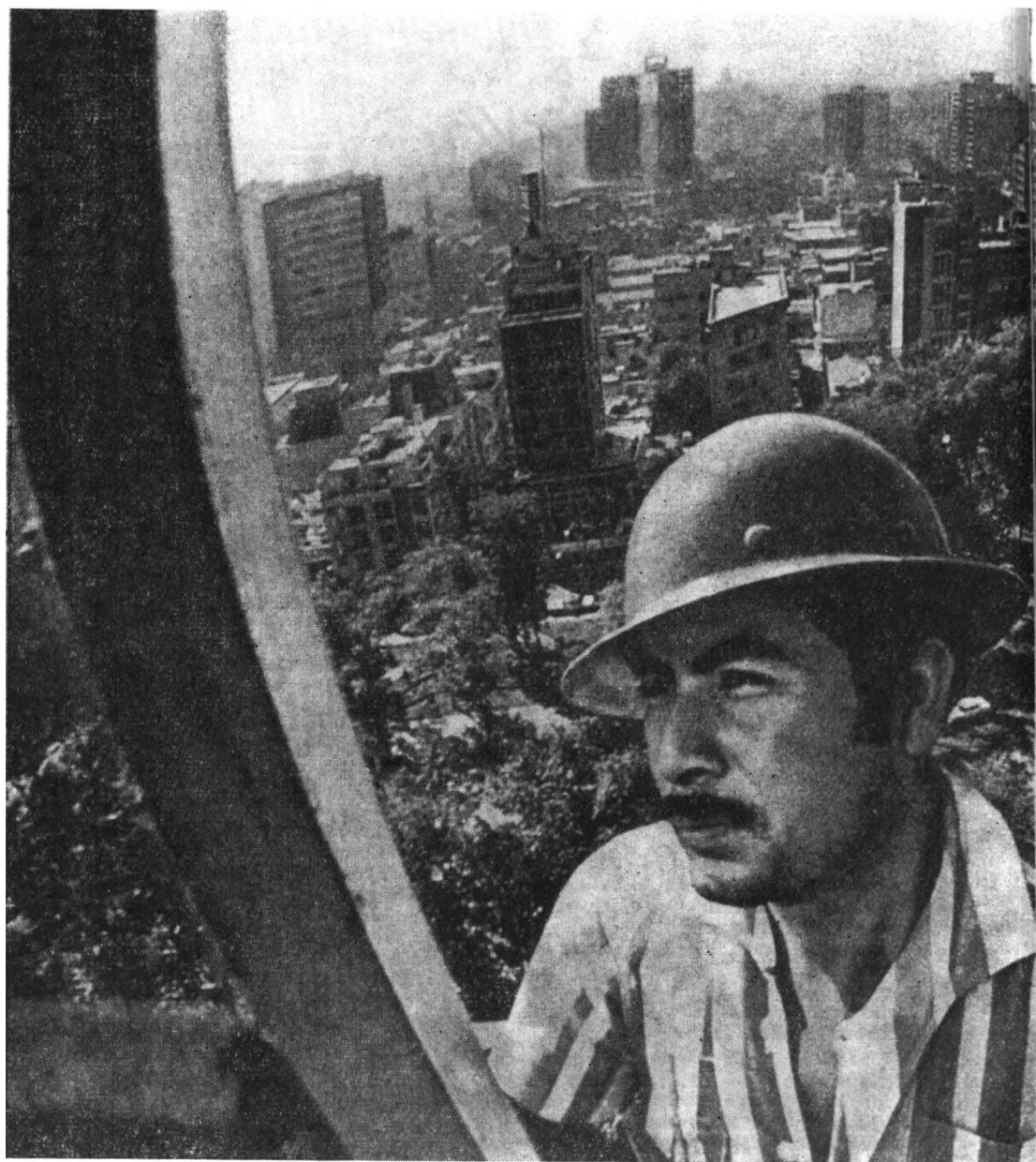
В центральній частині Мехіко багато пам'ятників і визначних місць. У західній частині нового району Тлателолко підноситься споруда заввишки 126 метрів, що за формою нагадує літеру «А». В ній розмістилися різні установи. До східної частини комплексу прилягає Площа трьох культур.

Збудований спочатку як окреме місто-держава, Тлателолко розрісся і став торговим центром Теночтітлана, столиці ацтеків. Тут, у Тлателолко, відбулася остання битва з іспанцями-завойовниками, після якої 13 серпня 1521 року Гватемок здався Кортесу. Так було повалено могутню імперію ацтеків, чий володіння займали майже всю сучасну центральну і південну Мексику.

Тлателолко став полем битви, а нагородою був Теночтітлан, колись мексиканської нації. Розкішне місто з населенням близько 200 000 чоловік, розташоване на острові, віддзеркалювалося в мілких водах озера Тешкоко. Іспанці були вражені красою Теночтітлана, коли вперше побачили його 7 листопада 1519 року.

«Це було чаклунство... високі вежі й храми підносилися з води... Диво нечуване доти, небачене навіть уві сні», — писав Берналь Діас.

Якщо Теночтітлан був серцем імперії, то серцем Теночтітлана була величезна

площа, головне святилище ацтеків. Над просторою площею домінувала масивна піраміда, присвячена Уїцілопочтлі, богові війни, і Тлалоку, богів дощу і зелені. Неподалік стояв палац Монтесуми, кругла гробниця Кецалькоатла (змія в пір'ї) та резиденції старших жерців. Незважаючи на захоплення і схилення перед поганськими творіннями, іспанці стерли з лица землі весь цей чудовий

ансамбль і заснували на руїнах своє місто. Тут зараз розташовані Національний палац і Верховний суд, приміщення муніципалітету та столичний собор — одна з найстаріших церков Нового Світу, які з трьох боків оточили простору площу Сокало.

Для будівництва цих споруд було використане каміння зруйнованого Теночтітлана. В стінах деяких старих іспанських

За спиною мийника вікон панорама столиці Мексики.

будов поблизу Сокало можна побачити кам'яні брили, витесані індіанцями в XIV і XV століттях.

За якийсь квартал від Національного палацу — резиденції президента — археологи виявили частину найбільшої піра-

міди і одну з голів велетенських змій, що прикрашали балюстраду піраміди. За змією круті сходи піраміди ведуть вгору під вулицю Гватемали і обриваються, досягши її рівня. За часів ацтеків сходи вели до платформи, розташованої на висоті 30 метрів, де були встановлені жертovníки-близнюки Тлалока і Уїцілопочтлі. Цими сходами колись піднімалися люди, принесені в жертву богам. В

одному літописі зазначено, що при посвяченні піраміди було зарізано 20 000 полонених.

У невеличкому музеї поряд із знайденими предметами старовини виставлено макет Теночтілана з маленькими фігурками на вулицях та площах. Привертає до себе увагу мініатюрна споруда з дерев'яних колод, де виставлялися голови жертв. Чоловіків та жінок клали на невеличкі насипи на вершині піраміди, оголювали їм груди, а жерці розтинали їх і виймали серце для жертovníка.

Але ацтеків убивали не лише для принесення жертви. Відомий випадок, коли ацтека було вбито за те, що дим з його житла забруднив повітря сусідові. Можливо, ця розповідь і невір'їдна. Однак сучасний мексиканський письменник Карлос Фуентес назвав свій роман про Мехіко «Там, де чисте небо».

В зв'язку з географічним положенням (2 230 метрів над рівнем моря) і швидкими темпами індустріалізації, в Мексі-

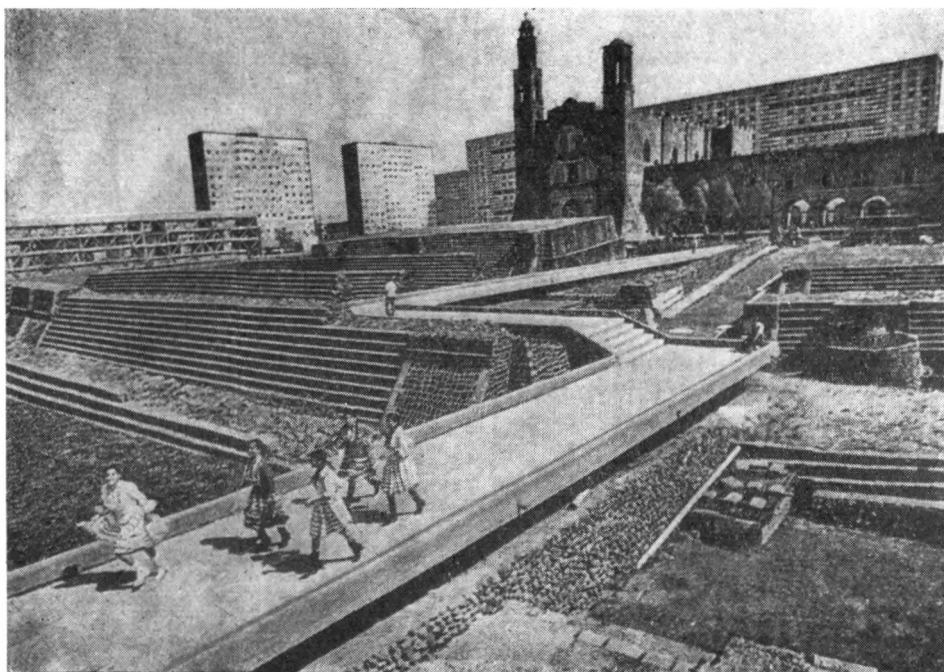
канській долині забруднення повітря досягло сьогодні критичного рівня. «Долина, — говорив інженер Альфредо Перес де Мендоса, який зараз займається питаннями екології, — нагадує горщик. Високогірне холодне повітря править за кришку, під якою нагромаджується окис вуглецю, двоокис сірки, озон і пил. Це викликає глибоке занепокоєння населення».

Основною промисловістю Мексики і найбільшим джерелом забруднення повітря є нафтопереробна промисловість. «Петролеос Мексіканос», державна нафтова компанія, зосередила найбільші очисні заводи на північно-західних околицях Мехіко. Споживаючи щодня 13 897 000 літрів нафти, завод виробляє все — від пального для літаків до мастил і асфальту, даючи місту і кільком сусіднім штатам 60 процентів нафтопродуктів.

Значна частина жителів міста використовує для побутових потреб дрова, вугілля, гас, додаючи свій внесок до ди-

Старовинний танок народу майя.
Сцена з вистави Валути фолклоріко.

Площа Трьох культур.

мової завіси, що висить над містом. По авеню Калсада де лос Містеріос сотні паліgrimів ідуть до широкого подвір'я церкви Богородиці Гваделупе — головної святині Мексики. Там вони стають навколішки — в такий спосіб перетинають цементоване подвір'я і потрапляють до храму. Коли дивитися на церкву і її каплицю з двору, то здається, ніби перед вами міраж. Західна частина церкви і вежі дзвіниці стоять рівно, а східні вежі і каплиця переконалися, стіни помережили глибокі тріщини. Причина криється під землею: західна частина будови стоїть на міцній кам'яній породі, а східна — на вулканічній глині, колишньому дні озера Тешкоко. Тут жартують, що мексиканським туристам в Італії не варто відвідувати Пізу, бо в Мексику є досить своїх похилених башт.

Мексиканська столиця все більше росте вгору — височать хмарочоси, розкішні готелі для туристів — і одночасно місто все глибше осідає. Осідання, що в деяких місцях досягло більше 7 метрів, створює цілий ряд проблем для містобудівників. Їхня винахідливість у цьому питанні гідна їх пращурів — великих ацтеків, архітекторів Теночтітлана.

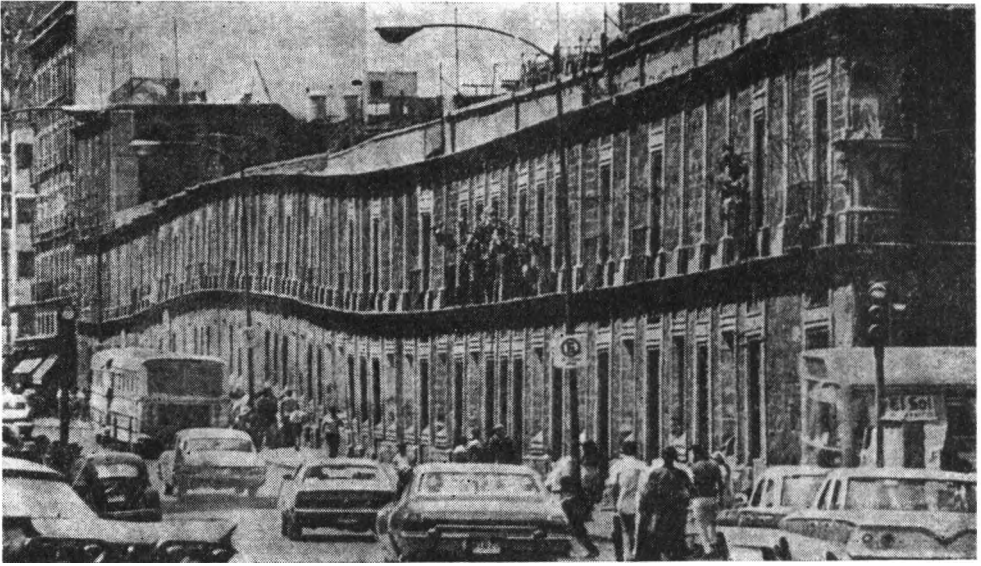
В Мексиканській долині нараховуються сотні вулканічних кратерів, і підгрунтя

складається тут переважно з вулканічного попелу. Структура його нагадує медову соту, заповнену водою, бо колись тут було озеро.

Внаслідок викачування протягом століть води для споживання, пласти попелу почали ламатися. В період з 1948 до 1950 року в деяких місцях ґрунт осідав щорічно майже на 80 сантиметрів. Якби вода і надалі спадала такими темпами, катастрофа була б неминуча. Зараз місто бере воду з інших джерел, і це затримало осідання ґрунту. Найжахливішим наслідком процесу осідання було зміщення каналізації — стічні води потекли не за межі міста, а в зворотному напрямку.

Над розв'язанням цієї проблеми фахівці працювали 25 років. Зараз вихід знайдено. Вже почали рити тунелі на глибині від 50 до 220 метрів, для осушення існуючої каналізації. Стічні води відійдуть під горами в посушливі райони на північ від міста. Здійснення цього проекту коштуватиме 136 мільйонів доларів, однак це єдиний спосіб врятувати Мехіко.

Великі підземні роботи провадяться метробудівниками мексиканської столиці. Метро в Мехіко — одне з досягнень міста. Його поїзди бездоганно чисті,

швидкі і завдяки гумовим шинам абсолютно безшумні.

Близько чотирьохсот п'ятдесяти років скарби столиці ацтеків були поховані під вулицями сучасного міста. А коли розпочалося риття тунелів для метро, робітники відкрили їх для археологів.

Район Сокало став місцем чудових знахідок ще в минулому, серед них неоціненний «сонячний камінь», що є зараз головним експонатом мексиканського національного музею антропології. Коли метробудівці наблизилися до цього району, надії сколихнулися з новою силою. За роботою метробудівців стежили з пильністю яструбів групи археологів. очолювані доктором Джорджем Гусіньє. Групи склалися переважно з випускників школи при музеї. Вони мали право зупиняти підземні роботи негайно, коли з'явиться щось цікаве з точки зору археології. Наслідки виявилися фантастичними: розписані скульптури, кістки, 40 тонн керамічних уламків, 380 захоронень, навіть невеличкий храм. Це кругла споруда, присвячена Ехекатл — Кецалькоатлу, яку зараз можна побачити на станції метро Ніно Суарес. Більшість знахідок поповнили багату колекцію скарбів музею ацтеків. У золотому Паласіо де Лас Беллас Артеc міститься ушанований Балет фольклоріко, приміщення розписане такими відомими мексиканськими художниками, як Дієго Рівєра, Клементе Ороско, Давід Сікейрос.

Музей живопису розташований навпроти парку Аламеда. Біля паркової огорожі на тротуарі розклав свій крам йербєро, торговець лікарняними травами. Та-

Цьому будинку, де тепер розмістилася школа, 400 років. Його стіни викривилися внаслідок постійного осідання ґрунту під містом.

ких йербєро можна побачити на всіх базарах міста.

Трави розфасовані в целофанові пакетики. Перед кожним пакетиком лежить картка, де написано, яке захворювання лікує даний препарат: «низький кров'яний тиск», «поганий кровообіг», «зубний біль», «нерви», «безплідність», «слабку пам'ять», «печінку».

В парку постійно снують люди. Відпочивають, простягнувшись на траві, або сидять на лавочках і читають газети. За часів ацтеків на цьому місці був базар. Іспанські інквізитори влаштували в західній частині Аламеди місце спалення, де страчували єретиків. Зараз Аламеда — місце відпочинку. По неділях у парку дають безплатні концерти, які приваблюють тисячі мексиканців. Продавці носять по алеях хмари різноколірних кульок. Діти користуються тут цілковитою свободою. Якщо ви хочете побачити день відпочинку, увічнений рукою художника, зайдіть до вестибюля готелю Дель Прадо. Стінний розпис Дієго Рівєри площею майже 80 квадратних метрів зображує Аламеду на початку століття. Ті самі дерева, ті самі продавці кульок, золотаво-зелені відблиски сонця в листі, натовпи людей. Однак картини Рівєри наповнюють герої й лиходії мексиканської історії: ацтеки, конкістадори, місіонери, є тут і милосердна, позначена

геніальністю постать Беніто Хуареса (видатний політичний діяч, президент Мексики в 1858—1872 рр.); Максиміліан Габсбург і імператриця Карлота, яких Наполеон III в 1863 році відіслав правити Мексикою, прагнучи перетворити країну в європейську колонію.

У неділю 50 000 чоловік збираються на найбільшій у світі арені в Мехіко, щоб подивитися бій биків.

Двадцятичотирирічний Маноло Мартінес — найпопулярніший в Мексиці матадор. Він вважає бій биків не спортом, а мистецтвом. Трудовий шлях Мартінес розпочав у 12 років. У 18 років він уже був матадором, досягши найвищого щабля в своєму фахові. На його рахунок 500 боїв, 13 разів залишав він арену, обливаючись кров'ю. Тіло його вкрите глибокими шрамами.

На тих, кого не цікавить бій биків, чекають численні розваги в просторому парку Чапультепек. Сальвадор Ново — поет, драматург, романіст і літописець сучасного Мехіко — твердить, що потрібно відвідати Чапультепек у неділю і тоді ви краще зрозумієте місто. Сюди прибувають сім'ями на пікнік або, щоб відвідати музеї антропології, природни-

чої історії, сучасного мистецтва, зоопарк, замок Чапультепек. Закохані катаються в човнах по озерах. Під столітніми деревами грає невеличкий духовий оркестр. Біля одного з озер скупчилося найбільше відвідувачів. Тут під деревами стоять столи. За кожним столом, де сидить дюжина учнів — чоловіків, жінок, молоді,— наглядає вчитель. Кожна секція займається своєю роботою — одні виготовляють паперові квіти, другі ремонтують годинники, інші займаються вишиванням, в'язанням, вивчають мови.

Це — унікальна школа. Її засновниця, сеньйора Абад Гуерреро де Гомес розповідає, що 1965 року, коли було створено школу, вона налічувала 8 вчителів і 108 учнів. Тут навчають людей без фаху, особливо жінок, заробляти на прожиток. Зараз у школі 7 тисяч учнів, з яких, щоправда, беруть мінімальну плату на адміністративні витрати.

«Почати було нелегко, — сказала сеньйора де Гомес. — Потрібно було переконати людей в необхідності наполегливо працювати, щоб чогось навчитися. Щоб було менше бідних. Щоб дітям жилося краще. Щоб країна стала багатшою». І сеньйори де Гомес пощастило проникнути в серця людей. Так відкривається і серце цього доброго й гордого міста його гостям.

Безробітний голова великої родини живе разом з дружиною та 9-ма дітьми в двокімнатному «будинку», типовому для «загублених міст».

З англійської переклала
Ніна КОВАЛЬСЬКА

ПАДІННЯ БАСТІОНІВ

У перший день навчального року маленький міланець Джованніно Розі прибув до школи під поліцейським конвоем. Батько більше не хотів пускати його на заняття.

Школа, де вчиться Джованніно, — колишній магазин. Приміщення поділене на чотири класні кімнати фанерними перегородками. У хлопчика 40 однокласників, в інших трьох класах — по 50 чоловік. Вчителька пояснює матеріал пошепки, учні теж відповідають тихо, щоб не заважати тим, хто за стіною. Для спортзалу в такій школі місця, звісно, не знайшлося. На уроці фізкультури учні, склавши руки на колінах, слухають теоретичні описи гімнастичних вправ.

Так було в 1971 році. «Нині становище має ще погіршити, — невеселі прогнози робить Франческо де Бартоломеїс, викладач педагогіки в Туринському університеті, один з найбільших авторитетів Італії в галузі освіти. — Спершу в початковій школі справи йшли краще, ніж у середній та вищій, але зараз усі три на межі катастрофи».

Три роки тому група французьких і шведських учених у відповідь на анкету Організації економічного співробітництва та розвитку писала: «Три бастіони освіти — класні приміщення, програми та вчителі — в Італії ось-ось заваляться».

З семимільйонної армії учнів лише дві третини Італія може посадити за парти. За даними міністерства освіти, в початкових школах бракує 1 460 000 місць, у середніх — 880 000, у вищих учбових закладах — 640 000. Кожна провінція виходить із скрути по-своєму. В Ломбардії, найбагатшій області Італії, 40 000 учнів слухають уроки в магазинах, приватних квартирах, коридорах.

Найдраматичніша ситуація на півдні. З 2 648 шкільних будинків лише 752 з самого початку призначалися для учбових закладів. Решта шкіл тулиться в найнятих приміщеннях, мало придатних для навчання. За кілька кроків від муніципалітету красується школа з рипучими розхитаними сходами. Діти боязко ставлять ноги на східці, вервечкою поволі сходять на ганок. «Якщо вони підніматимуться гуртом, сходи не витримують», — попередив учителів один з інженерів муніципалітету.

В Палермо (де в кожному класі налічується по 50 учнів) хронічний дефіцит шкільних приміщень на руку злочинцям. Найспритніший у місті підприємець будівельної індустрії Франческо Вассало, якого не раз звинувачували у зв'язках з мафією, відшматовує 200 мільйонів лір від кожного мільярда з тих, що муніципалітет щороку виділяє на наймання приміщень. І це в той час, коли в сейфах Італійського банку мертвим капіталом лежать 233 мільярди лір, призначених на спорудження шкіл.

«Усьому причиною — бюрократія, — писав Ренцо Барделлі в журналі «Ріформа делла Скуола». — Для того, щоб одержати дозвіл на будівництво нової школи, документи мають пройти через 62 інстанції і витримати тривалу процедуру доскіпливих перевірок».

Ще довше в лабіринті адміністративних кабінетів блукають проекти методичних змін. «Головна дійова особа в нашій школі не вихователь, а чиновник», — каже педагог Рафаеле ла Порта. Як свідчать документи, чимало викладачів були покарані за те, що

Протестують учителі...

протестують учні...

намагалися запровадити нові методи навчання, хоча в більшості випадків вони й мали дозвіл міністерства.

«Бюрократи завжди чигають на нас у засідці», — каже Анджело Малінверні, викладач Інституту індустріальної хімії. Прикладом може бути його власний інститут. Два роки тому в інституті вирішили замість деяких застарілих дисциплін запровадити викладання більш актуальних і необхідних: вивчення хімічного аналізу забруднених вод і методів урбанізації, теорію економічних досліджень. Телефонний дзвінок з Рима — і програма лишилася старою.

Сам Джованні Гоцер, експерт міністерства освіти, назвав учбову програму італійських шкіл і вузів «найвідсталішою в Європі». Остання реформа в галузі освіти була прове-

протестують батьки...

дена 1955 року. Зрештою, нинішня структура освіти майже нічим не відрізняється від тієї, яку затвердив у XIX столітті Габріо Казатті. А один параграф італійського педагогічного кодексу зберігся, мабуть, ще з часів інквізиції. Цей пункт говорить, що «релігійне навчання треба вважати основою всієї освіти».

Педагогічні кадри — третій бастион освіти — не обізнані навіть з елементарними основами науки про виховання і викладання. Такої дисципліни, як педагогіка, у програмах італійських університетів немає взагалі. Дві третини викладачів працюють у галузі освіти тимчасово. Більшість учителів викладає зовсім не ту дисципліну, яка записана на першому місці в їхніх дипломах. Часто урок з географії веде адвокат, хімію викладає аптекар або ветеринарний лікар. Зарплата у викладачів мізерна. То ж не дивно, що вчителювання стає однією з найнепопулярніших професій. Все більше зміцнюється думка, що вчительський фах — це доля невдах і нездар. «Усе це відбувається через те, — сказав Вінченцо Рієнці, викладач математики і секретар профспілки вчителів середніх шкіл, — що жодну категорію трудящих держава не принижує так, як учителів».

ХОЛЬГЕР КРІСТІАНСЕН

Час вимагає реформ

Кіто вже давно поринув у сон, і дощ устиг обмити вулиці. Мов разок перлів тягнуться ліхтарі, втікаючи вгору і вгору, де в темряві зринають перші вершини. На вулицях дачних кварталів мене супроводять пси: варто лише додати кроку, як здійснюється страшний гавкіт — справжній тобі «хор».

Попереду в мене ще горб — останній із «семи горбів Кіто». Як Рим і Київ, Прага й Адріс-Абеба, столиця Еквадору теж розташована на семи пагорбах. На найвищому з них — «мій» готель «Течо дель мундо», гобто «Стріха світу».

Вранці, зішшовши в фойє, я побачив гуртик елегантного ділового панства з чемоданчиками в руках. Такі носять переважно дипломати. «Банко інтерамерікано де десароло», Міжамериканський банк розвитку (який, звичайно, перебуває під контролем США) викликав своїх латиноамериканських директорів на звіт у Кіто. За всіма прогнозами в казино теж мало бути людно.

Вартість найменшого жетона — 200 сукре — 8 доларів. Верхньої межі, звичайно, немає. Крутять рулетку й грають лише за кількома столами. Люб'язно всміхнені круп'є потроху й майже нишком підточують купку жетонів геть сп'янілого американця. Це теж своєрідна «самопоміг розвитуку», хоча гроші з хати не плывуть. І казино, й готель належать американському готельному концернові.

Справжні господарі Міжамериканського банку розвитку не тут. Свої прибутки вони отримують десь-інде і не в такий спосіб. І донині кожен долар капіталовкладень приносить в Еквадорі три-чотири долари прибутку, не враховуючи всіх отих круп'є. Дев'ять десятих вкладів надходять з-за кордону, переважно з США.

Еквадорські селяни — срендарі й сільськогосподарські робітники тієї «допомоги» й не бачать. Вони й досі лишаються на найнижчому щаблі соціальної драбинки.

Шестеро з кожних десяти громадян працюють у сільському господарстві, хоч і в різних умовах. Два проценти землевласників володіють трьома чвертями угідь, тоді як решта мусить задовольнятися однією чвертю або йти на заробітки. Умови надзвичайно важкі: наймит позбавлений юридичних прав, трудового законодавства й соціального забезпечення, він просто віддає себе на ласку господаря.

Це головна причина низького життєвого рівня селян, які дедалі частіше об'єднуються в кооперативи для захисту проти великих землевласників.

Я в гостях у членів кооперативу провінції Гуая. Розмовляю з Віолою Корреа, селянкою років на тридцять.

— Які умови життя в кооперативі? — Мене передусім цікавлять жінки та діти.

— Важкі, дуже важкі. Навіть їжі не вистачає. Нічого в нас нема.

— А школа поблизу є?

— Нема.

— А скільки дітей?

— Шкільного віку? Більш як сто, а всіх триста сімдесят.

— А лікар чи медпункт для такої кількості дітей?

— Нема. Та яка з них користь? Бо діти так і гак

умиратимуть: де ж ми візьмемо ліків? Купити не можемо, нема звідки взяти грошей. Та й лікареві треба платити.

— А надії на майбутнє є?

— Надії є, та ми, правду кажучи, не дуже віримо в балачки, ніби життя наших дітей швидко покращає.

Еквадорські індіанці з андських міжгір'їв мешкають у маленьких, найчастіше однокімнатних хижках. Товарно-грошові відносини тут охопили ще далеко не всіх, і така відсталість особливо вражає. Недарма ж після Гаїті та Болівії країну екватора вважають найбіднішою в усій Латинській Америці. Я добре знаю життя індіанців з високогірної рівнини сусіднього Перу. Тамтешній антиолігархічний військовий уряд уже домогся значних земельних реформ. Індіанці включаються до загальнонародних соціальних рухів, поступово виходячи з вікової ізоляції. Час реформ настає й для еквадорських селян — і гірських, і приморських районів.

Еліот Хосе Мартін, член вищезгаданого кооперативу, добре обізнаний з планами офіцерів столиці, які теж хочуть провести аграрну реформу в своїй країні й надати допомогу кооперативному рухові. Еліот хоче, щоб ці плани перетворилися в життя якнайшвидше:

— Ми, еквадорські селяни, прагнемо серйозних змін. Споконвіку нас експлуатують з двох боків: і власна олігархія й американці, які скуповують наші товари за безцінь. Уряд мусить покласти край цій безсоромній експлуатації селян. Аграрна реформа потрібна. Земля повинна належати тим, хто її обробляє. Щоб не голодували наші жінки й діти. Уряд мусить нарешті зробити щось.

А втім, так міркує не самий тільки Еліот Хосе Мартін. Представники сільських організацій і робітничих профспілок виявляють од-

Еквадорський селянин, що працює на бананових плантаціях.

ностайність щодо демократичної земельної реформи.

До кооперативу в Гуаяякі дві години йшли пішки сільськими розгрізленими від дощів дорогами. Часу гайнувати не випадало, і я розпитував селян. Кооператив свій вони заснували 1971 року, самовладно захопивши перелоги, що належали іноземній банківській компанії. Та це була й остання спільна акція. З усіх боків оточені плантаторами, вони не знають, що робити далі, як організуватись і забезпечити свою економічну незалежність у цьому ворожому середовищі. Часом кожному селянин мусить усе робити на власний розсуд. Один з кооператорів навіть створив на «своїй ділянці» маленьку приватнокапіталістичну плантацію й тепер сам експлуатує десятьох робітників.

Усе це так. Тим більше було наше здивування, коли дісталися села. «Ласкаво просимо, товариші!» В залі зібралося багато людей, і над головами висить оцей транспарант, намаляований невинною рукою.

Зал нічим не відрізняєть-

ся від решти сільських споруд — відкритий всім вітрам, тільки кутки заплетені лозою. Підлога піднята на палі, й нагору ведуть сходи. Півтори сотні селян тиснуть мені руку й починають розпитувати: чи мають вплив на уряд наші плантатори, чи контролюють у нас комерсантів, які займаються скупкою сільськогосподарської продукції, чи конкурують між собою наші кооператори тощо — добра сотня запитань, на які я мушу відповідати. Питали й про таке: чи є в парламенті й уряді НДР селяни, які їхні функції, яка роль армії в нашій революції, розпитували й про заробітки, й про соціальне забезпечення, й про демократію.

«Букарам президенте», «Хай буде президентом Букарам» — і досі можна прочитати на мурах будинків у Гуаяякі, хоча літери вже майже постиралися. Це передвиборні гасла початку 1972 року. Тоді в Еквадорі під значним впливом комуністів народився рух народного фронту за чилійським прикладом. У червні належало обрати президента. На думку Вашингтона, цю посаду мав обійняти Букарам, супротивник народного фронту, від якого США не сподівалися для себе нічого втішного. «Це людина чарівливої вдачі й природжений вождь». Дирекція «Тексако гольф» у Кіто вірила в ефективність його соціальної демагогії. Гасло «Букарам президенте» мало забезпечити фірмі зелену вулицю до величезних, щойно відкритих родовищ нафти в східній частині Еквадору.

За найобережнішими підрахунками, запаси родовища становлять 6 мільярдів барелів — майже мільярд тонн. Ця кількість і чудові властивості новознайдені в джунглях нафти, могли б раптом поставити Еквадор поряд з найбагатшими наф-

товими країнами світу. Та існує американський концерн «Тексако голф», який, ставши спадкоємцем англо-голландської фірми «Деч-Шелл», уже з 1967 року успішно провадить буріння свердловин у тропічних лісах, експлуатує родовище й — коли цього вимагають інтереси фірми — законсервовує нафтові джерела, яких лише в басейні Амазонки сто одинадцять.

Однак вибори не відбулися. Патріотично настроєні офіцери ще в лютому 1972 року взяли всю повноту влади на себе. В програмі реформ військового уряду, очолюваного генералом Гілермо Родрігесом Ларою, відчувуються антиолігархічні й антиімперіалістичні тенденції. Відносно нафти в цій програмі сказано, що слід подбати про «якомога найкраще використання природних ресурсів на благо всіх громадян Еквадору».

До Лаго-Агріо, центру нового родовища, дістатися нелегко. Летимо над укритими снігом і кригою вер-

шинами гір, які здіймаються тут на 5000 метрів. Тоді рельєф починає швидко спадати — у приярках Андів буяє тропічний ліс «Зелене пекло». Серед тієї зелені кілька жовтих плям: Лаго-Агріо, база буровиків. Родовище міститься поблизу Ріо-Напо, в районі витку Амазонки. Десяток будинків, схожих на бараки, злітна смуга, шляхи й доріжки в усіх напрямках, трубопроводи, сріблясті насосні станції, джипи й бульдозери. Бульдозерів тут найбільше, та людей майже не видно. В 1967 році першу нафту було знайдено саме тут.

Ми знову в повітрі — летимо над річками, над ставлевою стрічкою нафтопроводу, що в'ється, мов змія, обминаємо чорні стовпи димів, там спалюють нафтові рештки, бачимо руді цистерни та вежі свердловин. Змія звивається далі, через Анди, до Есмеральди, де є порт і куди від нас 500 кілометрів. Приземляємося біля свердловин. Дерев на околиці здіймаються майже до шпиля веж.

Монтування труб вимагає

тут неабиякої зосередженості й чималих сил. Вогка тропічна спека неймовірно виснажує людей. Керівні працівники чергують по десять днів, інженери — по два тижні, а робітники мусять витримувати всі три, а часом навіть більше, якщо зміни нема.

На родовищі працюють переважно європейці або північноамериканці. Біля бурових веж я бачив індіанців, але їх мало, й виконують вони допоміжну роботу. Коли тут з'явилися вертольоти й бульдозери, індіанці відійшли в джунглі разом із родинами.

Еквадорська нафтова політика зводиться до дилеми: з «Тексако» чи проти нього!

Ось факти:

19 лютого 1972 р. Військовий флот Еквадору взяв під контроль нафтовий порт Есмеральду. Нафтовози щодня вивозять із цього порту чверть мільйона барелів сировини. Половина всього вантажу іде тепер під еквадорським прапором.

29 липня 1972 р. Законом № 707 Еквадор ствердив своє право на 80 процентів прибутку від нафти.

24 жовтня 1972 р. Резолюція № 63 Верховної валютної ради поклала початок контролю з боку держави над фінансовими операціями нафтових компаній та їхнього оподаткування.

6 січня 1973 р. Новим законом обмежено право власності для іноземців. Керуючись цим, уряд поставив вимогу перед міжнародними компаніями повернути Еквадору 3,5 мільйона гектарів нафтоносної землі в східних провінціях (претензії до самого лише «Тексако» — 1,5 мільйона гектарів).

●

Маленький Еквадор одного разу вже вступав у боротьбу із супермонопо-

Учасники руху за аграрну реформу.

ліями. Це було 1956 року, коли уряд націоналізував місцеву фірму американської «Юнайтед фрут компанії». Відтоді компанія веде на міжнародному банановому ринку конкурентну війну з Еквадором, і ця бананова війна ще дужче підсилює соціальне напруження в країні. Новий гватемальський сорт бананів «Чікіта» підточує позиції еквадорського сорту «Гран Мішель».

Бананове господарство «Естрела» у провінції Лос-Ріос нагадує добре доглянутий парк: акуратні бана-

нові кущі, довгі прямокутні плантації від дороги до дороги. Кетяги вкриті прозорою плівкою із зеленої пластмаси, яка захищає їх од шкідників і разом з тим сприяє рівномірному дозріванню всіх плодів.

До великої криї площі йти хвилин двадцять: сюди ведуть дороги і стежки з усіх кінців плантації. Тут остання зупинка й канатних ліній, що звозять щойно зняті плоди. Між лапатами листям видніють кристалі солом'яні брили та барвисті хустки. З гучномовців линуть ритми музики, заглушуючи гуркіт агрегатів. Повна механізація.

Цього недільного дня тут працює чоловік сорок,

Гривалість робочої зміни залежить від потреб експорту. Праця виснажлива, для особистого життя селянинові фактично не лишається ні сили, ні часу.

На краю площі сидить дозувальник. Добре завченими рухами він розрізає кетяг на частини — в кожній тепер по 10—12—15 бананів. Шматки мусять важити приблизно однаково, а для цього потрібні неабиякі навички. Потім ці частини бананового кетяга миють, сушать і виважують. Аж тепер настає час відправки: готові для продажу порції вантажать конвейєрами в автомашини.

«Горизонт», НДР

«5000 ГРОМАДЯН ШУКАЮТЬ ЛІКАРЯ»

В баварському містечку Людвігштадт (ФРН), що нараховує п'ять тисяч жителів, є лише один лікар, до того ж єгиптянин за походженням. Як іноземець, він му- сить кожні півроку поновлювати тимча- совий дозвіл на лікарську практику. В разі його хвороби жителі Людвігштадта повинні їздити за 32 кілометри до Кро- наха. Бургомістр Людвігштадта Луїз Вельш уже чотири роки марно домага- ється ще хоч одного лікаря. Таку ж саму нагальну потребу в лікарях відчують ще 72 міста Баварії.

НА РОЛИКОВИХ ЛИЖАХ

За чотири дні подолав на роликових лижах відстань від Осло до Мальме норвезький вчитель і лижний тренер Айнар Смеваг. Смеваг пропонує всім спортсменам-лижникам тренуватися в та- кий спосіб улітку.

СЕМИРІЧНИЙ ШАХІСТ

Семирічний Петрі Кекаї нарівні з найсильнішими шахістами Фінляндії взяв участь у шахових змаганнях у Хельсінкі й завдав чимало прикостей своїм старшим суперникам. Хлопчиків про- рокують блискуче майбутнє шахіста.

КОНГРЕС АЛХІМІКІВ

У Штутгарті відбувся другий міжнародний конгрес алхіміків. В ньому взяло участь сто сорок представників з країн Західної Європи та Америки. Засідання відбувалися, згідно з традицією, на горі Кіллесберг. Обговорювалися методи, за допомогою яких можна змінити скептичне ставлення до алхімії і надати їй «наукового характеру».

ЗАХОПЛЕННЯ МІНІАРХІТЕКТУРОЮ

Житель міста Гродзиска Єжи Павляк відтворив у мініатюрі майже всі відомі польські палаци й замки.

Більшість з них «споруджено» за літографіями та фотознімками. На власні очі Павляк ніколи їх не бачив. Знавці старовинної архітектури твердять, що його моделі до найдрібніших деталей відповідають справжнім будовам.

ФАЛЬСИФІКОВАНІ ПРОДУКТИ

До цього часу перше місце в Європі за фальсифікованими харчовими продуктами міцно втримувала Італія. Але тепер Італію наздоганяє Іспанія. Лікарі в Мадриді твердять, що «мінеральна вода», яку продають у пляшках, є чистою водою з кранів, а «вершкове масло» має великий процент домішок. «Справжній» ямайський ром, шотландське віскі, лікер «Кюрасао» виготовляють у Танжері і приставляють до Іспанії контрабандним шляхом.

СОБАКАМ ВХІД ЗАБОРОНЕНО!

Цей незвичайний шляхсвий знак встановлено на дорогах Швейцарії поблизу луків, де випасають знаменитих швейцарських корів. Річ у тому, що туристи, які подорожують автомобілями, майже завжди возять із собою собак. Гавкіт і бігання по пасовиськах численних туристських пестунчиків, як помітили швейцарці, «згубно позначаються на самопочутті корів, а отже, й на надоях».

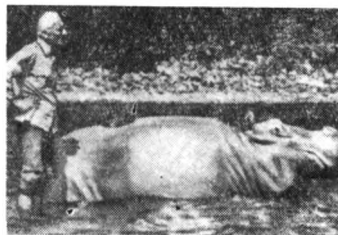
НАВЧАЛЬНИЙ ЦЕНТР У ТАНЗАНІЇ

Незабаром у середніх і вищих школах Танзанії точні й природничі науки викладатимуть самі танзанійці. Це стане можливим завдяки діяльності місцевого центру підготовки вчителів, створеного за допомогою ЮНЕСКО.

Вже тепер у 114 школах країни працює понад 300 вчителів-танзанійців.

СХОВАНКА В БЕГЕМОТІ

Французький вчений Жак Ів Кусто під час дослідження фауни озера Танганьїка має намір зробити серію фотознімків із життя бегемотів. З цією метою Кусто замовив пластмасовий муляж бегемота, сховавшись в якому, зможе проникнути в стадо, не лякаючи тварин.

Хронічний хворий.
«Франкфуртер альгемайне», ФРН.

Пегас співавтор.
«Лудаш Маті», Угорщина.

«Парі-матч», Франція.

— А це відділення для шоферів.
«Свет в образах», Чехословаччина.

«Віе Нуове», Італія.

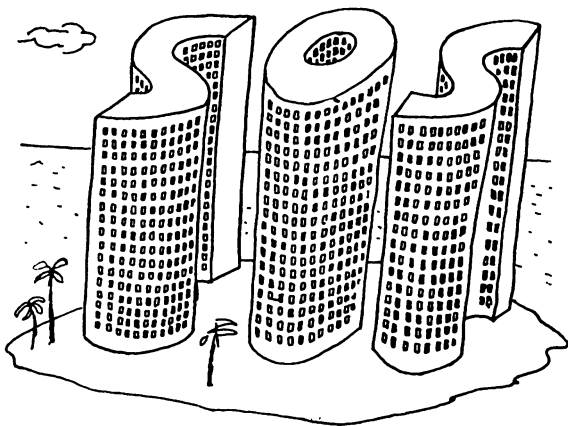

— Може, зіграємо партію, поки при-
несуть?

«Квік», ФРН.

«Нойс ревью», ФРН.

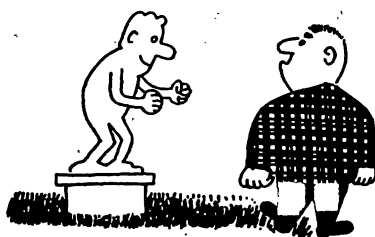

«Парі-матч», Франція.

— Знаєте, цей пан прийшов раніше...

«Швайцер ілюстрірте», Швейцарія.

«Віс Нуове», Італія.

«Лудаш Маті», Угорщина.

Головний редактор
Дмитро Павличко.

Редакційна
колегія:

Дмитро Білоус,
Павло Загребельний,
Дмитро Затонський,
Віктор Коптілов,
Юрій Кочубей,
Олег Микитенко
(заст. головного редактора),
Воліна Пасічна,
Олександр Підсуха,
Олексій Полторацький,
Юрій Смолич,
Валентина Шевченко.

Відповідальний секретар
Богдан Чайковський.

Художній редактор
Микола Коваленко.

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34.
Телефони: головний редактор — 93-13-18, секретаріат — 93-06-13, відділи — 93-29-61.
Видавництво «Радянський письменник», 252133,
Київ-133, бульвар Лесі Українки, 20.

Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.

БФ 27062. Здано до набору 11.І. 1974 р. Підписано до друку 27. ІІ. 1974 р. Формат паперу 70×100¹/₁₆. Друк. фізичн. арк. 15. Умовних друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 20,3. Тираж 44090. Ціна 60 коп. Зам. 0136.

«ВЕСЬ МИР», № 4, 1974 г. (на українском языке). Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал Союза писателей Украины и Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами. Адрес редакции: 252021, Киев-21, ул. Кирова, 34. Издательство «Радянський письменник», 252133. Киев-133, бульвар Лесі Українки, 20. Комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047. Киев-47, Брест-Литовский проспект, 94. Печат. физ. листов 15. Условн. печ. листов 19,5. Учетн.-изд. листов 20,3. Тираж 44090. Цена 60 коп. Зак. 0136.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47, Брест-Литовський проспект, 94.

ИНДЕКС 74083

6

Ціна 60 коп.